

ЛЮСЬЕН КЭРЭН

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

179

Соҳибқирон Амир Темури ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни ҳақида Францияда ушлаб тарихий-бадний ва илмий асарлар яратилган. Улардан энг мукаммал, бизнинг назаримизда, Люсьен Кэрэннинг «Амир Темури салтанати» асаридир. Китоб ilk бора 1978 йилда Швейцариянинг Нюшател шаҳридаги «Ла Баконьер» нашриётида chop этилган бўлиб, у йнгирмадан oртиқ хариа ва сураалар билан безатилган эди. 1980 йилда эса Парижда «Пайот» нашриёти томонидан нашр қилинди. Шундан сунг яна бир печа бор қайта-қайта босилган бу роман Самарқанд тарихи билан бошланиб, Амир Темурнинг дунёга келишидан умрининг охиригача босиб ўтган ҳаёт йўлини қамраб олади. Унда соҳибқирон барно этган салтанатнинг кейинги тақдирини ҳамда Бобурнинг ҳаётига алоҳида боғлар ажратилган, буюк бобокалонимизнинг Озарпо қироллари билан уриатган муносабатлари ҳақидаги қимматли маълумотлар илова қилинган.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Француз тилидан таржима ва изоҳлар
муаллифи — Баҳодир Эрматов

Тақризчи — Убайдулла Уватов, филология
фанлари номзоди.

Махсус муҳаррир — Хайриддин Султон

Аждодлари ушбу гайриоддий
саргузаштнинг бош қаҳримон-
лари бўлиши икки қадрдон
дўстимга:

Амир Темури авлодидан шаҳзо-
да Исроилбек Худоёрхонга
ва юнокистонлик донан Анжели-
на авлодидан маркиз Контре-
рацде Лоцояга бағишланади.

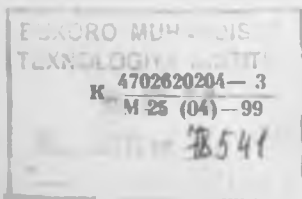
К 96

Кэрэн Л.

Амир Темури салтанати//Француз тилидан
тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б. Эрматов; Мах-
сус муҳаррир: Х. Султон; Сўз боши: Луи Базен/
—Т.: «Маънавият», 1999.—224 б.

И(Фр)

© «Маънавият», 1999

«Амир Темур адолатни ниҳоятда яхши қарарди, шу сабабли ҳам унинг салтанатида бирорта инсон беҳуда ранжитилмаган, зулм кўрмаган. У илм-фанни ҳам, илм-аҳлини ҳам ҳурмат қилар, энг эзгу мақсад эса бутун салтанатида маданият ва санъатнинг гурираб яшнашига эришиш эди. Унинг одиёнаблиги бисёр ва бисёр ҳолларда намоён бўлмишким, алар ҳақида сўйлаб ўтиришнинг ўрни эмасдир».

(Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома Муқаддима»)

«Ушнинг мураккаблиги билан энг зукко инсонларни ҳам ақлдан оздирадиган, ушунга кўра биладиганларни кўр, доноларни водон, давлатмандларни хор ва балаларни паст қиладиган энг гаройиб ёху энг оғир сновлардан бири бу Магриб, Машриқни титратган фотиҳлар сардори. Темурнинг гаройиб саргузаштларидир».

(Ибн Арабшоҳ. «Амир Темур таризи Муқаддима»)

1370 йилдан 1405 йилгача бўлган даврда зукко биги жаҳонгир Эрон, Ироқ ва Туркистонни забт этди, Сурия, Ҳиндистон ва Урусияни бўйсундирди, Туркияни мағлубиятга учратди, Дамашқ, Бағдод ва Деҳлида зафар кучди, замонасининг энг моҳир жангчилари бўлмиш мўғуллар, мамлуклар ва яничарларни маҳв қилди.

Бизга Оврўпода Тамерлан (форсча Темурланг — Оқсоқ Темур) номи билан маълум Амир Темур ўттиз беш йилга яқин вақт ичида Осиёни тиз чўқтирди ва тарихан қисқа муддат умр кўрган буюк салтанат барпо этди, унинг пойтахти Самарқандни тенгсиз меъморий обидалар билан безатди.

Амир Темур минглаб ваҳший феодаллару азму шижоатсиз хонлар ўртасида пароканда қилинган Оврўосиё тахтига даъвогар сифатида майдонга чиққанида эндиги на ўттиз тўрт баҳорни қаршилаган, ўн йиллик курашлардан сўнг кичик бир Мовароуннаҳр хонлигини қўлга киритган эди, холос. У на шаҳзода ва на қудратли ҳоконининг меросхўри эди, балки оддий бир уруғ бошлиғи бўлганлиги сабабли, бу ўлка тахтига ғанимларини енгилтирди.

Унинг илк рақиблари Самарқанд вилоятининг шимоли ва шарқида кўчманчилик қилиб юрувчи урушқоқ турк-мўғул уруғлари бўлди. Улар бундан бир ярим аср илгари Чингизхон туғи остида бутун Осиё ва Оврўопони таҳликага солган енгилмас суворийлар авлодидан бўлиб, шафқатсизлиги билан ажралиб туришарди. Бу «ўрдалар» Урусия ҳудудларида, Туркистон тоғу даштларида хўжайинлик қилишарди; кўриниб турибдики, улар Мовароуннаҳр (ҳозирги Ўзбекистон)га қўшни эдилар.

Ғарбда жойлашган Эрон ва Ироқ бой, сернуфус ва тараққий этган давлатлар бўлса-да, ниқирозга юз тутган, уларнинг тахти турли сулолалар ўртасида талаш бўлиб ётарди. Улардан нарида эса Сурия ва Мисрнинг хўжайинлари мамлуклар ҳамда яничарлари Оврўпо иттифоқи қўшинларини маҳв этган усмонли турклар қудратли кучга эга эдилар.

Жанубда, Хуросон ортида жойлашган Ҳиндистонни туркий қавмдан бўлмиш мусулмон бир султон бошқарар¹, ҳукумат исёнкор ҳинд қабиаларига қарши курашлардан толиққан бўлиб, Марказий осиёлик шиддатли суворийларга бас келолмасди.

Ва ниҳоят, Шарқдаги Буюк Ипак йўлининг мўғул хонлиги ҳимояси остидаги карвонсаройларидан кейин беҳисоб бойликларга эга мажусий Чин ястаниб ётар, унинг бепоён дашту биёбонларини, қудратли қўшинларини Ғарбдан келувчи ҳар қандай куч ҳам енга олмасди.

Амир Темур ана шу ўлкаларнинг барчасини забт этди, фақатгина Хитойга қўли етмади: бунга ажал халақит берди.

Шундай беқиёс галабаларига қарамай Амир Темур осиёлик буюк фотиҳлар ичида энг кам танилгандир: у Атилла ва Чингизхонга нисбатан бизга яқин замонда яшаб ўтганига қарамай, унинг номи ва кучган зафарлари оврўнолкларга яхши таниш эмас.

Агар Амир Темур фақатгина жангу жадал ёхуд ашаддий истилолар ишқида ёнган буюк фотиҳ бўлганида эди, у тарихни кўп ҳам қизиқтирмасди. Тўғри, Амир Темур йирик ҳарбий қўмондон, моҳир саркарда ҳамда битмас-туганмас ғайратга эга раҳбар ва шу сабабли қатъиятли, қаттиққўл жангчи бўлгани рост, бироқ бу—биз у ҳақда билганларимизнинг ҳаммаси эмас.

¹ Маҳмуд Ғазнавий بازارда тутилмоқда (тарж.).

Унинг шахси мураккаб, қарама-қарши ва ранг-баранг оломатининг яратадиган ва унга «Зафарнома» деб ном берилган. Кенгликлар ва озодлик нашидасидан маст кучманчи ажатади. Мазкур асарнинг энг катта камчиликларидан бири додлари шаҳарларни қўрқоқларнинг маскани деб ҳисобинда қаҳрамонни намунавий мусулмон ҳукмдори сифатида бу инсон тиниб-тинчимас бунёдкор эди... Муғулларда тасвирлаш мақсадида ҳаддан зиёд идеаллаштирилиши хонадонига куёвлик риштаси билан боғланган бўлса ҳам унинг ўтган йўлларида баъзан вайрона манзиллар у Олтин Ўрда қудратини чилпарчин қилди. Эрон мадаам қолгани сукут остига олиниб, қўйган ҳар қадамига ниятидан озуқа олган эрса-да, Эрон маданиятининг адҳиялар ўқилишидир.

Йирик марказларини талади. У аҳли илм ва аҳли санъат Адолатни ҳамма нарсадан устун қўйгувчи Амир Темурни эъзозлар, бироқ аскарларининг ҳайвоний истакларига мураббӣ ҳам меъёридан ошириб юборилган ушбу мадҳияни ҳам эрк берарди. Исёнкор шаҳарлар аҳолисини жазога қўйиб қўймаган бўларди.

Тортишда Амир Темур шундай қоидага амал қиларди: «Зафарнома» битилганидан кўп ўтмай унинг раддия-бир томондан, ҳарбийлар ўлимга маҳкум этилса, иккинчи томондан, вужудга келди: бу болалигидаёқ банди қилиниб Самарқанд томондан, диндорлар, алломалар ва саводхон кишилар қарандга келтирилган суриялик муаррих Ибн Арабшоҳлар авф этиларди. Фотиҳ кишининг фаройиб хислатининг қаламига мансуб Амир Темурнинг аламзада, эмасми бу! Ягона қарама-қаршилик яна шунда эдики, ироқ тадқиқотчилар учун қимматли маълумотларга тўла ўз аскарлари билан ёнма-ён яшар, уларнинг ташвишлари билан билларини учун ўқ олаётганга ўхшарди.

Бепойсал салтанатининг сарҳадларини тинимсиз кезиб ўтган Амир Темур билан фожияларнинг бири ҳамда — Дамашқ таслим бўлган юрарди; шундай экан, уни ҳарб юришлари чарчоқларидан қайтариб келтирилган муаррихларда учрашди; унинг ҳикоясидан кўз ўнгимизда тажрибали жангчи экан-да, деб ўйласангиз керак? Афсуски, ундай эмас: Амир Темур айни куч-қувватга тўлган аҳнамоси сиймоси намоён бўлади.

Пайтида жиддий жароҳат олган бўлиб, бир оёғи ва қўли билан қийналиб ишлатарди. Овруполик бир киши Самарқандда Амир Темур билан учрашди, у билан суҳбатда бўлди. Бу Кастилия ўлимининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо эди. У ўз саёҳатларида «Темур хоқон» бўлиши Амир Темурни яхши билмаслигимизнинг сабаби у ҳақдаги тарихий маълумотлар йўқлигида эмас, унинг набираси Иброҳим Султон тарихий ёдгорликлари ҳақида батафсил баён қилса-да, бошчилигида 1424 йилда ёзилган «Зафарнома» фикри билан кўп зиёфатларининг, унутилмас учрашувларининг юҳиди бўлган Амир Темур ҳақида узук-юлуқ маълумот берди.

Ҳақиқий исми Темурбек, туркчадан айнан таржима қилганда «Темур хоқон» бўлиши Амир Темурни яхши билмаслигимизнинг сабаби у ҳақдаги тарихий маълумотлар йўқлигида эмас, унинг набираси Иброҳим Султон тарихий ёдгорликлари ҳақида батафсил баён қилса-да, бошчилигида 1424 йилда ёзилган «Зафарнома» фикри билан кўп зиёфатларининг, унутилмас учрашувларининг юҳиди бўлган Амир Темур ҳақида узук-юлуқ маълумот берди.

Ориф ва санъаткор бу шахзода Эронун Ироқдан замонларнинг энг кучли муаррих ва котибларини, бобосини Кунлардан бир кун Франция қироли Карл VI нинг кўрган, унга хизмат қилган кекса аскарлар ва мулозим-аройига шарқдан бир руҳоний келади ва унга Амир Темурнинг ўзи яшаб турган Ҳирот шаҳрига чақиртириб, бу Темурнинг мактубини топширади.¹ Соҳибқирон қиролга тун Осиёдан Амир Темурга алоқадор турк, форс ва араб ўстона муносабатлар изҳор қилиб, икки мамлакат ўрталарида битилган барча ҳужжатларни йиғдирган. Ибрасида тижорат ишларини йўлга қўйишни таклиф қилароҳим Султон алломаларни турли гуруҳларга бўлибанди. Бу ғалати диндор («ўстона муносабатлар» эл-уларга қўлғамаларни ўрганишни, матнларни таҳлил қилиш) сарой аҳлига Амир Темур билан ҳамкорлик қилиш қилишни, тирик гувоҳларнинг кўрсатмаларини тинглаб, чун зарур маълумотлар жамланган йўлнома тарқатиб, ҳар бир воқеанинг ҳақиқатга энг яқин талқинини яра охибқирон ҳақида энг илиқ гаплар айтади. Ушбу йўл-тишни топширади. Шахзода бу йирик тадқиқотни мазмун-шунос адиб Шарафиддин Али Яздийга топширади, адиб эса форс тилида нафис бир услубда (ҳаддан ташқари нафис десак ҳам бўлади) Амир Темур салтанатининг

¹ Бу ерда гап Султония шаҳрининг (ҳозирги Туркия) епископи (аш (Иоан) ҳақида борлиги (тарж.).

тар буюртма беришар эди. Амир Темурнинг турли ан-
лозларга солинган тарихи улар учун урнак бўлиб хизмат
иларди.

Сахнада ҳам Амир Темур образи яратилган. У илк
жора Кристофер Марло яратган икки ажойиб трагедия-
нинг (1587) қаҳрамони бўлди. Бу асарнинг номи бутун
инглиз тилида шундан иборат:

«Узининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган зафарла-
н билан буюк ва қудратли ҳукмдор даражасига етган
амда жангларда рақибларига солган даҳшати ва шаф-
қатсизлиги билан Худонинг Ғазаби дея ном олган Буюк
Мир Темур тарихи».

Тарихий нуқтаи назардан бу пьесалар чалкашликлар ва тўқималарга тўла, уларнинг қаҳрамони тили билан саъз кишанларидан халос бўлиб, куч-қувватини намоён қилишга шай турган Уйғониш даври кишиси сўзлайди:

Тақдирим бутунлай менниг измимда,
Тарих ғилдирагин бурар қўлларим.

(Амир Тему́р, 1-қисм, 1-парда, 2-куриниш)

Хатто Яман ҳукмдорларидан бирининг кутубхонасига бора яратди. Гёте эса ўзининг «Ғарбу Шарқ девони»га дан ўз мукамаллиги билан катта шов-шувларга сабабчирган поэмаларида Амир Темури номини куп тилга ола- булган йирик бир қўлёзма топилган: бу Амир Темури тили, уларга берилган қизиқарли изоҳларда у, хатто ўзи- зуклари бўлиб, унда соҳибқирон тахтга ўтириш ва жаҳоннинг соҳибқирон ҳақида алоҳида асар ёзиш нияти бор- гоҳларда зафар қучишининг сирли асрорларини баён қилишини ҳам маълум қилади.

XIX аср охирига келиб Амир Темури яна тилга олинган

XIX аср охирига келиб Амир Темур яна тилга олина бошлади. Ўрус темир йўлининг Марказий Осиёга кириб бориши туфайли, овруполик адиб ва журналистлар Амир Темурни ва Самарқанд меъморий ёдгорликларини кашф қилдилар. Улар ўз саёҳатлари натижасида мақола ва китоблар ёзиб, маҳаллий ўзбек халқи орасида Амир Темур ҳақида кенг тарқалган афсоналарни келтирганлар. Бу афсоналар муаррихлар учун, бирор қимматга эга бўлмаса-да, шарқ афсоналарининг шайдолари учун бебаҳо дурдоналар эди.

XVIII асрда Амир Темур Францияда, айниқса махсус ҳур бўлган: католик диндорлар унинг солномалари битишган, шарқшунослар Шарафиддин Али Яздий Ибн Арабшоҳнинг асарларини таржима қилишган. Воқеалар тер эса ўзининг «Тарих ҳақида эсселар»идан биринчиси унга бағишлаган.

Мутаржимларнинг меҳнатлари зое кетмай, бир
солномачиларнинг асарлари, асосан, тахт ворислари бу
миш шаҳзодаларга қаратилган бўлиб, мутлақ ҳокимли
ни кўкларга кўтарар, зеро бу китобларни ёзишга кир

Тарихий мавзудаги замонавий асарларга назар солиб, Амир Темур адибларнинг кичик бир гуруҳини қизқтиришга амин бўламиз. Унга бағишланган асарлар ичида тадқиқотчиларнинг изланишларидан кўра, Амир Те-

¹ Маршал Бусико — Жан II Бусико (1365—1421) — Француз маршали, Болзидга қарши икки бора жанг қилган (1396 ва 1399), 1401—1407 йилларда Генуя ҳокими. 1415 йили Азинкурда инглизлар томонидан банди қилиниб, гурбатда вафот этган (тарж.).

мурнинг романтик саргузаштлари акс эттирилган китоблар кўпчилиги ташкил этади.

Люсьен Буванинг теран тадқиқотидан сўнг машҳур муаррих Рене Груссе ўзининг «*Даштлар салтанати*» асарини ҳамда соҳибқирон Самарқандда бунёд эттирган жойиб ёдгорликлар ҳақида сўз юритилиши ҳам фойда-асан холи бўлмас.

рида Амир Темурга катта ўрин ажратган, бироқ унд Икки машҳур теурий ҳукмдор — илми нужум алло-адиб ўз қаҳрамони образи орқали Чингизхон ва униси Улуғбек ва Бобурнинг тарихига мурожаат қилмай авлодлари доимо теурийлардан устун келган, деган ҳуриб, буюк салтанатнинг инқирозга юз тутиши ҳақида лати бир фикрни олға суради.

Правдин, Ламб, Шампдор, Першерон каби адиблар гапириб бўлмайди.

қаламига мансуб солномаларнинг қиймати асар муа. Муаллиф мазкур асарнинг яратилишида ўзларининг лифларининг бадий маҳорати билан ўлчанади. Бу асаримматли маслаҳатлари билан дўстона ёрдам берган ларда Амир Темур «Хотиралари» («*Малфузот*» ва «*Трофессор Луи Базен ва Жан-Луи Баке-Граммонга ўз зукот*»)га кенг мурожаат қилинса-да, уларнинг чин ёиннатдорчилигини билдиради.

солталиги ҳисобга олинмайди.

Яқинда Жерар Вальтер ва Марсель Брион Амир Т мурни ўзларининг «*Асрлар ёдгорлиги*» мажмуаларида бири учун қаҳрамон қилиб танлашди («XV аср тақдирини ҳал қилган инсон»); ушбу китобда келтирилган асарлар рўйхати эътиборга лойиқдир.

Эммануэль Берль ўз асарида Амир Темурнинг Оси тарихидаги инқилобий таъсири хусусида фикр юритади, аниқ тарихий маълумотларга асосланган бу фикрлар афсуски, атиги уч-тўрт кичик саҳифани эгаллайди холос. Ўзидан олдинги тадқиқотчиларнинг алдамчи таълилларига берилмаган ва қатор илк манбалардан фойдаланган Жан Обен аниқ далилларга асосланиб ёзибган икки мақоласида XIV—XV асрлар бўсағасида яшаётган соҳибқироннинг кучли ва мураккаб образини яратди.

Шунга қарамай, Амир Темур ҳақида битилган асарларни таҳлил қилар эканмиз, унинг шахси ва фаолиятининг сиру асрорни очиб берилмаганига амин бўламиз.

Самарқандга қилинган унутилмас сафар натижасид Амир Темур ва унинг салтанати ҳақида асар ёзиш фикри туғилган мазкур китоб муаллифи узоқ йиллар давомида олиб борган изланишлари туфайли XV асрдан бер Амир Темур шахси ҳақида битилган қиссаларнинг кўпчилиги бирёқламалиги ва қарама-қаршилиги билан ажралиб туришини аниқлади. Мазкур солноманинг асоси мақсади Амир Темур шахсига ҳар томонлама ёндашиш ҳамда унинг тарихан бир сониялик ҳаётини қуршаб олган шахслар ва воқеа-ҳодисаларнинг объектив тасвири яратишдан иборатдир. Муаллиф назарида мазкур китобда сўзетлар ҳукмрончилиги даврида Амир Темур жасад

ЕШЛИК ЯИЛЛАРИ

Бугунги Ўзбекистон — қадимий Трансоксиана ёлган, Тангрига («Фалакка») таъзим қилувчи, шама-араблар Мовароуннаҳр деб атаган ўлка — Амир Темур (афсунгарлар)га содиқ, бошқа миллатларга нисба-нинг ватани Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган қолоқ бу мўғуллар шундоқ ҳам зўрға сақланиб тур-ган. У шимолда Қозоғистон, ғарбда Туркменистон, жан хонлики диний-ижтимоий нифоқлар оқибатида жар нубда Афғонистон, шарқда Қирғизистон ва Тожикистонга олиб келдилар.

билан чегарадош, Қорақум чўлларию фусункор Тангр Асосан уйғур миллатига мансуб (илгаридан мўғул Тоғ тизмалари билан ўралган. стилосида бўлган) камчиликини ташкил этувчи несто-

Чингизхонининг иккинчи ўғли Чигатой номи билан насронийлари ва буддийлар тартиб-қондаларни қўйиб, хонлик таркибига кирган бу ўлам бузишмасида, шаҳарларда қўчиликни ташкил этув-
XIII асрда Орол денгизидан Ҳиндистоннинг шимоли, тирншқоқ ва меҳнаткаш, мўғулларнинг Ясоқидан
чегараларигача бўлган катта бир ҳудудни эгаллар, униарқли ўлароқ, турли қўрбонликлар қилишга, масалан,
шарқий чегаралари Мўғулистон ва Хитойга бориб таъй сўйишга ижозат бергучи Қуръони карим ақидала-
ларди. Турфа миллат ва элатларни бирлаштирган хонга қилувчи мусулмонлар тўғрисида бундай деб-
ликнинг гарбий қисмида Бухоро, Самарқанд, Кеш, Тоулмасди. Ислонни қабул қилган қатор турк-мўғул уруғ-
миз, Балх, Бомийн, Ғазна каби ислом ва будда маданияти йирик шаҳарлар тарқатаётган эрон маданияти таъ-
анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бой шаҳарларига берилгач, аҳвол янада мушкуллашди. Бунинг
жойлашган бўлиб, шимолида эса, аксинча, қўчманчи туркистони, чингизий шаҳзодалар билан қўшни Эрон, Қипчоқ
ва мўғул қабилалари макон тутган Туркистон чўллари Хитой хонликлари ўртасидаги нифоқ ва туқнашувлар
ва Тарбағатой тепаликлари ястаниб ётарди. Хонликлари натижаси ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

жануби-ғарбий минтақаси — қадимий Қорахитой давлати. Шу хил диний-ижтимоий қарама-қаршиликлар оқитининг марказида жойлашган Торим дарёси ҳавзасининг яқинида кўҳна Чигатой хонлиги 1334 йилда икки рақиб ҳам аҳамияти катта бўлиб, бу ерлардан минг йиллик тонликка бўлиниб кетди: шимолда ва шимоли-шарқда рихга эга Буюк ипак йўли утар, йўл устида Чин мануғул урф-одатлари ва анъаналарини сақлаб қолган, нияти катта из қолдирган Қошғар, Ёркент, Хўтан, Оқсурим ёввойи кўчманчи қабилалар яшайдиган даштлар Қорашаҳар ва Турфон шаҳарлари жойлашган эди. Ҳа тоғлар ўлкаси Мўғулстон; марказда ва жануби ғарб-

Чингизхон иродаси билан бирлаштирилган бу вила эса шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечирувчи, ятлар Чигатой номи билан аталса-да, аҳолининг асосан, мусулмон динига мансуб, эрон маданияти таъқисмини мўғуллар эмас, турклар ташкил этар, шу сабаб иридаги ва исломлашган турк-мўғул гуруҳлари бошли ҳам адабиётда маҳаллий аҳоли гаплашадиган тарган халқлар юрти — Мовароуннаҳр.

«Чингатай туркий тили» дея аталган. Буюк фотиҳнинг Мовароуннаҳрнинг янги хонлиги ўз фаолиятини турк-ўғли ашаддий консерватор бўлиб, бу хислати учун оташган мўғул уруғлари бошлиқлари тахтга кўтарган уни «Қонун назоратчиси» (Ясоқ) деб атаган, ўғил э Чингатай хонадонилик бир шаҳзода қўл остида бошлаган отаси замонида амалда бўлган мўғул анъаналарини сақлаб, ул киши мўғул анъаналарига қатъий риоя қилар, лаб қолишга катта эътибор берарди. Шу сабабли ҳар бири хоқонлари, албатта, Чингизхон сулоласидан бўл-хонлик фуқаролари авлодларининг катта бир қисмига керак, деб ҳисобларди.

IV асрда ҳам кучманчилигича қолиб кетди. Улар на ша-
ар-қишлоқларда яшай олдилар, на иқтисодий тартиб
муаммоларни англай билдилар.

Мўғуллар истилосидан бир аср кейин ҳам қўлаб уруғ-
ар — «обоқ»лар ўтовларда яшар, бой қишлоқ ва шаҳар-
арга, ҳатто ўз хонликлари таркибига кировчи айрим
аҳарларга ҳам босқинчилнк қилиб ҳаёт кечирарди-
ар.

Анъанавий равишда ҳайвонларга сиғинишни сақлаб қолган, Тангрига («Фалакка») таъзим қилувчи, шамадилар (афсунгарлар)га содиқ, бошқа миллатларга нисбатан қолоқ бу мугуллар шундоқ ҳам зурга сақланиб туркан хонликни диний-ижтимоий нифоқлар оқибатида жароқасига олиб келдилар.

Асосан уйғур миллатига мансуб (илгаридан мугулстилосида бўлган) камчиликни ташкил этувчи несто-

нан насронийлари ва буддийлар тартиб-қоидаларни кўп
ам бузишмаса-да, шаҳарларда кўпчиликни ташкил этув-
чи, тиришқоқ ва меҳнаткаш, мўғулларнинг Ясоқидан
тарқли ўлароқ, турли қўбонликлар қилишга, масалан,
ўй сўйишга ижозат бергучи Қуръони карим ақидала-
рига риоя қилувчи мусулмонлар тўғрисида бундай деб
сўлмасди. Ислонни қабул қилган қатор турк-мўғул уруғ-
ларни йирик шаҳарлар тарқатаётган эрон маданияти таъ-
рига берилгач, аҳвол янада мушкуллашди. Бунинг
стига, чингизий шахзодалар билан қўшни Эрон, Қипчоқ
а Хитой хонликлари ўртасидаги нифоқ ва туқнашувлар
атижаси ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Шу хил диний-ижтимоий қарама-қаршиликлар оқибатида кўҳна Чигатой хонлиги 1334 йилда икки рақиб хонлиikka бўлиниб кетди: шимолда ва шимоли-шарқда Мўғул урф-одатлари ва анъаналарини сақлаб қолган, урим ёввойи кучманчи қабилалар яшайдиган даштлар ва тоғлар ўлкаси Мўғулстон; марказда ва жануби ғарб-

да эса шаҳар ва қишлоқларда ўтроқ ҳаёт кечирувчи,
сосан, мусулмон динига мансуб, эрон маданияти таъ-
иридаги ва исломлашган турк-мўғул гуруҳлари бош-
қарган халқлар юрти — Мовароуннаҳр.

Мовароуннахнинг янги холиги ўз фаоллигини турклашган мўғул уруғлари бошлиқлари тахтга кўтарган. Инфатой хонадонилик бир шахзода қўл остида бошлаган бўлиб, ул киши мўғул анъаналарига қатъий риоя қилар, Ёсиё хоқонлари, албатта, Чингизхон сулоласидан бўлмоғи керак, деб ҳисобларди.

Бироқ исёнкор уруғбошиларни ўз измига солимоқ бўлган бу хон, охир-оқибатда мағлубиятга учради. Унинг ўрнини йирик мулкдорлар сардори амир Қозоғ эгаллади. Обру-эътибори кучли, зукко бу инсон ҳийл-найрангга уста бўлиб, илоҳий анъаналарга мослашиб йўлини топди ва Чингизхон сулоласидан бўлмиш афросат бобида ўртамиёна бир кимсани Мовароуннахонини деб эълон қилди: бунинг натижасида у шу қўғирчи хоқон орқали мамлакатни бошқариш имкониятига эришди.

Мўғулистон деб аталмиш иккинчи хонликни бошқариётган Чингизхоннинг яқинларидан бўлмиш Темур фақат зулм ва макр ила тахтни ушлаб турарди. Куч-қувватга тўла, уддабурон бу хоқон буюк аждодларнинг улкан салтанатини қайта тиклашни ўз олдиға мақсад қилиб қўйган эди. У режасини амалга оширишда бир гуруҳ аъёнлари билан ислом динини қабул қилишдан бошлади, зеро шу тариқа у ўзини Мовароуннахоннинг энг бой шаҳарлари Самарқанд ва Бухоронинг хўжаси бўлиб паноҳгўйи қилиб кўрсатар, дин уламоларининг муҳофизатига дучор бўлмас эди. Фақатгина рақиб амир Каринини боқар ва барлос йигитларига бошчилик қилиб, зоғоннинг обру-эътибори ва ҳарбий салоҳияти уни кўчманчи суворийлари билан назарида аждодларидан унгагина мерос бўлиб қолган ўлкаларга юриш қилишдан қайтариб турарди.

Шу орада 1336 йил 8 апрелда мўғуллар вайрон қилган ва ўша даврларда Кеш деб аталмиш қадимий шаҳарга ўтарди. Айрим адибларнинг Амир Темур ўз фарисабз яқинидаги Хўжа Илғор деган кичик бир қишлоқда бўлажак буюк Амир Темур дунёга келди.

Унинг отаси, маҳаллий барлос уругининг бошлиғи бўлмиш Тарагай («Тўрғай») ўғлига туркий халқларнинг тарқалган Темур деган исм қўйди. Чингизхон қўлга муносиб тарзда диний билим олишга интиларди. Барлос) уруғидан ҳам жангчилар бўлиб, Кеш атрофидаги шарнат ақидаларини яхши эгаллагани бўлса ажаб эмас; улар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб далолат берарди. туркийлашиб кетишган ва исломни қабул қилишган бўлсалар-да, ҳарб санъати соҳасида тенгсиз эдилар.

Амир Тарагай тинчликсевар инсон бўлиб, у ҳарб ишларидан кўра, кўпроқ диний вазифалар билан машғул бўларди. Барлос уругининг кўпчилиги бу борада ўз бошларига тенглаша олмасди: қилич билан камондан ўрбек ҳам уларнинг таълимини олгандир? Бу борада ларидан олдин ўтган аждодларидек моҳирона фойдаланувчи бу суворийлар донмо жангга шай туришарди.

Агайнинг Хожини Барлос исмли укаси эса уруғ бошлиғи бўлишга даъво қилиб юрарди.

Самарқанддан юз километрча жанубда, Олой тоғларининг гарбий қисмида жойлашган Шаҳрисабз ёхуд Кеш ашқадарё ва Қизилсув дарёларининг зилол сувлари билан сугорилган зумрад водийнинг қоқ марказини эгаллайди; баҳаво иқлими, серҳосил заминини ҳамда ям-шил ўтлоқлари туфайли ҳам бу кентга «Яшил шаҳар» ном берилган. Зилол булоқларию ривожланган деҳқончилиги боис халқнинг қорни тўқ ва усти бут, баланд ўрлар билан ўралган ва барлос уруғининг ҳимояси остидаги Кеш Мовароуннахоннинг энг йирик ва муҳим шаҳарларидан бири бўлиб, Амир Темур уни бежиз ўз салтанатининг илк пойтахти қилиб танламаган, фақат кенчалик салтанат пойтахти Самарқандга кўчирилган.

Амир Темурнинг болалиги мана шу жаннатмакон Кеш қасида ўтди. Онасидан бевақт ажралган бола жуда эрта эркаклар жамоасига қўшилди. Унинг ҳаёти ғоят кечди: Темурбек ов билан шуғулланар, уруғ мол-қарини боқар ва барлос йигитларига бошчилик қилиб, ин атрофларга юришлар уюштирар эди.

Баъзан қўшни уруғларнинг чўпонларига қарши куч қўлатишга ҳам тўғри келарди; ана шунда ўқ-ёйлар уча-шлар, қилич тиглари ялтирар, ҳатто қон ҳам тўкилар, қўшларнинг сабаби ҳам ана шунда бўлса керак.

Оқшомлари эса у, Марказий Осиёда кенг тарқалган мазҳаб аъзолари — мол-дунёни инкор этиб, хайр-қисматида ҳисобига кун кўрувчи сайёҳ турк дарвешлари билан гулхан атрофида узоқ қолиб кетарди. Эҳтимол, Тарагай шу мазҳабнинг аъзоси бўлгандир, эҳтимол Те-мурбек ҳам уларнинг таълимини олгандир? Бу борада қон нарса дейиш қийин, фақат шуниси маълумки, уша юришлар бир умр Амир Темурни қўллаб келишди.

қимматли маълумотларни етказиб туришди, жамоатлардир аждоди Чигатойхон тасарруфида бўлган ҳудудлик фикрини ўзгартиришга қодир кучли мафкурачи яна қайтадан ўз қўли остида бирлаштириш ҳаракатикурол бўлиб хизмат қилишди. Айтишларига қараганда тушди. У қудратли бир қўшин тузиб, Тошкентни қўлга ҳатто уларнинг пирлари ҳам Кешга ташриф буюриб, ҳиритди. Сўнг фурсатни бой бермай кўчманчилардан рағай ўғлининг табиатини узоқ муддат ўрганиш борат суворийларини Самарқандга бошлади. экан. Натижада улар йигитнинг ғайриоддий хислат. Мана шу ҳужум хавфигина Кеш ҳокимлигини таларини кашф этдилар, бу хислатлар уни келажакда улшаётган амаки-жиян ўртасидаги нифоққа хотима берди. раҳбар даражасига олиб чиқиши ҳамда унга кўрсатиларни қарама-қарши қўйган Тарагай баҳодир ҳам оламёрдамлари эвазига уларни ўз ҳимоясига олиши лозим кўз юмган эди. Ҳануз икковига дахлдор ҳисоблан-иш меросни сақлаб қолиш ниятида амаки барлослар-эди.

Йигирма ёшга тўлган Темурбек Мовароуннахрнинг кичик бир гуруҳи билан Хуросон тараф чекиниб ҳақиқий беги амир Қозогоннинг саройига бориб, ункангга кирди, жияни эса Кешда қолиб, уругнинг мол-қўшинида хизмат қилиш истагини билдирди. Амир Қозулқини босқинчилардан сақлайдиган бўлди. Бундайғон ўзи тахтга ўтқизган қўғирчоқ хонни совуққониттифоқдан Темурбек усталик билан фойдаланди, шабилан у дунёга жўнатганидан сўнг¹ «хон яратгучи» деярли талончилардан сақлади ва ўзини расмий равишда гаройиб лақаб олган эди. Уни ўта қайсарликда айбларлос уруғининг бошлиғи, Кеш ҳукмдори сифатида амир узоқ қариндошининг қайгули қисматидан тегинитди. хулоса чиқарган Чигатой авлодидан бўлмиш бошқа Мўғулистонда кўтарилган исёнлар сабабли мўғулшаҳзодани тахтга ўтқизди.²

Қозогон қаттиққўл, ҳатто шафқатсиз, аммо ошди рақиблар ўз сафдошлари билан жанг майдонида ҳукмдор эди. У Кеш барлослари бошлигининг унди рақиблар ўз сафдошлари билан жанг майдонида кўрсатган хизматлар ва ўспириннинг қобилиятини ирашдилар. Шу орада исёнкор Мовароуннахр мулк-носиб қадрлаб, уни қиз набираларидан бирига уйлақорларининг таъзирини беришга қатъий аҳд қилганриб қўйди ва лашкаридаги танланган бўлинмалар уғлуқ Темурхон яна пайдо бўлди. Кешда аҳвол бутун-ай ўзгарди: Темурбек Туглуқ Темурга таслим бўлди-ю, уругбошликни сақлаб қолди, Ҳожи Барлос эса ўзига одиқ жангчилар билан Хуросонга қайтди. Афсуски, Туглуқ Темур юборган лашкарлар уни қувиб етиб, мағлубдилар: мўғул қўшинларни таъқибидан қочиб юрганҲожи Барлос бир қишлоқда тунаш учун тўхтаган пайда талончилар томонидан ўлдирилди.

Темурбек «хон яратгучи»га беш йил хизмат қилдиқ жангчилар билан Хуросонга қайтди. Афсуски, Туглуқ Темур юборган лашкарлар уни қувиб етиб, мағлубдилар: мўғул қўшинларни таъқибидан қочиб юрганҲожи Барлос бир қишлоқда тунаш учун тўхтаган пайда талончилар томонидан ўлдирилди. Итоатсиз амирларни қатл эттириб, иттифоқдошларига мол-мулк ва амал тарқатган Туглуқ Темур бутун амлакатни босиб олди. У Темурбекни Самарқандга қайлиф қилиб, уни мўғул қўшинининг бир тумани (минг ангчидан иборат бўлинмаси)га раҳбар этиб тайинлади. Шундан сўнг у ўғли Илёсхўжани Мовароуннахрда ўлдириб, ўзи Мўғулистонга қайтиб кетди. Шу билан ирга, у ёш бўлишига қарамай, Темурбекни Илёсхўжанинг фавқулодда маслаҳатчиси этиб тайинлади. Бахтга қарши Илёсхон ўз атрофидаги мўғул зобитарининг таъсири остида маҳаллий аҳоли ва унинг раҳбарларига нисбатан таҳқирли сиёсат юргизиб, қатағонлашди. Унга қаршилик кўрсатишга уринган Темурбек

¹ Бу ерда Угадай қоон наслидан бўлган Донишмандчаховларда тутилишти (тарж.).

² Бойиқули ўғлон назарда тутилмоқда (тарж.).

ғазабга учради. Шундан сўнг у Илёсхондан бутунди: Темурбек ўз вақтида яшириниб, шаҳардан чиқиб юз ўғирди ва ўзини Мовароуннахр туркларининг, хетишга улгурган эди. Шаҳар ташқарисидаги богда урф-одатларининг ҳимоячиси деб эълон қилди. Босқа уни яхши қуролланган беш юз нафар сафдошлари чилар томонидан таъқиб остига олинган Темурбек утиб туришарди. Улар Кешга етиб боргач, амир Ҳусайн неча содиқ дўсти билан яширинишга мажбур бўлди. а унинг одамлари қароргоҳ қилган Қандаҳор тарафла-

Мақсади Туғлуғ Темурхон томонидан ўз амлокига йўл олишди. қувилган ва интиқом онларини кутиб Мовароунн Уларнинг лашкари биргаликда минг суворийга етган сарҳадлари яқинида юрган қайиноғаси амир Ҳусайн ди. Суворийларнинг барчасини етарли маош билан лан учрашиш эди. Қочқинлар саҳро қўйнида жойлашаъминлаш учун Темурбек ва амир Ҳусайн ўзларининг бир қудуқ ёнида юз кўрншиб, умумий рақиблариданг содиқ жангчилари билан исёнкор уруғларга бас олиш учун биргаликда курашишга аҳдлашиб олди.елолмаётган Сейистон вилоятининг ҳокими хизматига Бу вақтда иккисининг лашкари қўшиб ҳисоблагаландилар. Орадан бир неча ҳафта ўтиб улар ғала- атини бостирдилар ва тартибни тикладилар. Ҳоким ваъда атиги олтмиш кишидан иборат эди.

Уларни банди қилишни ўйлаган Хива ҳокими млинган ақчаларни бериш в ёқда турсин, бу жасур та суворий билан ҳужум қилди; орада бўлиб ўтган г жнабийларининг таъзирини бериб қўйиш учун, ўша сиз жангда ҳокимнинг атиги эллик жангчиси омон к аврларда кенг тарқалган одат бўйича, ўзининг эски ди, ўзи эса Темурбекнинг найзасидан ер тишлади. инимлари билан қайта тил топишди.

Омон қолган беш киши тоғларга яшириниб, бир н Сон жиҳатидан ўзларидан кўп бора устун рақиблар ой қийинчиликда кун кечиришди. Шундан сўнг Ҳусмонидан қуршаб олинган мовароуннахрлик ботирлар ва Темурбек қўшин тўплаш мақсадида ўз ўлкалар рақибларида умидсизлик ўтию ўч олиш иштиёқида жанг қараб йўл олдилар. илдилар. Темурбекнинг мардона жанг қилишини кўр-

Темурбек яширин равишда Кешга кириб келди: ан ғанимлар, энг аввало, шу ботирдан қутулиш керак, лос уруғининг йигитлари уни илиқ кутиб олишди; у еган фикрга келдилар. Кўз очиб юмгунча уни ёв камон- лан учрашган дарвишлар эса самарқандлик дўстлар илари ўраб, унинг устига ёй ўқлари ёмғирини ёғдирди- яқин орада Темурбекнинг у ерга бориши ҳақида хабар. Ўқлардан бири Темурбекнинг ўнг қўли томирига бериб қўядиган бўлишди. Чиндан ҳам унинг салт-ўқур ботди, иккинчиси эса ўнг оёғининг сонини тешиб пойтахтига бориб, хонга қарши исён кўтаришдек дағди. Шунга қарамай ғаним тумтарақай бўлди, Темур- режаси ҳам йўқ эмасди. Самарқанд атрофида яша- екнинг яраларига эса малҳам қўйдилар. Ўша пайтда ган уруғларга бориб, ҳамма унга яқин-орада босқин али у бу икки зарба ўзини аста-секин ногиронликка ларга қарши уюштирилажак исённинг йўлбошчиси либ боришини ҳам, бутун Осиёни тиз чўктирган тақ- фатида қараётганидан қаноат ҳосил қилди. ирида ҳам кинояли «оқсоқ» (форсча «ланг») деган ла- аб орттиришини ҳам ва шу лақаб остида ҳатто Оврў-

Қоронғу тунларнинг бирида у қаттиқ қўриқланади аб орттиришини ҳам ва шу лақаб остида ҳатто Оврў- шаҳарнинг қоқ марказида пайдо бўлди. Кундуз кунл- оғача танилишини ҳам билмасди. Биз оврўполиклар у қайиноғасининг ҳарамида яшириниб ўтирар, ол- а Темурлангни Тамерланга айлантириб юбордик. Туркон ого емак келтириб, шаҳар янгиликларидан Хасталик даврида Темурбек ҳузурига кўпдан-кўп бардор қилиб турарди. Тунлари эса у девонасифат ёёнкорлар гуруҳлари келиб, унинг фармонларига мун- йиниб, бозор ва карвонсаройларни кезиб юрар, соқчил- изир эканликларини изҳор қилдилар. Темурбек улар- га чап бериб гап-сўзларга қулоқ тутарди, зимистон ан кичик ва жанговар бир лашкар тузди, бу лашкар а кўп ўтмай Илёсхўжа унинг йўлларини тўсиш учун а борган маҳаллий қўшинларни Балх остонасида маҳв иб, ўзининг нималарга қодир эканлигини намоёнш

Кунлардан бир кун тонгда у опасиникдан чиқиб илди. таётган пайтда бир гуруҳ йўловчилар уни таниб қол- лди. Бу илк муваффақиятдан кейин қўшни Бадахшон ди ва номини баралла айтиб, қуршаб олишди. Айғол- лояти қўшинлари устидан зафар қучилди, аммо у ёқ- орқали бу гапдан хабар топган мўғул қўриқчилари ан қайтаётиб Темурбек лашкарлари дарёнинг нариги тутиш пайига тушишди, бироқ фурсат бой берил-

киргогида уларни кутиб турган энг кучли мўғул зоблари илк бора намоён бўлди, айнан мана шу жанг-лари қўл остидаги ғаним қўшинига дуч келдилар. сўнг унинг замондошлари, у Худонинг ердаги эл-монанинг кучли саркардаси пайдо бўлганидан да дея гапира бошладилар. Замонавий суриялик берувчи оқилона бир ҳаракат Темурбекка сон жиҳорихлардан бири уни Шайтон иродасини амалга дан кучли ғаним устидан зафар қозонишга имрувчи банда деб атаган бўлса, Шарқдан келган яратди. руҳоний Франция қиролига, Темурбек ўз фариш-

Амир Ҳусайн ва лашкарларининг ярмини дарёнинг тушида айтган гапларини бажаради, деб етказ-бу киргогида қолдириб, яккаю ягона кўприкни қўр лашни топширган Темурбек қолган суворийлари билёсхўжа Мўғулистон томонларида дом-дараксиз дарёни кечиб ўтди ва ғаним ортида жойлашган тўлгач, Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Самарқандга ликларни эгаллади. Эртаси куни ғаним жангга кирилиб, ўз ораларидан ягона тахт эгасини танлаш нида у тепаликлар устидаги хашакларга ўт қўйдиасидаги туганмас баҳсларини бошлаб юбордилар. ва уруш дўмбираларини жаранглатди. Мўғул қўштанат парокандалигининг олдини олишни истаган лари ўзларини қудратли қўшин томонидан қўрқурбек ва амир Ҳусайн амирларнинг умумий маж-олинган деб ўйладилар ва қаттиқ ҳимоя қилинаётгани чақириш тарафдори бўлиб чиқдилар, мажлис кўприкни қўлга кирита олмагач, тумтарақай қочиб ҳукмдорни Чингизхон авлодлари орасидан танлаш тушдилар. Темурбек ва амир Ҳусайн турли томонан деган кўҳна одатга қайтиш ҳақида қарор қабул берилган зарбалари билан ғалабани мустаҳкамди. Амирларнинг ҳар бири тахтга қўғирчоқ бир ни тайинлаб, кези келганда унга ўз сўзимни ўтка-

Бу жанг ниҳоясига етгач, Темурбек лашкарларан, деб ўйларди. Кешга йўллади ва уларга шаҳар деворлари кўрини-Енгилмас ҳукмдор авлодидан бўлмиш дарвиш кийи-билан отлар думига дарахт шоҳларини боғлаб олиаги керакли одамни кичик бир хонақоҳдан топиш-буюрди. Ўзи томон елдек учиб келаётган чанг бу-Ҳукмдорлар бу содда ва қўрқоқ кимсага шоҳона ларини кўрган мўғул ҳукмдори Кешга қудратли им кийгиздилар, тилларанг тахтга ўтқаздилар ва қўшин ҳужум қиляпти, деб ўйлади ва ўз яқинлари билул анъаналарига мувофиқ қўлларидаги қадаҳ билан шаҳардан қочиб кетди. Темурбек қўшинлари шаҳариз бора тиз чўкишиб, унинг олдидан сафдан ўт-жангсиз эгалладилар ва сардорларининг номини ар. юртга баралла маълум қилдилар.

Шу пайтдан бошлаб Осиё халқлари тарихида я қилди ва уларга қимматбаҳо совғалар улашди. У бир афсона пайдо бўлди: бу барлос уруғининг ёши — «меҳмонларга саховат кўрсатиш мезбоннинг кими Темурбек алангалар шуъласи билан бутун «чидир»,—деб тушунтирди. Унинг Самарқанд ҳоким-қўшинни тор-мор қилгани ва чанг-тўзон ёрдамида бунга бўлган ҳуқуқини бу тариқа изҳор қилиши қа-бир шаҳарни эгаллагани ҳақидаги афсона эди. огаси ва дўсти амир Ҳусайнга ёқмади ва у норо-

1363 йил, бу воқеадан бир неча ой кейин отик белгиси сифатида зиёфатгоҳни жимгина тарк оламдан ўтгани сабабли Мўғулистон хони этиб тайади. ланган Илёсхўжа Кеш яқинида кучли ва қақшатқажлис Темурбекка «Соҳибқирон», яъни «сайёралар мағлубиятга учради. Темурбек жанг арафасида (нлашган пайтда туғилган инсон» дея ном берди. туш кўрган бўлиб, тушида илоҳий бир овоз агар утда бу лабдабали тахаллус Шарқ хоқонларига бе-вақтида ҳужум бошласа, муваффақиятга эришишар, бироқ бу билан Темурбекнинг илоҳий хислат-башорат қилган эди. Темурбек уйқудан уйғониб, и ва режаларининг беҳато амалга оширилиши етар-қўшинларини ваҳийдан келган бу хабарнинг ҳаққонтаъкидланган эди.

лигига ишонтира олди ва шахсан ўзи ғанимга «Салтанат ҳукмдорини тайинлашдек нозик иш амир-батан кам сонли лашкарини кутилмаган ҳужумга бнинг кўнглидагидек ўтгач, улар баҳорни қаршилаш лаб борди. Айнан мана шу жангда унинг илоҳий н ўз амлокларига қайтиб кетдилар.

Баҳор қайтиши билан янги қўшин тўплаган Илёсхўжа ҳам қайтиб келди. Ўз қўшинларини тезкорлик билан бир туғ остига тўплаган Темурбек ва Ҳусайн ғанимга қарши чиқдилар.

Жанг ёмғирдан илвиллаган дарё соҳилида рўй берди ва мовароуннаҳрлик жангчиларининг бахтига қарши бу сафар омад улардан юз ўғирди. Бизнингча, бунинг асл сабаби жанг аини қизиган пайтида Темурбек ва амир Ҳусайн тарафдорлари ўртасида пайдо бўлган нифоқдадир.

Кейинчалик «Яда» номли тошнинг соҳиби бўлмиш бир муғул афсунгари томонидан чақирилган ёмғир ва туфон ҳақидаги ривоятлар пайдо бўлди. Бу сеҳрли тошнинг хусусиятларидан бирига кўра унинг соҳиби истган вақтда даҳшатли ёмғир ёғдира олиши мумкин экан.

Бундан огоҳлантирилган Илёсхўжа қўшини сув ўтмас ўтовлар билан қуролланган, аскарлар эса тунда ўз боргоҳларида хандақлар қазишган эди. Мовароуннаҳрлик жангчилар эса суяк-суякларигача ивиб кетишди, бунинг устига, тонгини мижджа қоқмай қаршилашди. Эртасига эрталаб улар ҳалдан ташқари ҳолдан тойган, ивиб шалаббо ва газабнок бўлган, нам тортиб иплари бўшашиб қолган камонларини ишга соломас эдилар. Мағлубият билан тугаган бу жанг «Лой жанги» деб ном олди.

Аскарларига чекиниш ҳақида буйруқ берган Темурбек ва амир Ҳусайн Кеш остоналарида ғанимларча ажралдилар. Қудратли бир муғул қўшинининг яқинлашиб қолганлиги туфайли Темурбек жануброққа, Балх яқинига чекинди.

Бу пайтда ғаним лашкарининг асосий қисми салтанат ҳукмдори ва қўшинлари тарк этган Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Бироқ Илёсхўжа шаҳар дарвозаларининг ёпиқлиги ва аҳолининг сўнгги нафасигача шаҳарни ҳимоя қилишга қарор қилганини кўриб, ақлдан озаёзди. Шаҳарнинг етти ёшдан етмишгача бўлган барча аҳолиси қўлига тушган нарса билан қуролланиб, кўчаларга тўсиқлар қурдилар ҳамда босқинчиларни тошбурон қилдилар. Муғуллар қўшини шаҳарга кира олмагач, уни яқиндан қамал қилиш билан кифояланди. Қамалдагилар орасида очлик бошланган пайтда Самарқандни бир муъжиза қутқарди. Қўшини-

даги отлари ўлатга чалинган мўғуллар қамални давом эттиришдан воз кечишга мажбур бўлдилар.

Бу билан Илёсхўжанинг ҳам куни битди. У Мўғулистонга қайтиб бориб, янги суворий лашкар тузмоқчи эди, бироқ ўз юртига етар-етмас уни дуғлатлар бошлиғи амир Қамариддин ўлдирди ва тахтини эгаллади.

Баҳорда Темурбек ва Ҳусайн Самарқандга қайтганларида шаҳарни мўғулларга қаршилиқ кўрсатиш ҳаракати натижасида пайдо бўлган халқ ҳукумати бошқараётганининг ўстидан чиқдилар. Лафзли амлокдорлар сифатида улар бузғунчилар — «сарбадорлар»ни ҳибсга олишга аҳд қилдилар. Сарбадорлар амир Ҳусайн фармонига кўра қатл қилиндилар. Бироқ, Темурбек уларнинг раҳнамоси Мавлонозодани озод қилиб, қайиноғасининг зуравонликларига қарши зимдан кураш бошлади. Амир Ҳусайн бўлса ўзининг «Хон яратгучи» амир Қозоғонга қариндошлигини рўкач қилиб, Мовароуннахрнинг қонуний ҳукмдори эканлигига халқни ишонтиришга ҳаракат қиларди. Яқиндагина ўз ёрдами билан Самарқанд хони этиб сайланган кимсанинг қоғоздагина битилган ҳуқуқидан фойдаланиб, Ҳусайн салтанат хазинасини тўлдириш учун амирларга янги солиқ солди. Темурбекка яқин бўлган амир ва зобитларга оғир солиқлар солиш орқали у ўз куч-қудратини намойиш этишни ва шў билан бирга муҳолифатни таҳқирлашни назарда тутган эди.

Бу билан Ҳусайн катта хатога йўл қўйган эди, зеро солиқ тўлашга қурби етмаган ҳукмдорлар Кеш барлослари уруғининг бошлиғига мурожаат қилдилар, у эса ҳеч кимдан мурувватини дариг тутмади. У, ҳатто, Ҳусайннинг синглиси бўлмиш ўз рафиқасининг зебу зийнатларини ҳам қайпноғаси юборган солиқчиларнинг ифлос қўлларига топширишгача бориб етди. Уларнинг ҳаммаси қайинтоғасининг чўнтагига бориб түшди.

Шундан сўнг амир Ҳусайннинг хасислиги ва зolimлиги, Темурбекнинг эса олижаноблиги ва ўз сафдошларига самимийлиги ҳаммага аён бўлди. Темурбекка ҳам айнан шу керак эди.

Ўз қўшинларининг кам сонлигига қарамай, у амир Ҳусайнга уруш эълон қилди ва унинг салтанат тахтига бўлган ҳар қандай ҳуқуқини инкор этди. Мана шундай ҳал қилувчи дақиқаларда Темурбек рафиқасининг

оламдан ўтиши, қайиноға ва куёв ўртасидаги барча муносабатларга чек қўйди.

Орада бўлиб ўтган воқеалар, тортишувлар, макр-ҳийлалар ва ҳатто, кучли тўқнашувлар натижасида амир Ҳусайн қўшинлари мағлубиятга учради, унинг ўзи эса аҳолининг қаршилигига қарамай Балхда қўлга олинди. Темурбек унинг ҳаётини сақлаб қолмоқчи бўлган, аммо унинг сафдошларидан айримлари амир Ҳусайннинг ортидан хуфёна кузатиб, ўз хўжаларининг хоҳишига қарши уни ўлдиришган, дейилади баъзи тарихларда, бироқ бунга ишониб бўлмайди.

Бу ҳақда хабар тарқалиши билан Мовароуннаҳрнинг каттаю кичик ҳукмдорлари Балхга таширф буюриб, ғолибни табриклашга шошилдилар. Музаффар эса улардан ўзини Чингизхон белгилаган ақидаларга мувофиқ Мовароуннаҳр ҳукмдори деб сайлашларига умид боғлаётганини маълум қилди. 1370 йил 10 апрелда Амир Темур оқ кигиз устидан жой олди, бошига тож кийиб хонлик камарини боғлади; уруғларнинг бошлиқлари ва маросимда қатнашган барча тиз чўкиб, унга олқишлар ўқиди ҳамда устидан тилла танга ва қимматбаҳо тошлар сочишди.

Мўғул анъаналарига биноан бўлиб ўтган бу маросимдан сўнг янги шоҳ оммага ўзини на хон ва на ҳокон деб атамасликни, аксинча, ислом ақидаларига содиқ оддий амир ёхуд Улуғ амир деб аташларини уқтирди. Бу пайтда у эндигина ўттиз тўрт ёшга тўлган эди.

Амир Темур ишни бадбахт Ҳусайн тортиб олган пул ва зеб-зийнатларни эгаларига тўлалигича қайтаришдан бошлади, кейин эса ўзига қарши курашда рақибини қўллаб-қувватлаган Балх шаҳри аҳолисининг бир қисмини шафқатсиз қатл эттирди.

Бу билан Улуғ амир қасос олишни ўйлагани йўқ, аксинча, аҳолининг ғанимлар билан ҳамкорлик қилишнинг олдини олиш мақсадида қўрқитиб ҳукмронлик қилишнинг шу усулини қўлади. Салтанати ҳудудларининг кун сайин кенгайиб бориши ва пировард натижада аҳоли сонининг ҳаддан ташқари ортиб кетиши уни шу усулда иш юритишга ундар, зеро у бир юртдан йироқлашишга улгурмай, ортидан бузғунчилар исён кўтара бошлар эди.

Мўғул хонлари одатда ўз қўшинларига аскарлар етказиб бергучи кўчманчи қабилалар яқинига тикилган чодирда яшашни удум қилган эдилар. Амир Темур

бу анъанадан воз кечди ва шаҳарда, ўтроқ халқ орасида яшашни ихтиёр этди.

У, дастлаб, салтанатининг пойтахти қилиб Кешни танламоқчи бўлди, бироқ унинг четда жойлашганлиги, денгиз сатҳидан анча баландлиги, қиш фаслида йўлларида қатновни қийинлаштирувчи оғир иқлимию янги бинолар барпо этиш имкониятининг чекланганлиги сабабли у ўз фикрини ўзгартирди.

Амир Темур Самарқандга йўл олди ва уни салтанатининг бошкенти деб эълон қилди, зеро шаҳар ўз ўтмиши ва жуғрофий ўрни билан ана шундай шарафга лойиқ эди.

САМАРҚАНД ТАРИХИ

Самарқанд тарихи афсона ва ривоятлар билан йўғрилган.

Замонавий шаҳарнинг шимоли-ғарбида, Тошкент йўли ёқасида Афросиёб деб аталмиш узун кимсасиз тепалик мавжуд бўлиб, у «*Шоҳнома*» асари орқали китобхонларга яхши маълум. Айнан мана шу ерда, дунё жуғрофий харитасида Самарқанд номи илк бора пайдо бўлгунича бир ғаройиб шаҳар бўлиб, у замон тушунчаларига бўйсунмас, ер ости кошоналарида, тепаликлар тагида мавжуд эди.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «*Авесто*»да ривоят қилинишича, бу ерларни саҳройи қабилаларнинг ҳукмдори, қудратли сеҳргар Афросиёб исмли шоҳ макон қилган экан. Ўз куни битганини пайқаган шоҳ ўлим худоси Астивихаднинг жазосидан қочиш ниятида тепаликлар остида улкан бир кошона қурдирган ва у ерга чекинган экан.

Шоҳ қолган умрини мана шу ерда, тепаликда қудратли миноралар билан ўралган, ер остидаги баландлиги минг одам бўйи келадиган темир саройда ўтказар эди. Сарой гумбазнга чизилган мовий самодаги қуёшдан ёруғлик ва илиқлик ёғиларди. Тунлари эса олов барқаш ўрнида кумуш ой пайдо бўлар, унинг атрофида порлоқ юлдузлар чарақлаб турарди.

Бироқ Астивихаддан бирор кимса қочиб қутилган эмас — у ер ости саройига оҳистагина кириб келиб, ўзига ортиқча баҳо бериб юборган ҳукмдорнинг жонини олибди.

Мана шундан бери кимсасиз ва унсиз афсонавий темир саройда тун ва кун ҳамон алмашиб турармиш.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳам ривоятчиларнинг «ер остидаги Самарқанд» ҳақидаги чўпчакларига ишонувчилар топиларди. Маълум бўлишича, «ер устидаги самарқандликлар» орасида «ер ости афсонаси»га алоқадор қатор ривоятлар яратилиб, авлоддан-авлодга ҳикоя қилиб келинган экан.

Ҳақиқатдан ҳам Афросиёб тепалиги қадимий Са-

марқанд шаҳрининг бешиги ҳисобланади, зеро унинг замини асрлар давомида бири иккинчисидан кейин яшаган маданият қатламларидан иборат. Шу давргача у ерда олиб борилган археологик қазилмалар ниҳоясига етган йўқ, бироқ у ердан топилиб урганилган анжомлару форс, хитой, араб ва юнон тилларидаги ҳужжатлар чиндан ҳам бу ерда қадимий бир шаҳар бўлганини тасдиқлайди.

Бу ердаги ҳақиқий маданиятнинг илк илдизлари эрамиздан аввалги VI—V асрларга бориб тақалади. У замонларда инсонлар Ахурамаздага сифинишар, уларнинг ердаги вакиллари бўлмиш аҳмонийлар эса чексиз бир салтанатга ҳукмронлик қилишарди; Самарқанд шу давлатнинг олтинчи сатрапи таркибига кирар, Суза¹ шаҳридаги подшолик саройи қурнлишида бу ерлардан қазиб олинган лазурит ва киноварлар ишлатилган эди.

Милоддан аввалги IV асрда Самарқандга Искандар Зулқарнайн ташриф буюрди. Тарихий маълумотларда қайд этилишича, бу пайтлар шаҳар Мароканда деб аталар, Сўғдиёнадаги энг йирик бозорга эга эди. Ташриф зўраки эди, зеро аҳоли юнонларга тиш-тирноғи билан қарши турди, бундан ғазабланган «меҳмонлар» шаҳарнинг каттагина қисмини вайрон қилишди. Бироқ тақдир тақозоси билан забт этилган Марокандада македонияликнинг буюк фотиҳ деган шаънига ювилмас доғ тушди. Қўшин шаҳарга кирганидан сўнг катта базм уюштирилди, зиёфат чоғида шаробдан ва ғазабдан маст бўлган, эҳтимол Афросиёбнинг қаҳрига учраган буюк Искандар болалик дўсти Клитусни мунофиқона ўлдирди: зобитларининг кўзи ўнгида унинг кўксига найза урди.

Фақат икки йиллик қувғинлар, қамаллар, жазо юришлари ва қирғинлардан сўнггина македониялик фотиҳ Сўғдиёна қаршилигини бостиришга муваффақ бўлди ва ўз лашкарларини Ҳинд сари бошлади.

Искандарининг ўлиmidан сўнг Мароканда генерал Салавка ва унинг авлодлари қўлига ўтди. Эрамиздан аввалги 256 йилда уларнинг нонби Диодот исён кўтарди ва Юнон-Бақтрия давлатига асос солди. Орадан юз йил ўтиб шаҳар Парфия шоҳи Митридат I қўлига ўтди.

Самарқанд музейларидаги нодир экспонатлар — ажойиб тангалар ва нафис ҳайкалчалар бир-бирларн

¹ Суза — ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган шаҳар, қадимий Элам подшолиги ва кейинчалик аҳмонийлар давлатининг пойтахти (тарж.).

билан уйғунлашиб кетган қадимги юнон маданияти ва маҳаллий маданиятларнинг маҳсулидир.

Эрамининг I асрида тарих майдонида келиб чиқишлари ҳамон баҳсталаб, бироқ туркий халқларга яқин кушонлар пайдо бўлди. Кушонлар Қобулни пойтахт айлаб, шимолий Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг каттагина бир қисмини ўз ичига олган улкан давлат туздиларким, Самарқанд ҳам шу подшолик таркибига кирди.

Шундан сўнг кўлами ва теранлиги жиҳатидан тарихда тенги бўлмаган маданий гуркираб яшнаш даври бошланди. Самарқанд мана шу маданиятнинг йирик бешигига айланиб, унда юнон, ҳинд, сўғд, бақтрия илми ва санъати уйғунлашди ҳамда ўзининг энг гузал намуналарини яратди.

Кушон подшолиги янги қўшинлари — Эронда тахтга ўтирган сосонийлар берган зарбалар натижасида тарих саҳнасидан бутунлай йўқолди. Бироқ сосонийлар ҳам Марказий Осиёда узоқ туролмадилар, зеро улар Кушон подшолигига барҳам бериб, кўчманчи қабилаларга қўшни бўлиб қолишган эди.

Эрамининг 426 йилига келиб туркий халқлардан бўлмиш эфталитлар ёки «оқ хунлар» Сўғдиёни забот этдилар ва Самарқандга ўрнашдилар. Орадан бир ярим аср ўтиб уларнинг ўрнини Олтой томонлардан келган бошқа туркий қабилалар эгаллади ва араблар истилосигача ҳукмронлик қилди. Мазкур ғарбий турклар Марказий Осиёнинг ўзлари икки аср давомида бошқарган бу қисмида хавфсизлик ва барча динларнинг тенглигига имконият яратиб, маданий ривожланишга катта улуш қўшдилар.

Уларнинг бундай муносабати, айниқса, қўл остидаги сўғд халқи фаолиятига кенг йўл очиб берди. Самарқанд шаҳри атрофи баланд девор билан ўраб олиниб, бутун Осиёни кесиб ўтадиган энг катта йўлларига туташувчи тўрт ҳайбатли дарвоза қурилди; шу дарвозалардан йўлга чиққан шаҳарликлар кўп ўтмай ўз тижоратларини Хитойга қадар ривожлантирдилар. Алифбоси оромий ёзувигача асосланган сўғд тили осийлик тижоратчиларнинг халқаро тилига айланиб қолди. Уларнинг узум узиш манзараси тасвирланган ёғоч ўймакорлик ишлари, олтин ва қумушдан ясалган идишлари, нафис ва пишиқ газламалари, жун матолари, хушбўй атир-

упаларию дид бериб ишланган шиша буюмларининг шуҳрати бутун Осиёга тарқалган эди.

Хитойда бу ҳормас-толмас савдогарларни илиқ кутиб олишар, уларни «Хон юртининг одамлари» ёхуд «Самокийен» деб аташарди. Улар эса хитойларга қандай қилиб узумдан шароб тайёрлаш ва истеъмол қилишни ўргатишди, Чин хоқонлари учун безакли шиша тахт ясаб беришдек ўз замоналаридаги энг нозик ва масъулиятли буюртмани бажаришди. Ўз навбатида сўғдиёналиклар Хитойдан нафис ипак газламалар харид қилиб, эронийлар ва византияликларга сотишарди.

Бу даврга келиб Самарқанд қалъасида ўн икки минг хўжалик ҳисобга олинган бўлиб, Сўғдиёнада дин эркинлиги таъминланганидан шаҳарда турфа ибодатхоналар мавжуд эди. Буддизм, фетишизм, анимизм ва зардуштийлик тарғиботчилари Осиё йўлларини тинмай кезиб юришар, Афросиёб тепалигидан чор атрофга илоҳий нур таратишар эди. Бошқа бир турдаги элчилар — самарқандлик латофатли раққосалар турли ўлкаларнинг ҳукмдорлари саройида таманно айлашар, улар, айниқса, император Танг саройига тез-тез таклиф қилинар эди.

Бутун VIII аср Самарқанд тарихи Сўғдиёнани араблар истило ва итоат қилдириш даври билан боғлиқ бўлди. Ўлканинг янги ҳукмдорлари унга «Мовароуннаҳр» ёки «Дарё ортидаги юрт», бизнингча Трансоксиана деб ном беришди. Ўша замонда йирик ҳарб юришларини бошлаган Хитой туркий ҳукмдорларни ўз паноҳига олган бўлса-да, Мовароуннаҳр халқларини араб истилочиларидан ҳимоя қилиш учун юборилган хитойлик аскарлар шундай бемаъниликларга қўл урди-ларким, тез орада ерли аҳолининг улардан кўнгли қолди.

Музокаралар, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган тўқнашувлар, шубҳа ва хиёнатлар билан орадан ўттиз йил ўтди. Ҳал қилувчи тўқнашув 751 йили Самарқанд яқинида рўй берди. Кўп миллатларнинг узоқ асрлик тақдири бир кундаёқ ҳал бўлди. Самарқанд остонасида ўша даврнинг икки буюк давлати қўшинлари: ёш ва қизиққон араб салтанатининг олд лашкари ҳамда кўҳна ва тажрибали Хитой империясининг илгари қисмлари куч синашди.

Чин қўшини ва унинг баҳодир сарқардаси Као-Сенҗе Зиёд ибн Солиҳ қўмондонлигидаги араб ва турк-

сўғд лашкарлари томонидан маҳв этилди. Хитойликларнинг ғарбга юриши Самарқанд остонасида абадулабад тўхтатилган бўлса-да, музаффар араб қўшинлари шарқ томон юришга журъат қилолмадилар.

Турли-туман ғоялар ва моллар оқимига баъзан очик, баъзан ёпиқ Самарқанд Осиёнинг ғарбини шарқи билан боғлаб турувчи олтин дарвозага айланди. Араблар қучган зафар туфайли Самарқандга минглаб хитой ҳарбий асирлари келтирилди, улар орасида қўшинга зўрлаб жалб қилинган ноёб қоғоз тайёрлаш санъатининг моҳир усталари ҳам бор эди.

Маҳаллий аҳоли улардан бу санъат сирларини ўрганди ва ўз маҳоратини шу даражага етказдики, тез орада бутун мусулмон дунёсига сифатли маҳсулот етказиб берувчи ягона манзилга айланди. Мусулмон ҳукмдорлари папье-маше ва папирус қоғозларининг ўрнига шоирлар тилидан тушмайдиган, аммо савдогарлар отасининг нархини қўйган Самарқанднинг нафис қоғозларига ихлос қўйдилар.

Араб истилосининг дастлабки йилларида аббосий халифа хоразмлик туркий қаҳрамон Абу Муслимни қатл қилдирганидан сўнг жуда кўп халқ ғалаёнлари рўй берди. Абу Муслимнинг мўминлар йўлбошчисини тахтга ўтқазिशга қўшган салмоқли ҳиссаси ҳам инobatга олинмади. Бу Самарқанд тарихидаги энг нотинч даврлардан бири эди. Қатағон қурбонларининг устида аббосийларнинг қора туғлари ҳилпираганидан сўнг, золимларининг мурдалари устига турк жангчиларининг оппоқ байроқлари илинди. Халифа қўшинлари бундан туғри хулоса чиқаргандек бўлишди, бироқ айнан мана шу пайтда оломон қаршисида фақат тилла ниқоб кийган ҳолда кўринувчи ғалати бир шахс — Ал-Муқанна исмли «ниқобдаги пайғамбар» пайдо бўлди. Ўз кийим-бошлари туфайли «оқ ятаклилар» деб ном олган Муқанна ва унинг муридлари Самарқандда икки йил ҳукмронлик ва зўравонлик қилдилар. Халифа қўшинлари томонидан қуршаб олинган исёнчилар тириклайин қўлга тушмаслик учун ўзларини ёниб турган гулҳанга ташладилар.

Қатағон бошланиб, Афросиёб тепалигидаги қалъа деворлари ва ибодатхоналар вайрон этилди, аҳолининг уйлари тортиб олиниб, арабларга ҳадя этилди, муқаддас даргоҳлар харобаларида янгидан-янги мачитлар

барпо этилди. Шу муносабат билан тепаликнинг жанубий қисмида узоқ қариндошларидан бирига атаб мақбара қурдира бошлаган халифа қадимий ер ости султони Афросиёбнинг ўрнига ислом дунёсида янги бир авлиё пайдо бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қусам ибн Аббос исмли янги авлиё эса араб истилосининг дастлабки кунларида ибодат пайтида қандайдир бир ғайридин томонидан маккорона ўлдирилди.

Самарқандда асрлардан бери ва ҳатто, ҳозирги кунда ҳам мавжуд ривоятларга қараганда, Қусам ибн Аббос ўзининг кесилган бошини қўлигига олиб, қиёмат кунигача тоат-ибодат қилиш учун ер ости саройига равона бўлган экан. Ривоятларда унинг номини «Шоҳи зинда» ёки «Тирик шоҳ» деб аташади, маҳаллий аҳоли эса ўзгача ҳурмат ва эҳтиром ила у ер остига кириб кетган жойни сизга кўрсатади.

Бағдод халифалари замонида ва айниқса, аста-секин мустақилликни қўлга киритган сомонийлар даврида Самарқанд гуллаб-яшнади, Буюк Ипак йўлидаги энг йирик халқаро бозорга ва бутун ислом дунёси тан олган муқаддас даргоҳга айланди.

Шаҳарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар: қиш қировлари аримаган қовунлар, кумуш ипли матолар, кандакор мис кўза ва қадаҳлар, машҳур бинафша ранг кимхоблар, қимматбаҳо тошлар ила безатилган эгарлару доврўғи оламини тутган Самарқанд қоғози бутун дунёда сотила бошланди.

XIII асрнинг биринчи ярмида қудратли Хоразм султони Шоҳ Муҳаммадга қарашли саодатли шаҳарлардан бири бўлмиш Самарқанд жар ёқасига келиб қолганидан ҳали беҳабар эди. Мағриб томон ғолибона юришларини давом эттираётган мўғуллар Марказий Осиёдаги мусулмон ўлкалари дарвозасига келиб қолган эдилар. Уларга қарши жанг бошлаган Шоҳ Муҳаммад бу қилмишни билан шундай қудратли бир тўлқинни кўзғатдиким, натижада у хонни ҳам, унинг салтанатини ҳам супуриб ташлади.

Гуллаб-яшнаётган шаҳарни 1220 йилги мўғул тўфони бутунлай вайрон қилди. Чарм камзул ва темир совут кийган суворийларнинг кетма-кет ҳужумлари натижасида қалъа деворлари қулади, шаҳарни сув билан таъминлаб турган қўرғошин сув қувури бузилди, жоме масжидининг кули кўкка совурилди, тинч аҳоли эса ганим камонбозларининг тирик ўлжаларига айланди.

Туроннинг янги ҳоқони Чингизхон афсонавий аждоди Афросиёбдан эрамизнинг бошида саҳройи қабилаларга мажбуран қабул қилдирган эроний маданияти учун шу хилда ўч олган эди.

Шундан бери Афросиёб мангу қарор топган ва Самарқанд бешиги ҳисобланмиш бу тепалик ўлик масканга айланган: у ерни фақат узоқ аждодларини ёд этгани келувчилар зиёрат қиладилар, холос.

Чингизхон оламдан ўтгач, Самарқанд унинг ўғли Чингачтой ва фарзандларининг мулкига айланди. Бу даврдаги шаҳар тарихи ҳақида биз деярли ҳеч нарса билмаймиз. Марко Полонинг «Дунё тасвири» номли китобнда ёзилишича, шаҳардаги ўзининг марказий устунидан маҳрум қилинган насроний черков фақат фаришталарнинг мадади билангина тик турган экан.

Авлиё Луи замонаснда Самарқандга Арманистон қиролининг маршали Семпад ташриф буюрди. Бу олий мартабали зобит ёзган мактубларни Франция қироли ҳам ўз аъёнларига ўқиб берган; кейинроқ қирол Хайтоннинг ўзи ҳам бу мактубларни ўқиган ва ўз иттифоқчилари бўлмиш мўғулларни мусулмон салтанатига қарши салиб юришига чорлаб, тарих гилдирагини бутунлай ўзгартирмоқчи бўлган. Яхши ҳамки бошқа насроний ҳукмдорлар бу таклифни рад этишган.

XIV асрнинг ўрталарида марокашлик машҳур сайёҳ Ибн Баттута Самарқандга ташриф буюрди; унинг хотираларида Самарқанд оғир талафотлар оқибатини тугатаётган шаҳар сифатида тасвирланади. Ибн Баттутанинг таъкидлашича, «Самарқанд дунёнинг энг йирик ва энг гўзал шаҳарларидан бири ҳисобланади, бироқ шаҳар аҳолисининг юксак ақлу заковатидан дарак бермиш саройлар ва иморатлар» ҳамда кўплаб маҳаллалар вайрон қилинган. Муаррихнинг ёзишича, шаҳар қалъа деворлари ва дарвозалари бузиб ташланган бўлса-да, унинг боғларини сўғориш учун кўплаб сув иншоотлари бунёд этилган. Оқшомлари ариқларнинг соя-салқин қиргоқларида қурилган чойхоналарда маҳалла аҳли йигилиб, суҳбат қуради. Ибн Баттута маҳаллий хоннинг ўз холаваччаси томонидан тахтдан афдариллиши ва темир совут ҳамда дубулға кийган туқсоннинг суворий қатнашган ҳарбий кўрикнинг гувоҳи бўлган.

Амир Темур ўзи танлаган пойтахтга Ибн Баттутанинг сафаридан атиги ўттиз йил кейин тантанали равишда кириб келди. Унинг дастлабки қилган иши юртининг барча бошлиқларини Самарқанд яқинига тўплаб, қурултой ўтказиш бўлди. Бундай катта йиғинлар одатда мўғул ҳукмдорлари томонидан уюштирилар ва уларда бўлажак жангларга тайёргарлик масалалари муҳокама қилинади.

Деярли барча амирлар таклифни қабул қилишди; улар муносиб тарзда рағбатлантирилдилар, бироқ қурултойга келмаганлар исёнкор деб ном олди ва кейинчалик шунга лойиқ жазоландилар.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бўлажак Бутуносиё салтанатининг бешигига айлантириш режаси тўб моҳияти билан енгиб бўлмас ғовларга бориб тақаларди.

Форс маданияти таъсирида тарбия топган шаҳарлар ва қолоқ ярим-кўчманчи ҳаёт тарзи ўртасида ҳамон тафовут мавжуд эди. Шаҳарликлар содда турк тилида сўзлашувчи бу отлиқ кишиларнинг жайдари муомала ва тақаллуддан холи муносабатларидан хавфсирардилар. Кўчманчилар эса ўз навбатида тумтароқ бир тилда сўзлашувчи нозиктаб шаҳарликларга беписандлик билан қарашарди...

Турли элатларга мансуб бўлган бу аҳоли орасига дин ҳам нифоқ соларди.

Амир Темур бутун юрт ишончини қозонши учун, энг аввало, мамлакат аҳолисининг мутлақ купчилигининг ташкил қилувчи икки гуруҳни ўзаро бир-бири билан келиштириши лозим эди.

Бу, бир томондан, шаҳарлик мусулмонларни мамлакат қўшинида хизмат қилувчи мусулмонлар билан келиштириш бўлса, иккинчи томондан, шу қўшинни ташкил этиш ва мамлакат сарҳадларини ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутувчи турк элатлари ва мўғул қабилаларини мурсага келтириш эди.

Улуғ амир мўмин-мусулмонларнинг талабларини қондириш ниятида Муҳаммад пайғамбар онласининг яқинлари — саййидларга катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатди, ўзи вақт-вақти билан маслаҳат олиб турувчи уламо ва дарвишларни паноҳига олди, юксак намуна кўрсатиб (жангу жадалларда ҳам олиб юриладиган йигма ёғоч масжид ясаттириб), қатор масжид, мадраса ва хонақоҳлар бунёд эттирди. Ва ниҳоят, у барча мўмин-

мусулмонлар шариат қонунларига мувофиқ идора қилинишни тантанали равишда эълон қилди.

У муғуллар ҳукмронлиги даврини қумсаганлар учун қўшинда Чингизхон томонидан тузилган қондалар — «ясоқ»ни сақлаб қолди. Тангри («Мовий Осмон худоси») тарафдорларини эътиқодларидан қайтармади ва уларнинг шаманларини ўз ҳолига қўйиб берди. Ўзи аҳоли кўз ўнгидеки муғул хонлари бажо келтирадиган айрим урф-одатларга ҳам амал қилди: ноиблари унинг қаршисида тиз чўкиб, қимиз тўла қадаҳлар тутадиган бўлишди, у эса ҳар бир зафардан сўнг тоғ чўққисига кўтарилиб, раҳнамолик қилгани учун «Фалак» — Тангрига шукрона изҳор этишни одат қилди.

Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш янги шахзода Суюргатмишни ўтқазиб, ўзини унинг лашкарбошиси деб эълон қилди. Аслида эса хон барча масалаларда унга итоат қилар, ҳарбий юришларида доимо бирга бўлар ҳамда энг сара жангчилар бўлимасига қўмондонлик қилишдек жуда чегараланган вазифани бажарарди, буни ҳам у Амир Темурнинг ризоси билан амалга оширарди.

Амир Темур мана шундай турфа инсонлар билан кўп ўтмай бутун Осиёни тиз чўқтирган музаффар бир қўшиннинг асосини яратди.

Бу одамларнинг Амир Темурга нисбатан чексиз садоқатининг сабаби нимада бўлган, деган савол туғилиши табиий. Амир Темур уларга на бир илоҳий хабар, на ватанпарварлик руҳи ва на ирқчилик туйғусини берган, аммо шунга қарамай улар Чингизхондан кейин бошқа ҳеч бир зот қўлламаган қатъий бир тартиб оқибатида юзага келган чарчоқ ва азоб-уқубатлар тўла ҳаёт тарзини танлаб, унга хизмат қилишга рози бўлганлар; демак, Амир Темурдан ўта кучли бир нур ва таъсир кучи таралиб турган.

Унинг қўшинидаги ҳар бир жангчи ирқи, эътиқоди ва жамиятда тутган ўрнидан қатъи назар, кўрсатган мардлиги ва қаҳрамонлиги билан қадрланарди. Бирон-бир жангчини рағбатлантириш ёхуд жазолаш масаласида Амир Темурга ҳеч кимнинг сўзи ўтмасди. У доимо ўз аскарлари ёнида, уларнинг қисматларига шерик бўлар, тақдирлари билан қизиқарди. Шунинг учун ҳам у хасталиги туфайли юришдан чиқиб қолганида аскарлар уни Осиёнинг чексиз оловли ва музли йўлларида елкаларида олиб ўтишган. Унинг қўшини эса беқинс

Ғир қўшини эди, унда мўғул эроний билан, собиқ шаҳарлик кўчманчи турк билан, мусулмон оташпараст билан, насроний буддапараст билан—турфа тилларда сўзлашадиган ва Улуғ амир иродасининг сеҳри билан елка-елка жанг қиладиган аскарлардан иборат қўшин эди.

Сара жангчиларнинг қурол-яроғи дубулга, зирҳ, совут, пайза, садоқ, қилич, ханжар, ойболта ва ўқ-ёйдан иборат бўлган. Уларнинг отлари ҳам ўзига хос совут билан ҳимояланган. Бу суворийлар жанговар сафар бошланишидан олдин ҳам жам қилинар, кечаю кундуз олиб борилган машғулотлар натижасида улар камондан беҳато отадиган ва қўл жангида донмо голиб чиқувчи жангчилар бўлиб етишишарди.

Ушбу жанговар тайёргарлик билан бир пайтда Амир Темур Самарқанд қалъа деворларини тиклатди ва шаҳар ичкарасида «Арк» саройни қурдирди. Мазкур саройда мамлакат тилла заҳиралари сақланадиган махсус хоналар ҳамда янги қурол-яроғларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқариш устахоналари мавжуд эди.

Амир Темур шундай кучли ҳамда ўзаро боғлиқ фуқаровий ва ҳарбий бир маъмурият туздиким, у ҳукмдор узоқ муддатли сафарга кетганида ҳам самарали фаолият кўрсата бошлади. Бир гуруҳ адиблардан иборат котибият (расмий ёзма тил форс тили бўлиб) унинг кўрсатмаларига мунтазир турар, барча воқеаларни рўйхатга олар, вилоятлар ва чет эллар билан ёзишмаларга жавоб берар ва мавжуд маълумотлар асосида янгиланиб борадиган ҳужжатлар маркази ишини юртишарди. Улуғ амир нарх-наво ва айниқса озиқ-овқат маҳсулотлари нархини текшириб борар ҳамда ҳунармандлар уюшмаларининг унумли ишлашига ҳомийлик қиларди. У йўловчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида бутун Мовароуннаҳрда юк ташиш ва почта хизматини яхши йўлга қўйди.

ДАСТЛАБКИ ЗАФАР: ХОРАЗМ

Бироқ Улуғ амир ўз бунёдкорлик режаларини кеча-ги ганими — мўғулистонлик мустамлакачиларга қарши бешафқат кураш билан бирга олиб боришга мажбур эди. Бўлиб ўтган қурултойнинг эртасигаёқ, у ўз лашкарларининг илғор бўлишларини шимоли-шарққа жўнатди ва шу йўсинда бунга қадар қўрқоқ қўшниларининг қўли етмаган дашту биёбонларда даврон суриб юрган довжурак кўчманчи суворийлар ўлкасига кириб борди.

Илёсхўжани енгган Қамариддинхон бешафқат рақиблардан бўлиб, ҳарбий санъат сиру асрорларини ипидан игнасигача биларди; у юзма-юз муҳорабада мўғул қўшинининг мағлубиятга учраётганини сезгач, ўз лашкарларини эргаштириб салтанатига чегарадош сарҳадсиз даштликларга кириб ғойиб бўларди. Унинг одатда Юқори Осиёга чекинишлари натижасида Самарқанд қўшинлари ўз юришларини бир неча маротаба қайтадан бошлашга мажбур бўлишарди.

Илёсхўжа қўшинлари устидан илк зафар қучган Амир Темур Мовароуннаҳрга қайтиб келди, зеро нияти ўзи тахтга ўтиришидан олдин мамлакатда ҳукм сурган парокандаликдан фойдаланиб, Қиёт ва Хива қалъаларини эгаллаб олган Хоразм шоҳи билан орани очик қилмоқ эди. Хоразмшоҳ босиб олинган шаҳарларни қайтаришини рад этди. Кўп ўтмай Амир Темур хонлик ерларини босиб олди, шоҳнинг ўзини эса ўлка пойтахти Урганчда қамалга олди.

Ривоятларга қараганда қамал чоғида шоҳ хасталикдан вафот этади, унинг ўрнини эса укаси Юсуф эгаллайди. Янги ҳукмдор агар Амир Темур уни тинч қўйиб, Мўғулистонга қарши курашини давом эттирадиган бўлса, Қиёт ва Хивани қайтариб беришга рози бўлади.

Амир Темур Хоразмдан йироқлашгач, бу шаҳарлар қўлдан кетганини тан олгиси келмаган Юсуф уларни қайтадан эгаллашга киришади.

Амир Темур бундан хабар топиши билан Мўғулистонни тарк этиб, энг тезкор лашкарлари билан Хоразм-

га етиб келди. Шоҳ Юсуф жангда мағлубиятга учради, қочди ва қуршаб олинди, бироқ бағоят гузал қизи малика Хонзода бу сафар унинг жонига оро кирди. Маликанинг қадди-қомати ва ҳусни-латофатига лол қолган газабнок фотиҳ уни суюкли ўғли Жаҳонгирга келин қилишга қарор қилди. Унинг оталарча муҳаббати туфайли Хоразм шоҳи авф этилди.

Малика Самарқандга дабдаба билан кириб келди, никоҳ тўйи катта тантанага айланиб кетди; Амир Темурнинг узоқ ва машаққатли ҳарбий юришлари орасида мана шундай қисқа муддатли шодиёналарни уюштириш минбаъд одат тусига кириб қолди.

Тантаналарнинг эртасигаёқ Амир Темур лашкарлари билан тутқич бермас Қамариддинхоннинг изига тушди. Қамариддин жосуслари орқали бундан хабар топиб, Тангри Тоғдан олиб ўтадиган довон устига катта қўшиндан иборат пистирма қўйди. Солномаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ўз шахсий жасорати ва битмас-туганмас куч-қудрати туфайли мушкулотдан омон чиққан; у ёвга қарши шафқатсиз курашда ўз шамшири, найзаси, зирҳ ва садоғидан моҳирона фойдаланган.

Кўриниб турибдики, 1375 йилда ҳам Амир Темур соглом ва бақувват бўлган, Сейистон ноибининг хизматида юрган пайтида олган жароҳатларининг машъум асоратлари ҳали намоён бўлмаган.

Амир Темур мўғул рақибини дашту биёбонларда қувиб юрар экан, башоратли бир туш кўради — ҳаётининг энг оғир давларида у шундай тушлар кўриб юрган; бу сафарги тушида ўғли Жаҳонгир бетоб ётган экан. Кўнглига гулгула тушиб, у Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни қалъа деворлари ташқарисида қарши олди. Ешу қари мотам белгиси сифатида елкасига кўк ва қора мато ёпиб олган, уввос солиб, доду фарёд қиларди: соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир қисқа муддатли хасталикдан сўнг йигирма ёшида оламдан кўз юмган эди.

Саройларида ота-болалар ва ака-укалар ўртасида сон-саноқсиз фитнаю хиёнатлар, қотилликлар рўй бераётган ўзига замондош шарқ ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ Амир Темур чуқур қайғурди. Зеро шафқатсизлиги билан ном чиқарган бу фотиҳ ўз фарзандлари ва қа-

риндош-уруғларига ниҳоятда меҳрибон эди. Унинг на ўзи онла аъзоларига қарши куч ишлатган ва на бошқаларнинг шундай қилишига рухсат берган. Фақат унинг ўлиmidан кейингина темурий шаҳзодалар узга сулолалардан ёмон ибрат олиб, падаркушлик ва жигаркушликка берилиб кетдилар.

Белгиланган мотам муддати тугагач, Амир Темур ўзининг икки қўшнисига қарши илгаригидан ҳам кучли иштиёқ билан жангга киришди. У яна Мўғулистон даштларида юрар экан, олдинги мағлубиятидан тегишли хулоса чиқармаган Юсуф Қиёт ва Хивани қайтариб олиш пайига тушди. Хоразм шоҳи зикр этилган шаҳарларни қамал қилишга улгурмай, Амир Темур яшин тезлигида етиб келди, катта талафотлар етказиб, хонни пойтахтига яширинишга мажбур қилди. Шундан сўнг Хоразмшоҳ Амир Темурни яккама-якка жангда маҳв қиламан, деб ҳаммаёққа жар солди.

Бироқ белгиланган вақт ва жойга — Урганч қалъасининг катта дарвозаси олдидаги муҳолифатчи қўшинлар бўшатиб қўйган майдонга фақатгина Амир Темур келди; у суюкли отининг устида ўтирарди. Жанг арафасида ўзини йўқотиб қўйган Юсуф эса рақибининг ҳақоратларини унсиз тинглаб ўтиришдан бошқа илож тополмади. Ўз фуқаролари олдида обрўси кетган, таъна-надоматларга қолган Хоразмшоҳ орадан бир неча ҳафта ўтгач, алам билан дунёдан кўз юмди.

Урганч қалъаси уч ҳафталик қамалдан сўнг таслим бўлди. Хоразм эса Мовароуннаҳрга қўшиб олинди. Иккинчи огоҳлантиришдан кейин ҳам таслим бўлмаганлиги ва Улуг амирнинг йўқлигидан фойдаланиб унга қарши исён кўтаргани учун шаҳар аҳлининг каттагина қисми қиличдан ўтказилди.

Шу йўл билан Амир Темур бундан сўнг ўзи забт этадиган ўлкаларда тобе бўлишдан бош тортган аҳолини жазолашнинг ўзига хос бир усулини кашф этди. Бу жазолаш қатъий бир тартибда амалга оширилди.

Унинг қўшини маълум бир қалъани қуршаб олар экан, ҳар қандай жиддий қамал олдида шаҳар аҳолиси илк марта огоҳлантирилди. Агар аҳоли таслим бўлса, деярли ҳамманинг ҳаёти сақлаб қолинар, бироқ улардан катта товон йиғилар, соҳибқиронга садоқатли бўлишга сўз олинар эди. Қалъа лашкарлари ва аҳоли дастлабки огоҳлантиришни рад этса, Амир Темур му-

ҳосара (қамал) бошлашдан олдин ўз раъздандозлари (сапёрлари) бўлинмасига рақиб мудофаасининг заиф жойларини портлатиб ташлашни топширарди.

Бироқ, ҳужум бошланишидан олдин қамалдагиларга сўнгги огоҳлантириш бериларди. Сўзсиз таслим бўлган аҳоли маълум бир қисмининг ҳаёти сақлаб қолинар, қалъа эса вайронага айланмасди. Унинг деворлари бузилар, мулки таланар, ҳимоячилари қатл этилиб, омонатлар (гаровлар) олинарди.

Рад жавобидан сўнг аксинча, бутун қўшин итоатсиз қалъа ёхуд шаҳарга зудлик билан ҳужумга ўтар, эртами-кечми барибир уни таслим этмай қўймасди. Тарихда Улуғ амир забт этолмай ташлаб кетган бирорта қалъа йўқ.

Бундай ҳолларда қамалдагиларнинг тақдири аянчли тугарди: шаҳар таланар, аёлларнинг номуслари топталар, деярли барча аҳоли қиличдан ўтказилар, тирик қолганлари эса умрбод қулликка маҳкум этилиб, хонадонларига ўт қўйилар эди. Дастлаб итоат этиб, Амир Темур узоқлашиши билан исён кўтарганларни ҳам шундай қисмат кутарди. Айниқса уларга қарши Амир Темур ниҳоятда шафқатсиз бўларди; бошқаларга ўрнак бўлсин учун вайрон этилган шаҳарлар олдида уларнинг кесилган бошларидан мезаналар ясаларди.

Кундан-кунга кенгайиб ва шу билан беқарорлашиб бораётган салтанатини бошқариш учун етарли миқдордаги ноибларга эга бўлмаган Улуғ амир забт этилган ўлкаларда тартиб сақлаш ва ерли аҳолини итоатда тутиш мақсадида мана шундай ҳаддан ташқари шафқатсизлик услубини қўллашга мажбур эди.

Баъзилар назарида ўта ваҳшийликдек кўринмиш шу одатга айрим изоҳлар беришга тўғри келади. Амир Темур ҳар қандай куч ишлатишдан олдин масалани тинч йўл билан ҳал қилишга интиларди.

У элчиларни ниҳоятда ҳурмат қилар ва ганимлар билан тил топишиш учун доимо ўзи биринчи бўлиб элчи юборарди. У баъзан макр-ҳийладан ҳам ҳоли бўлмаган музокараларида ўта бардошли инсон эди.

Бироқ энг қизиги шунда эдики, Улуғ амир доимо тинчликсевар ва маърифатпарвар сиёсат юритарди. Чиндан ҳам у исёнкор шаҳарларни олиш пайтида амалга оширилган қатлиомларда ганимнинг барча аскар ва зобитларини қиличдан ўтказса ҳам, пайғамбар

авлодларига, уламоларга, адиб ва шоирларга, мусиқачилар, истеъдодли рассом ва усталарга раҳнамолик қиларди. Улардан энг машҳурлари Самарқандга жўнатилар, Темурбек салтанати пойтахтининг гузаллиги ва маданияти равнақи учун хизмат қилишарди. Уларга шаҳарда алоҳида хонадонлар ажратилар, яхшигина нафақа белгиланарди.

Шу йўл билан боло-қазолардан омон қолганлар орасида салтанат шавкатли баҳодирларининг рафиқалари ва канизакларига айланган кўплаб хурлиқолар бўлиб, уларнинг Самарқандга келишлари шаҳар аҳолиси жисмоний кўрнинишни яхшилашда фойдадан холи бўлмади.

Мана шу даврдан бошлаб, Амир Темур форсча «Рости—русти», яъни «Куч—адолатда» деган шиор битилган уч ҳалқадан иборат байроқни ўзининг туғи этиб белгилади. Ривоятларга қараганда, туғдаги уч доира курраи заминнинг Амир Темур ҳукмронлик қилишни истаган уч қисмини билдирар, мўғул урф-одатлари бўйича эса у ўз хўжасига омад келтирувчи сеҳрли белгилардан бири ҳисобланарди.

Мактублар, турли рухсатномалар ва фармонларда у «Темурбек» дея имзо чекарди (сўзма-сўз таржима қилганда «Темир ҳукмдор»: Темур—темир ва бек—ҳукмдор).

Расмий қогоз ва тангаларда форсчада «Темур Кургон», туркчада «Темур Кўрагон» сўзлари битиларди («Кургон» ўзининг туркча синоними «Кўрагон» каби «хон онласининг куёви» деган маънони англатади. Чиндан ҳам, Амир Темур Чингизхон авлодидан бўлмиш бир маликага уйланган эди).

Ниҳоят 1380 йилнинг бошига келиб, Амир Темур ўзининг жаҳонни фатҳ этиш учун етилганига ишонч ҳосил қилди. Бу дунёда кўп вақти қолмаганини сезган Улуғ амир (у қирқ беш ёшга тўлганди) ўз мақсадларига эришиш учун энг шафқатсиз чораларни ҳам қўллашга қарор қилган эди.

У шундан сўнг орада ўтган атиги ўн бир йил ичида Мўғулистон кўчманчиларини ўз салтанати сарҳадларидан анча узоққа улоқтириб ташлашга, Хоразмни бўйсундиришга, қаттиққўл, аммо бирлаштирувчи сиёсат юритишга, аскарларни ўз саркардасига садоқатли қилиб тарбиялашга муваффақ бўлди. Шундай сермах-

сул бошқарув натижаси ўлароқ «Амир Темур салтанати» дунёга келди.

Табийки, мазкур салтанат ўз ҳукмдори билан тирик эди; бу унинг вафотидан сўнг яққол намоён бўлди. Улуғ амирнинг энг буюк хислатларидан бири ҳамма жойда ҳозир у нозир бўлиш ва доимо зафар қозониш эди.

Ҳамманинг — фуқаролар, ғанимлар ва иттифоқдошлар кўз ўнгида Амир Темур тақдир танлаган инсон ёки соҳибқироннинг ўзи Миср султониға ёзганидек «Тангри таолонинг ғазоби қайнаб турган пайтида, унинг қаҳрига учраганларнинг жазосини бериш учун дунёга келган». У ўз мактубида яна шундай деб ёзади: «Худо менинг қалбимдан раҳм-шафқатни олиб ташлаган».

Шундай экан, Амир Темур на мағлуб бўлишга, на ўз вазифасидан воз кечишга ва на адашишга ҳақли эди. Таҳликага тушган халқлар ва элатлар назарида у қучган ҳар бир ғалаба, у қўлга киритган ҳар бир қалъа ва истеҳком, у маҳв этган ҳар бир ғаним «Аллоҳнинг иродасини» бажариш йўлидаги зафарлар бўлиб кўринарди.

Аммо, унинг қаҳрамонликлари ортида яширин хасталигини, тобора авж олиб бораётган ногиронлигини сарҳадсиз салтанатининг на бирор фуқароси, на бирор аскар ва на бирор душмани кўра олган. Ҳақиқатда эса унинг ёшликда жароҳатланган қўли ва оёғи кундан-кунга заифлашиб бормоқда эди. Бироқ Улуғ амир ўтиб бораётган ёши ва хасталигига қарамай ўз аскарлари билан ёнма-ён, уларнинг ғаму ташвишлари, азобларига шерик бўлиб дунё кезди.

Ўз руҳининг танасидан устун келганлиги, иродасини бу қадар юксакларга кўтара билганлиги Амир Темур қозонган ғалабаларнинг энг каттаси бўлса ажаб эмас.

ҒАРБИЙ ВА ШАРҚИЙ ЭРОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бир-бирига душман хонликларга бўлиниб кетган Эрон, Ироқ ва Афғонистон подшоликларини забт этиш нияти фотиҳ Амир Темур тузган режанинг энг биринчи сатрларида турарди. Булар, асосан, Мовароуннаҳрнинг жанубий ва жануби-ғарбий сарҳадларида жойлашган улкалардан иборат бўлиб, Шарқий Эрон, Сейистон, Хуросон, Мозандарон, Форс, Ироқи ажам ва Ироқи араб, Озарбойжон, Гуржистон ва Арманистонни ўз ичига оларди.

Амир Темур ишни Шарқий Эрон (қисман замонавий Афғонистон)дан бошлаб, Ҳирот малиги Гийасиддинни ўз номи сифатида қурултойга таклиф қилди. Малик ўта эҳтиёткор киши эди, шу сабабли йўқ деб жавоб қайтара олмади, бироқ қурултойга бормаслик учун ҳар сафар турли баҳоналар топа берди.

Сабри тугаган Улуғ амир Ҳирот устига юриш бошлаб, шаҳарни қамал қилди. Қисқа муддатли, бефойда қаршиликдан сўнг малик шаҳарни топширди.

Музаффар Темур катта бойликларни қўлга киритди, зеро Ҳирот Марказий Осиё билан Ҳиндистонни бир-бирига боғлаб турган йирик маданият ва тижорат маркази ҳисобланарди. У шаҳарининг силлиқ темирдан ясалган ўймакор ва муқаддас ёзувлар битилган дарвозаларини Кешга олиб кетишларини амр қилди.

Ҳар эҳтимолга қарши қалъа деворлари вайрон қилинди, Ҳирот малиги Самарқандга олиб келинди, Амир Темур уни маликлик лавозимида сақлаб қолган бўлса-да, бирор юмуш бермади.

Улуғ амир шаҳардан чиқиб кетиши билан бир гуруҳ афғон жангариларни Ҳиротга кириб олди ва қалъа аҳолисининг каттагина бир қисмини бу ерда қолдирилган лашкарга қарши кўтаришга муваффақ бўлди.

Бундан хабар топган жаҳонгир исёнчиларни жазолаш учун ўғли Мироншоҳни Ҳиротга жўнатди. Шаҳар қонга беланди, исёнчилар қаттиқ жазоланди. Фитнада

қўли борликда айбланган бахтиқаро Ғиёсиддин 1382 йили қатл этилди.

Мироншоҳ шу топшириқни бажариш билан машғул экан, Ҳиротдан олислаб кетган Амир Темур шимолигарбга йўл солди ва бутун Хуросонни қўлга киритди. Хуросон, Мозандарон ва Сейистон вилоятларини бир-бирини кўрарга кўзи йўқ уч хонбачча бошқарарди.

Унинг йўлида биринчи бўлиб Хелат ва Тус қўрғонларининг хўжаси Алибек учради. Мовароуннаҳр қўшинининг кучи ва салоҳиятини кўрган Алибек ўзи яшинрган тоғдан тушиб, талаб этилганидек таслим бўлди.

Сабзавор ва Сейистон хўжаси Али Муайяд ҳам ундан ўрнак олди: Амир Темур ҳақида кўп гапларни эшитган бу ҳукмдор қўл остидаги ерларни унинг ихтиёрига топшириб, ўзи ҳам унинг хизматига ёлланди. Улуғ амирга садоқатли хизмат қилган Али Муайяд орадан беш йил ўтгач, оғир жанглардан бирида ҳалок бўлди.

Алибекка ноиблик учун лозим бўлган барча хўжатларни топширган Улуғ амир Каспий денгизининг жанубидаги Озарбойжонгача бўлган ҳудудни эгаллаган Мозандарон вилояти ҳокими амир Валини маҳв этиш учун жадал суръатлар билан олға кетди.

Бироқ бу сафар вилоят ҳокими Амир Темур чақириқларига қўлоқ солмади ва қўл остидаги Астрабод, Бистом, Дамғон ва Семнан қалъаларини зўр бериб Ҳимояга тайёрлай бошлади.

Улуғ амир уни таслим бўлишга мажбур қилиш ҳамда қалъаларни бирма-бир қамал қилмаслик учун амир Валига қарашли бўлган шаҳарлардан яна бири — Исфараинининг кулини кўкка совуриб, ўз қудратини намойиш этишга қарор қилди.

Бир куннинг ичида Амир Темур лашкарлари қалъа деворларини ишғол қилдилар, унинг марказий майдонини эгалладилар, истеҳкомларни вайрон этиб, зовурларни тўлдирдилар. Солномаларда ёзилишича «Исфараиндан фақат унинг номи қолди».

Ушбу «дарс»дан сўнг амир Вали тез орада келиб, «ҳукмдор тахти пойини ўпажагини» ҳамда қадимий анъаналарга мувофиқ таслим бажо келтиражагини маълум қилди. Бироқ Амир Темур қисқа муддатли хасталикдан сўнг бевақт оламдан ўтган суюкли қизи Оғабегимнинг дафн маросимида қатнашиш учун Самарқандга қайтгач, у ўз фикрини ўзгартирди ва қўшни-

си Али Муайяд Улуғ амир ихтиёрига топширган ҳудудларга ҳужум қилиш учун Алибек билан тил бириктирди.

Бундан Амир Темурнинг қаттиқ ғазаби келди; солномада ёзилишича у яна қайта йўлга чиққач, бутун Осиё титраб-қақшади. Қиш бўлишига қарамай у Бухоро остоналарида катта бир қўшин йиғди ва Хуросон устига юриш қилди.

Унинг яқинлашиб келаётганидан даҳшатга тушган Алибек ўз яқинларни билан баланд тоғ устида жойлашган мустаҳкам Хелат қалъасига яшириниб олди. Аммо Амир Темур шундай қалъаларни забт этиш учун танланган тоғлик аскарлардан бир бўлинма тузган эди. Хелат тезда қўлга киритилди, Алибек ҳам кўп ўтмай қатл этилди.

Шундан сўнг қўшин Туршез қалъасини қамал қилди; қалъа атрофи чуқур жарлик ва ўрмон билан қуршалган улкан қоятош устига қурилган бўлиб, дахлсиз ҳисобланарди. Қалъа ҳимоячилари ннҳоятда жасур афғон жангариларидан ташкил топган эди.

Амир Темурнинг тоғлик жангчилари қўпоровчилар ва уларнинг ўқ-дори ҳамда анжомларини ўз елкаларида жарликлардан олиб ўтдилар; уларнинг саъй-ҳаракатларни туфайли қалъа буржлари титради, деворлар орасида очилган дарчалардан ҳужумчилар ичкарига кирдилар.

Афғонлар қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, бироқ ўзларидан бир неча баробар ортнқ ҳужумчиларга узоқ бардош беролмадилар. Уларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ амир барчасини авф этди ва ўз лашкарлари сафига қўшиб олди. Бу ҳодиса хусусида алоҳида тўхталмоқ лозим, зеро у шу даҳшатли муҳосара чоғида Амир Темур кўрсатган ягона мурувват нишонаси бўлди.

Алибек маҳв этилгач, Амир Темур ҳокими Самарқанд қўшинларида хизматда бўлишига қарамай аҳолиси исён кўтарган Сейистон томон юрди. Қақшатқич жангдан сўнг қўлга киритилган Сабзаворнинг ҳолига маймунлар йиғлади.

Шундан сўнг қўшин ўлка пойтахти Заранж устига юриш қилди, шаҳар беҳуда ва қаттиқ қаршиликдан сўнг таслим бўлди. Қадим замонлардан бери ўлкани оби ҳаёт билан таъминлаб келаётган сув омборлари

вайрон этилди. Сунг қўшин шарқ томон йўл солиб, Қандаҳорни забт қилди.

Хуросон ва Сейистонни ҳам шафқатсиз жазолаган Амир Темур магриб томон юрди, Мозандаронни айланиб ўтиб, яқиндагина шахзода Мироншоҳ қўлга киритган Султонияга йўл олди.

1385 йил Султонияда мириқиб ҳордиқ чиқарган Улуг амир ва унинг лашкарлари тўсатдан шарққа йўл тутдилар ва Эльбрус ҳамда Филон тоғи мавзеларига кириб бордилар. Тинч йўл билан таслим бўлишни ис-тамаган қалъалар забт этилиб таланди, қишлоқларнинг тоғу тошларга қочмаган аҳолиси тобе этилди, ўлкалар-нинг ҳукмдорлари Улуг амир қаршисида тиз чўкдилар.

Бундай тезкор ғалабалардан руҳланган Улуг амир лашкарлари тузкўр Валининг жазосини бериш мақса-дида Мозандарон томон отилдилар. Вали эса қўлдан келганича қаршилиқ кўрсатишга ҳаракат қилди, бироқ ўз йўлида ҳар қандай тўсиқни ҳам ювиб кетадиган бундай қудратли тўлқинга қарши туролмади.

Мозандароннинг барча шаҳарлари таслим бўлиб, унинг пойтахти Астробод ҳам қўлдан кетгач, амир Вали Озарбойжон¹га қочиб кетди.

Ўз режасининг дастлабки қисми амалга оширилган-ига ишонч ҳосил қилган Амир Темур лашкарларига бир оз дам бериш ва салтанат юмушларини тартибга келтириш мақсадида Самарқандга қайтди. Шаҳар аҳли уни буюк фотиҳларгагина муносиб тантана билан қар-ши олди. Ҳукмдор ўзи билан беҳисоб ўлжа олиб ке-лаётганидан хабар топган самарқандликларнинг хур-сандчилигига хурсандчилик қўшилди. Чунки одатда бу ўлжаларнинг каттагина қисми пойтахт фаровонлиги учун ажратиларди.

Энди салтанат ҳудудлари ғарбда Султониягача, жанубда Қандаҳор ва Заранжгача етган, Ҳирот вило-яти, Хуросон, Сейистон, Эльбрус ва Мозандарон истило қилинган эди.

Амир Темур салтанатининг пойтахтида бир йил турди; бу орада у давлат бошқарувини такомиллашти-риш, қўшинини кучайтириш билан машғул бўлди, сал-танат шимолий ҳудудларига таҳдид солаётган мўғул жангариларига қарши лашкарлар жўнатиб турди.

¹ Бу ерда Эрондаги Озарбойжон вилояти назарда тутилмоқда (тарж.).

У бу вақтдан ҳозирги Оврупо ва жанубий Урусиянинг таркибига кирувчи бепоён ҳудудларга ўша пайтларда эгалик қилиб турган мўғул ўрдаларига қарши муқаррар жангга ёш салтанатининг барча кучларини жамлаш учун унумли фойдаланди. У ўз режасига биноан Ғарбга қараб йўл соладиган бўлса, албатта мўғулларнинг Каспий денгизининг шарқу ғарбида жойлашган ҳудудларига кириб ўтиши лозим эди.

Улуғ амир ўзининг Шимолий Эрон, Арманистон ва Гуржистонни истило қилиш режасининг амалга ошишига мўғул ўрдалари қаршилиқ кўрсатишини жуда яхши биларди. Уларга қарши курашиш учун мисли кўрилмаган жасорат талаб қилинарди. Негаки яқиндан бери Ўрда хонлари Амир Темурнинг эски ғаними Тўхтамишхоннинг қудратли қўли остига бирлаштирилган эди.

Бу ҳолатнинг нақадар хавф-хатарга тўла эканлигини англаш учун бир неча йилга орқага қайтиш ва Ўрдалар тарихига назар солиш лозим.

Чингизхон истилосидан илгари ҳам Осиёнинг Урусия ихтиёрида бўлмиш дашту биёбонларида турли элат ва миллатларга мансуб кўчманчи ва ўтроқ халқлар истиқомат қилар, уларнинг орасида туркнй халқлар кўпчиликини ташкил этар эди. Асосан Волга дарёсининг қирғоқларида жойлашган ва яҳудий (яҳудий турк-мўғулларининг!) динини қабул қилган Хазарлар салтанати ҳам мавжуд эди. XI асрга келиб хазарлар, византияликлар «куман»лар, ўруслар эса «половец»лар деб атайдиган қипчоқлар томонидан ўз ерларидан бутунлай сиқиб чиқарилдилар ёхуд улар билан аралашиб кетдилар (Бородиннинг «Шахзода Игор» номли операсидаги «Половец рақслари» айнан шулар ҳақидадир).

Қипчоқларнинг амлоклари Дунай дарёсининг irmoқларидан Урал тоғларигача чўзилган бўлиб, Волга бўйидаги Булғор (замонавий Қозон шаҳри атрофлари) каби гуркираб яшнаган йирик тижорат марказини ҳам ўз ичига оларди. Ўз замонасининг энг бадавлат қулжаллоблари ҳам қипчоқлар эди. Улар шимолдаги қўшнилари—ўрус князьликлари устига тез-тез муваффақиятли юришлар уюштириб туришарди.

XIII аср бошидаги мўғул босқини Осиёнинг мазкур қисми тинчлигини бутунлай бузиб юборди. Қипчоқ ҳудудлари Чингизхоннинг қўл остига ўтди. Истило амалга ошгач, Чингизхоннинг катта ўғли Жўчига Мў-

ғулистоннинг гарбида, Чигатой улусининг шимоли ва шимоли-шарқида жойлашган даштлардан нборат улус тегди.

Мўғул анъаналарига мувофиқ тўнғич ўғил ва унинг авлодларига одатда ота мулкининг энг йироқ ҳудудлари тегарди. Бу ҳудуд Мўғул салтанатининг энг гарбий улқаси бўлиб, Оврўпога қўшни турар, қипчоқ даштлари, Хоразм ҳамда Волганинг гарбий соҳилида ҳали забт этилиши лозим бўлган шаҳарларни ҳам ўз ичига оларди.

Жўчининг ўғли Ботухон замонасидагина бу улкан ҳудудлар қудратли салтанатга айланди. Орадан тўрт йил ўтар-ўтмас мўғуллар ўз ерларига ўрус князликларини, кейин эса уларнинг Украинадаги истеҳкомларини ҳам қўшиб олдилар, Польша ва Можористон қишлоқларини вайрон қилиш учун жазо отрядларини йўллаб турдилар (мўғул қўшинининг олд қисм лашкарлари ҳатто Вена яқинидаги Ньюштад шаҳригача етиб бордилар). Фақат онлавиий можаролар туфайлигина мўғулларнинг Оврўпони забт этиш режалари амалга ошмай қолди.

Аслида «Жўчи улуси» ёхуд «Кўк Урда» деб аталган Боту улуси ўруслар томонидан «Олтин Урда» деб атала бошланди (айтишларича, унинг ҳайма—чодирини устига тилла ипли мато ёпилар экан). Боту ўз боргоҳини салтанатининг жанубида, Волга дарёсининг қирғоғига яқин жойда қурдирди ва дарёнинг дельтаси яқинида ўрданинг пойтахти бўлмиш Сарой шаҳрини бунёд эттирди. У битмас-туганмас ғайратли ва моҳир ташкилотчи хон эди: у савдо-сотиқни жонлантди ва ҳамкорлик эшикларини очди, мамлакати ҳудудида солиқ йиғишнинг ривожланган тизимини жорий қилди. Мўғул солиқ йиғувчилари мунтазам равишда ўрус-князликларига ташриф буюриб туришар; солиқ тўлашдан бўйин товловчилар билан мулоқотда уларга ўзлари билан бирга юрвчи аскарлар ёрдам беришарди.

Орол денгизининг шимолида, Олтин Урда ва Чигатой хонлиги ўртасида Ботухон акасининг «Оқ Урда» номи билан маълум улуси жойлашган эди. Бу хонлик унчалик катта бўлмаса-да, Амир Темурнинг салтанати—Мовароуннаҳр билан чегарадош эди.

1255—1266 йилларда Ботунинг укаси Беркахон даврида Олтин Урда Оврўосиё қитъасининг қудратли давлатларидан бирига айланди. У ўзининг узоқ биро-

дари, Эрон хонлигининг вассали Ҳалокухон билан иттифоқлашиб, Миср ҳукмдорлари мамлуклар билан иттифоқлашди. Мўғулларнинг душмани, фанатик мамлуклар билан дўстлашган Берка ўз манфаатларини кўзлаб иш тутган бўлиш табиий, бироқ бу дўстлик Чингизхон васиятларига хилоф эди.

Бундай иттифоқдош топилганлигидан бошлари осмонга етган мамлуклар Беркага қимматбаҳо совғасаломлар йўллашди ва уни ўз яқинлари билан мусулмон динини қабул қилишга ундашди.

Нима бўлганида ҳам Олтин Урда уруғларининг барчасини ислом динига киритишнинг иложи бўлмади; хон атрофидагилар ва аҳолининг ўтроқ кун кечирувчи қисми исломни қабул қилди, кўчманчи қабилалар эса узоқ вақтгача ўз эътиқодларини ўзгартирмадилар. Ҳатто, XIV аср бошида ҳукмронлик қилган Тўхта исми хон ҳам будда динига эътиқод қилган эди.

Беркахоннинг вориси генуялик савдогарларга Қрим ярим оролидаги Кафа шаҳрида ўз ваколатхоналарини очишга ижозат берди. Урус князларига доимий тазйиқ ўтказиш ҳамда ҳар бир мисқол солиқни назорат қилиб туриш учун мўғул хонлари ўз қўл остидаги аҳолини мунтазам равишда рўйхатдан ўтказиб туришарди.

Урда кундан-кунга бойиб бормоқда эди. У Эроннинг мўғуллар қўл остига ўтган қисмига қарши курашда Миср мамлуклари билан иттифоқ тузиб, Озарбойжонни эгаллаб олишга интиларди.

Эронни эгаллаб олган Амир Темур ана шундай ҳолатнинг гувоҳи бўлди; Олтин Урда ва мамлуклар Ҳалокухоннинг ворисига қарши курашга шайланмоқда эдилар.

1347 йил Олтин Урда бошига оғир мусибатлар тушди: Буюк вабо қабилаларни қуритди, тахту салтанат хонларга хизмат қилган амлокдорлар орасида талон-торож бўлди, бунинг устига устак 1371 йилдан бошлаб урус князлари анъанавий ўлпон тўлашдан ва Сарой шаҳрига бўйсунншдан бош тортишди.

Урда амирлари раҳбари Мамай қўмондонлиги остидаги мўғул лашкарлари Куликово жанггоҳида бирлашган ўрус қўшинлари томонидан маҳв этилдилар; мўғул қўшини мағлубият нималигини ўз ҳудудида илк бора татиб кўрди. Бироқ Урда ҳамон куч-қудратдан қолмаган эди; у йўқотган обрўни қайта тиклаш учун шижоатли бир ҳукмдор лозим эди.

1376 йилда рўй берган бир воқеа туфайли Амир

Темур ўзининг ғарб томон юриш ҳақидаги режаларига мўғул қўшинлари кўрсатаётган қаршиликка барҳам бера олди.

Оқ Ўрда хонининг Тўхтамиш исмли жияни бўлиб, у ўз тоғасига қарши бош кутарган эди. Исёнкор жиян мағлубиятга учраб қочади ва Самарқандга келиб Амир Темурдан паноҳ сўрайди. Амир Темур Тўхтамишни керакли қурол-яроғ ва аскарлар билан таъминлаб, газабноқ амакиси салтанатининг шундоқ қаршисида—Сирдарё қирғоқларида жойлашган уч қалъага ҳоким қилиб тайинлайди; бу билан у Оқ Ўрда бирлигига тағидан пуртур етказишни мўлжаллаган эди. Хон қудратли бир қўшин билан ўз жиянининг оз сонли лашкари устига юриш қилади ва уни яна бир бор қочишга мажбур этади, бироқ жияни бошпана топган Мовароуннаҳр ҳудудларига киришга уринган хоннинг ўзи Амир Темурнинг кучли зарбасига учради.

1377 йили хон оламдан ўтди, бироқ унинг ўрнига ўтирган ўғли Темур Малик тоғаваччасини таъқиб қилишни ўз зиммасига олди. Ҳар сафар Тўхтамиш танг ҳолга тушиб қолганда, Улуғ амир ўз лашкарларини унга мададга юборарди.

Ниҳоят, Темур Маликни мағлуб этган Тўхтамиш Оқ Ўрда тахтига ўтирди. Мана шундан кейин ҳамма нарса ўзгарди.

Олтин Ўрда бошидан кечираётган қийинчиликлардан фойдаланган Тўхтамиш ўзини салтанат асосчиси Жўчининг авлодидан эканлигини рўкач қилиб, тахтга даъвогарлик қила бошлади.

У Оқ Ўрда суворийларини бир неча маротаба ўруслар билан жанг олиб бораётган ўзининг мўғул қўшинлари устига йўллади. Орадан икки йил ўтгач, ўруслардан мағлуб бўлган Мамайга қарши қўшин тортди. Азов денгизи яқинидаги муҳорабада зафар қучган Тўхтамиш Олтин Ўрда тахтига ўтирди.

Оврусиёнинг энг қудратли икки хонлигини эгаллаб, Қора денгиздан Орол денгизигача бўлган бепоеън бир ҳудуднинг якка ҳокимига айланган янги буюк хон ўз аждоди Чингизхоннинг муносиб ворисига айланганлигига ишонч ҳосил қилди.

У, ишни ўрус князликларини тиз чўктириш ва анъанавий ўлпонларни тўлаттиришдан бошлади. Куликово жангидаги зафардан руҳланган князлар унинг бу талабларини рад этдилар. Тўхтамиш қудратли бир мўғул қўшинига бошчилик қилиб, уларнинг қаршилигини син-

дирди. йирик ўрус шаҳарларини бешафқат вайрон этиб, 1382 йил 13 август куни Москванинг кулини кўкка со-
вурди. Қўлга олинган ўрус князлари сулҳ тузиб, Тўх-
таминшга итоат этдилар.

Шундан сўнг Тўхтаминш энг катта нонкўрликка қўл
урди — у Амир Темур қўлга киритган ўлкаларни босиб
олиш режасини тузди. У омма олдида ўзининг кечаги
жалоскорини Икки Ўрданнинг Буюк хони билан тенгла-
шишга нолойиқ сафсатабоз туркий хонбачча, деб эълон
қилди.

У ўзининг ожиз ёшлигини ёдга солиб турувчи мана
шу кучли гувоҳдан қутулишни бениҳоя истарди.

У дастлабки огоҳлантириш сифатида Амир Темур ис-
тило қилишни мўлжаллаб юрган Озарбойжоннинг пой-
тахти Табризни муҳосара этди ва талади, сўнг Сарой
шаҳрига қайтиб, Самарқанднинг Улуғ амирига қақшат-
қич зарба беришнинг қулай пайтини кута бошлади.

Эрон истилосига барҳам беришни истаган Амир Темур
1386 йили янги қўшин бошчилигида шу давлатга юриш
қилди. Йўлда унга Исфаҳоннинг шимоли-ғарбида жой-
лашган Луристон вилоятидаги тоғликлар Маккага ке-
таётган карвонга ҳужум қилиб талаганликларини маъ-
лум этдилар. Луристонликлар ашаддий талончилар бў-
либ, баландликларда жойлашган пистирмаларидан кўз
етадиган масофадаги сайёҳларни кузатиб туришар, улар-
ни талар ва ўлдираар эдилар.

Амир Темур бу имкониятдан бирийўла уч ниятни тез
ва соз амалга оширишни мўлжаллади: у аввало ҳаж
зиёратчиларига ҳужум қилаётган қароқчиларни жазо-
ласа (бу билан у мусулмонлар ишончини қозонарди),
иккинчидан, ўзининг янги лашкарларига салтанатда
тартиб ва интизом ўрнатаётганини кўрсатар ва ниҳоят,
аскарларининг нималарга қодир эканлигини намоён
этар эди.

У ўн аскардан икkitасини — кучлилардан энг кучли-
ларини тандади, уларга арқон ва чангаклар улаштирди
ҳамда ўзи бошчилик қилиб Луристон тоғларига йўл
олди. Қароқчиларнинг мустаҳкам «уялари» яшин тез-
лигида қўлга киритилди, уларнинг ўзлари эса жарлик-
ларга улоқтирилди. Шаронтийнинг ниҳоятда оғирлиги,
қалъаларининг мустаҳкамлиги ҳамда тоғликларнинг
синновдан ўтган жангариликлари назарга олинса, Улуғ
амир бошчилигидаги сара аскарлар нақадар буюк жа-
сорат кўрсатганлиги яққол намоён бўлади.

Ушбу жазо тadbири амалга оширилгач, Амир Темур шимоли-шарққа йўл олди ва Қазвин қалъаси яқинида жойлашган Неҳовандда ўз қўшинининг асосий қисми билан учрашди.

Озарбойжонни истило қилиш оддий бир ҳарбий машққа айланди, Табриз эса заррача ҳам қаршилик кўрсатмай таслим бўлди. Шаҳар Тўхтамишнинг куни кеча бўлиб ўтган юришидан қаттиқ азият чеккан эди.

Озарбойжон жанубда Басурадан, шимолда Арманистон сарҳадларигача ястанган бир ҳудудга ҳукмронлик қилувчи Аҳмад Жалойирга тегишли ўлка бўлиб, салтанатининг маркази Бағдод шаҳрида эди.

Ироқни ҳам ўз ичига олгучи бу ўлка парчаланиб кетган мўғул хонлигининг¹ бир қисми бўлиб, мулкдорларнинг тахт учун кураши туфайли Чингизхон авлодидан бўлган ҳукмдорнинг ўлдирилиши натижасида инқирозга юз тутган эди². Бу курашлар оқибатида икки даъвогар қолган бўлиб, уларнинг биринчиси Ҳасан Чўпоний Озарбойжон ва Шимолий Ироқни ўз қўлида сақлаб турар, иккинчиси Ҳасан Жалойир эса Бағдод ҳокими сифатида танилган эди. Бахтга қарши, 1355 йил Қипчоқ хонининг Озарбойжонга уюштирилган юриши натижасида биринчи даъвогар оламдан ўтади.

Жалойирнинг ўғли Озарбойжонни ўзининг кичик Бағдод хонлигига қўшиб олган эди. Амир Темур бу ерларга ташриф буюрган пайтда Ироқ ва Табризни Ҳасан Жалойирнинг жияни Аҳмад Жалойир бошқармоқда эди.

Аҳмад Жалойир тadbиркор ҳарбийлардан экан; Тўхтамиш ҳужум қилган пайтда ҳеч ким унинг изларини тополмади, мўғуллар кетгач эса, у яна ҳеч нарса бўлмагандай пайдо бўлди. Амир Темур яқинлашиб келаётганлиги ҳақида хабар тарқалиши билан у Табриздан шунчалик тез ғойиб бўлдиким, кўч-кўронини йиғиштиришни ҳам ёдидан чиқарди.

¹ Бу ерда Чингизхоннинг набираси Ҳалокухон (1256—1265) асос солган Ҳалоқуийлар (Элхонийлар) давлати назарда тутилмоқда. 1256—1336 йиллар пайтида Эрон, Озарбойжон ва Ироқ Ҳалоқуийлар давлати ҳукмронлиги остида бўлган (тарж.).

² Бу ерда мўғул хони Абу Саид назарда тутилмоқда. Бироқ муаллиф хатоликка йўл қўйган: Абу Саид ўз ажали билан оламдан ўтган. Бу ҳақда қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур, Т. 2 жилдлик, 1-китоб, 1992, 99-бет; Мирзо Улуғбек Турт улус тарихи Т., 1994, 278-бет; Бўрибой Аҳмедов. Амир Темур. Тарихий роман, Т., 1995, 575-бет ва ҳ.к. (тарж.).

Амир Темур Бағдодга йўллаган элчи ҳам ўз ҳукмдорига бу жирканч кимса ҳақида қуйидаги сўзларни битган эди: «Султон Аҳмад фақат икки кўзигина қолган бир қоп гўштан иборат».

Улуғ амир 1386 йил ёзини Табризда ўтказди. У бу муддатда юрт аҳолиси ичидан энг иқтидорли санъаткорлар, ҳунармандлар ва уламоларни танлаш ва уларни Самарқандга йўллаш билан машғул бўлди. Шу билан бирга у ўз қўшинларига Озарбойжонни бутунлай истило қилишни ҳамда аҳолининг асосий қисmini ташкил этувчи туркман қабилаларини тор-мор этишни буюрди. Шу жанглardan бирида Улуғ амир қўшини зобитларидан бири қайсидир қabila орасида яшириниб юрган амир Валини топишга ва унинг танасини бошидан жудо этишга муваффақ бўлди. Мозандарон ўлкаси собиқ ҳокимининг кунн шу тариқа битди.

Қиш кириши билан Амир Темур ўз лашкарларини Гуржистонга бошлади. Қалин қор билан қопланган ва шу туфайли забт этиш мушкул бўлган баланд тоғли ўлкага ақлдан озган кишигина ҳужум қилиш мумкин эди; бироқ соҳибқирон асрорларидан бири ҳам шунда эдики, у ҳеч ким кутмаган макон ва замонда ҳужум уюштира оларди. Унинг ғайритабiiий ғайратидан илҳомланган аскарлар беқиёс мардлик намуналарини кўрсатар эдилар.

Гуржистон насроний давлат бўлганлиги сабабли Амир Темур унга қарши жиҳод эълон қилди, бу бир томондан уни ислом манфаатлари учун курашувчи қаҳрамон қилиб кўрсатса, иккинчи томондан шахсий режаларини амалга оширишга имкон яратарди. Соҳибқироннинг сара аскарларини на гуржиларнинг юксак жанговар қобилияти, на қаҳратон қиш совуғи ва на қоядор Таурус тоғларига кўтарилиш мушкулотлари тўхтата олди. Мамлакат пойтахти Тифлис қонли жанглардан сўнг таслим бўлди. Гуржистон подшоси Баграт V асир тушди ва мусулмонликни қабул қилиб, омон қолди.

Шу муносабат билан янги уммат подшо Давид ўз қўли билан ясаган деб ҳисобланмиш машҳур совутини ғолибга тақдим этди.

Қўшиннинг асосий қисми грузинларнинг тоғларда жойлашган истеҳкомларини бирин-кетин қўлга киритиш билан машғул бир пайтда Амир Темур қишни қолган лашкарлари билан бирмунча жанубда — Қорабогда ўтказмоқда эди. Эрта баҳорда у ўз одамлари билан ов

қилиб юрган пайтда унга Тўхтамиш Кавказдан ошиб ўтганини ва катта қўшин билан ҳужумга шайланаётганини маълум қилдилар.

Мўғул аскарлари Дарбанд дараси орқали ўтган бўлишиб, Қорабоғ томон ошиқмоқда эдилар; солномада ёзилишича Тўхтамиш ва унинг тўққиз буқа думи илгинган туғи ортидан Чингизхон авлодидан бўлмиш ўн икки шахзода ҳамда ашаддий жангарилар — «баданлари илма-тешик бўлиб кетган жоҳил ва бешафқат кимсалар» келмоқда эди.

Амир Темур бу тажрибали ғанимларга қарши ўз қўшинининг кичик бир ҳировулини йўллади; ҳировул дарё кечувида мўғуллар билан мардона курашди. Шу кичик гуруҳга қарши жанг қилиш билан овора бўлган ғаним кутилмаганда Мироншоҳ бошчилигида ёрдамга етиб келган суворийлар туманларини пайқамай қолди.

Саноқсиз асирлар қолдирган Тўхтамиш жон алфозда Кавказ ортига чекинди.

Улуғ амирнинг Эронда қиладиган иши кўп бўлиб, Олтин Ўрда устига юриш қилишга ҳалл вақт эрта эди. У дастлаб шу ўлкада бошлаган ишларини ниҳоясига етказишни ва шундан кейингина эски танишнинг хом-хаёлларига бутунлай барҳам беришга қарор қилди. Шу билан бирга у бир аجدоддан бўлган инсонлар ўртасида биродаркушликдан кўра иттифоқ тузилишини афзал кўрар, томирларида Чингизхон қони оқиб турган ҳукмдорларга ҳурмат кўрсатиб, буюк фотиҳ руҳини шод этиш лозимлигига ишонарди. Балки у Тўхтамишни ҳали ҳам ўзига дўст деб билгандир?

Амир Темур мурувват кўрсатиб, асир олинган мўғул аскарларига қурол-яроғларини қайтарди, уларни озик-овқат билан таъминлаб ўз юртларига қўйиб юборди. Асирликдан қайтганлар Тўхтамишга Амир Темурнинг дил сўзлари битилган мактубни ҳам келтирдилар. Унда, жумладан, шундай дейилган эди: «Орадаги гина-кудуратларни унутиб, яна дўст бўлиб қолайлик».

Бироқ Амир Темурга хос бўлмаган бундай келишувчилик мунасабати тескари натижа берди: бу Ўрусия князлари ва итоатсиз мўғул шахзодалари устидан қозонган ғалабасининг эртасигаёқ Дарбанд жанггоҳини шармандаларча ташлаб қочган Тўхтамишнинг нафсониятига тегди.

Мўғул ўрдаларининг янги хонн аламини ичига ютиб, ғанимидан қасос олишга тайёргарликни бошлаб юбор-

ди: Оврӯпо сарҳадларида жойлашган Урол тоғлар яқинида ҳаёт кечирувчи иттифоқдош кўчманчи қабилларнинг беҳисоб суворийларидан қудратли қўшин тушолади.

Бу орада Амир Темур ғолибона юришини даво эттириб, Ғарбий Арманистонни забт этган эди. Мамлакат ҳукуматини бошбошдоқликлари билан ном чиқарган бир тўда туркман ҳукмдорлари бошқармоқда эди.

Улардан бири Маккага йўл олган зиёратчилар қарвонига ҳужум қилиб, ислом ва тартиб-интизом ҳимоячиси ҳисобланмиш Улуғ амирнинг қаҳрига дучор бўлди. Туркманлар ашаддий қаршилиқ кўрсатишган бўлишсада, қалъаларидан ҳайдалдилар, омон қолганлари эса баланд қоялар орасига яшириниб, оммавий қирғинда қутулдилар.

Шундан сўнг Амир Темур ўз лашкарларини Кичик Осиё остонасида жойлашган Арзурум шаҳрига бошладди. Шаҳар бир кундаёқ забт этилди; соҳибқирон бу ерда Арзинжон вилоятининг туркман ҳокими Таҳартеннинг элчисини қабул қилди: элчи унга ўз хўжасининг таслим бўлишини маълум қилди. Ҳоким лавозимида қолдирилди, Амир Темур уни ўз ҳимоясига олди.

Орадан бир неча йил ўтиб, Туркия султони Боязид Тоҳиртенга ҳужум қилганида Амир Темур унинг ҳимоясига отилади, оиласига ғамхўрлик қилади.

Курдистон ва Муш ҳудудини эгаллаб турган «Қорақуяли» номли туркман Урдаси, айниқса, ашаддий қаршилиқ кўрсатди. Унинг йўлбошчиси Қора Муҳаммад Турмуш Мироншоҳга қарши ўқ отар қуроолларни ишга солди, бунинг натижасида шаҳзода баъзан чекинишга ҳам мажбур бўлди, бироқ туркман лашкарлари Улуғ амир қўшинининг зарбасига ўзоқ бардош беролмади. Соҳибқироннинг шахсан ўзи жангга киргач, Қора Муҳаммад ўз яқинлари билан ёввойи ўрмон ичкарисига қочиб қутулди.

Ван қалъасини олиш билан Амир Темур Арманистонни бутунлай иштило қилди. Мовароуннаҳр лашкарлари дастлаб қўл бўйидаги баланд қоя устида жойлашган бу қалъанинг остонасида тўхташди. Пигирма қудлик муҳосарадан сўнг қалъа қўлга киритилди, унинг ҳимоячилари эса тубсиз жарликларга улоқтирилди. Ушай пайтда ватанлари Амир Темурга қарши қурашаётган туркманлар қўлида бўлганлиги сабабли ҳам кўплаб арманлар англашилмовчиликлар ва аёвсиз жанглarning

қурбонлари бўлишди. Улар насроний бўлганликлари сабабли ҳам ўз золимларига қарши қурашаётган янги истилочилар кўмагига умид қилолмасдилар.

Амир Темур ўзига садоқат билан хизмат қилишга қасамёд қилган қатор ҳокимларни ўз лавозимларида қолдирди ва Ғилон тоғлари этагига чодир тикди.

У бу жойда Форс амирлигининг тахт вориси шаҳзода Зайн-ал-Обиддинни кутмоқда эди. Утган йили кекса шоҳ Хўжа таслим бўлган ва Шероз тахтида қолдирилган эди. Эроннинг маркази ва жанубида жойлашган вилоятлари ҳам шоҳ Хўжага бўйинсунади. Шоҳ оламдан ўтар пайтда унинг ўғли Зайн-ал-Обиддин Шероз ва Форснинг ҳокими бўлиб қолган, жияни шоҳ Мансурга эса Исфаҳон ва Язд вилоятлари теккан эди. Бироқ Шерознинг янги ҳокими Амир Темур билан белгиланган учрашувга келмади, аксинча, у ўз ҳузурига йўлланган элчинини қамаб туришдек катта хатога йўл қўйди.

Бу эса Улуғ амирга ўз саркардалиқ маҳоратини яна бир бор намоён этишга имкон яратди. У жануб томон йўл солди ва 1387 йил кузида қўшинларини Исфаҳон қаршисида жамлади.

Амир Темур Шарқнинг бу бой шаҳрини тинч йўл билан истило қилишни ва унинг аҳолисига катта ўлпон солишни мўлжаллаган эди. Дастлаб иш режадагидек борди.

Шаҳар ҳокими ва турли амалдорлар соҳибқиронга пешвоз чиқишиб, унга шаҳар дарвозаларининг қалитларини топширишди ва талаб қилинган ўлпонни тўлашга тантанали ваъда беришди.

Ўз ҳамшаҳарларининг итоатсизлик қилишлари мумкинлигини ҳисобга олиб, улар Улуғ амирга шаҳарга ўз ўлпон йиғувчиларини йўллашини ва ҳар бир фуқародан мулк-сармоясига мос равишда ўлпон олишни таклиф қилишди. Соҳибқирон бу таклифга рози бўлди ва каттагина бир бўлима ҳамроҳлигида шаҳарни айланиб чиқди. Шаҳар ичкарисида Мовароуннаҳр аскарлари турли бемаъниликлар қилмаслиги учун у оқшом чўккач, ўз лашкарлари билан шаҳар ташқарисида чодир тикди. У кичик бир гуруҳни қалъа дарвозаларини қўриқлашга, уч минг аскар ҳамроҳлигидаги ўлпон йиғувчиларини эса шаҳар ичкарисига жўнатди.

Ўлпон йиғувчилар ўз ишларига киришадилар. Уларнинг бири бир аёлни зўрлашга уринади. Бунини кўриб қолган маҳаллий темирчи йиғит одатда шаҳарликларни

хавфдан огоҳ этиш учун қўлланиладиган дўмбирани ишга солади.

Кўз очиб юмгунча қутурган аҳоли Улуғ амирнинг улпон йиғувчилари ва аскарлари устига ёпирилиб, уларни тилка-пора қилиб ташлайди. Рухсатнома билан шаҳарга кирган бир неча аскар таъқиб қилиниб, ваҳшётна ўлдирилдилар. Соҳибқирон қўшини бир кечанинг ўзнда уч минг одамдан ажралди. Ғазабланган ҳамшаҳарлари бошлаган ғалаённинг оқибати бахайр бўлмаслигига кўзлари етган оилалар бошпана берган бир неча аскаргина омон қолди, холос. Исёнчилар шаҳар дарвозалари томон юриб, мовароуннаҳрлик ғоқчиларга тўсатдан ҳужум қилдилар ва қиличдан ўтказдилар. Сунгра уларнинг қурол-яроғларини олиб, қалъа деворлари устига қўтарилдилар ва жанг ҳозирлигини кўра бошладилар.

Улуғ амир ўз аскарларининг фожнали қисмати ҳақидаги бу даҳшатли хабарни тонг отгач, ўғли ҳам шутунда ҳалок бўлган садоқатли бир зобитидан эшитди. Амир Темур дастлаб таслим бўлиб, ортидан исён қўтарган шаҳарлар аҳолисига мутлақо раҳм-шафқат қилмаган; зеро агар у заррача сусткашлик кўрсатса, нисбатан кам сонли лашкарлар қолдирилган улкаларда оммавий исёнлар бошланиб кетиши мумкин эди.

Қаттиқ ғазабга келган соҳибқирон бутун қўшинига Исфаҳонга киришни ва шаҳар аҳолисининг бирортасига ҳам шафқат қилмасликни буюрди. Бундан фақатгина фиқҳшунос алломалару ўтган тунда Мовароуннаҳр аскарларига бошпана берган оилалар истисно эдилар: уларнинг бола-чақалари ва уйлари махсус қўриқчилар томонидан ҳимоя қилинди.

Яшин тезлигида қўлга киритилган Исфаҳон аҳолиси қирғин қилинди. Бу ишга қўли остидаги барчанинг қатнашинини истаган Улуғ амир қўшинининг ҳар бир туманидан исёнкорларнинг маълум миқдордаги кесилган бошларини келтиришни талаб қилди. Кеч кирганида мирзаларнинг дафтарларида етмиш минг кесилган бош қайд этилди. Бу бошлардан шаҳар атрофида тепаликлар уюлди.

Кўп ўтмай Амир Темур бу ўлик шаҳарини тарк этди ва Шерозга келди. Исфаҳон аҳолисининг қирғин қилиниши ҳақидаги хабар аллақачоноқ Шерозга етиб келган эди: шаҳар дарвозаларини ланг очилди. Вилоят ҳокими эса амакиваччаси Шох Мансурнинг ҳузурига қочиб кет-

ган экан; кейинчалик Шоҳ Мансур унинг кўзларига мил тортади.

Шероз салтанатга қўшиб олинди ва бу ерга Самарқанддан ноиблар тайинланди. Шаҳарнинг энг моҳир ҳунармандлари пойтахтга келтирилиб, унинг ҳуснига ҳусн қўшиш ишига жалб этилдилар.

Кичик бир ривоятда айтилишича, Шероз шахрлик шоир Ҳофиз ҳам соҳибқирон билан айнан ўша пайтларда учрашган экан. Улуғ амир ундан нима учун ўз газида Самарқанду Бухорони маҳбубасининг холга баҳш этишга журъат қилганлиги ҳақида сўраганда Ҳофиз эғнидаги юпун кийим-бошига ишора қилиб, ўзининг бу хотамтойлиги учун жазосини тортганлигини айтади.

— Бундан бу ёғига ўз давлатингни ва айниқса, менинг пойтахтимни эҳтиёт қил,— дея жавоб беради унга Амир Темур ва катта ақча бериб қўйиб юборади.

Амир Темур Шероздалигида бу шаҳар билан Самарқанд орасидаги бир минг саккиз юз километрлик масофани ўн етти кунда босиб ўтган матонатли бир чопар ташвишли хабар келтирадиким, натижада соҳибқирон шошининч равишда пойтахтга қайтишга мажбур бўлади.

Унинг сафардалигидан фойдаланган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга ҳужум қилган экан. Тўхтамиш лашкарларига мўғулистонлик қатор қабилалар ҳам қўшилганлигидан ва босқинчилар ҳозир Тошкент томон юраётганларидан йўлда хабардор бўлишди.

Шимолдаги туманларни шошининч равишда жамлай олган Улуғ амирнинг ўғли Умаршайх ганимларни Утрор қалъаси яқинида тўхтатиб туришга ҳаракат қилган, бироқ уларнинг бир неча баробар кўп қўшини олдида Андижонга чекинишга мажбур бўлган. Бу кучли истехкоми ололмаган мўғуллар аجدодлари каби бутун мамлакатни вайрон қилганлар. Улар шаҳарларнинг ҳимояси кучсиз чеккаларини талаб, Бухорони қамал қилганлар. Ганимнинг бошқа гуруҳлари Самарқандни айланиб ўтиб, жанубда жойлашган Насаф шаҳрига ҳужум қилганлар.

1388 йил февраль ойида Амир Темур ўз тезкор суварийлари билан Кеш орқали кириб келганида аҳвол ниҳоятда фожиали эди. У келиши билан Тўхтамиш ва унинг иттифоқчилари жуфтакни ростлашди ва кўп ўтмай ўз дашту биёбонлари ичра йўқолишди.

Амир Темур Самарқандга келиб салтанат туғни кўтарганидан сўнг юрт, эл эркин нафас ола бошлади.

Бироқ Хоразмда исёнлар бошланганлиги сабабли соҳибқирон пойтахтда узоқ турмади. Хоразмликлар қаттиқ жазоланиб, улка пойтахти бўлмиш Урганч аҳолиси Самарқандга кўчирилди; шаҳар бутунлай текисланиб, ўрнига арпа экилди.

Ушбу намунавий юмушдан сўнг Амир Темур Бухоро орқали Самарқандга қайтди. Шу пайтгача ҳам Мовароуннаҳр тахтида ўтирган чингизхоний қўғирчоқ хон йўлда оламдан ўтди. Амир Темур фақат номини қолган бу лавозимга марҳумнинг ўғлини тайинлади. Шуниси ажабланарлики, бу қўғирчоқ хонлар Улуғ амирга хиёнат қилиш у ёқда турсин, қўшиндаги бошқа зобитлардан аъло даражада садоқат билан хизмат қилишарди.

ОЛТИН УРДА БИЛАН БИРИНЧИ ТУҚНАШУВ

Уша йили қиш қаттиқ келди. Бироқ у Тўхтамишин янги юришдан тўхтатиб қола олмади. У Олтин Урда вассаллари мажбуран ёхуд ўз ихтиёрлари билан юборган ҳарбий қисмларни қўшиб ҳисоблаганда қудратли бир қўшинга эга эди.

Урислар, Волга булғорлари ва шимолий кавказликлар унинг мўғуллари билан ёнма-ён жанг қилардилар. Амир Темурнинг Шарқдаги эски рақиби хон Қамариддин ҳам ёрдам учун Тўхтамишга Мўғулистондан кучли бир лашкар юборган эди. Ана шу бирлашган қўшин Фарғонадан ҳужум бошлади.

Улар Мовароуннаҳр заминида пайдо бўлганларида совуқ қиш ва қор босган йўллар туфайли Улуғ амир қўшинлари мажбурий дам олаётган ва тарқоқ ҳолда эди.

Салтанат ғоят катта хавф остида қолган эди. Бироқ шаронт қанчалар оғир бўлса, юртбоши ва моҳир саркарда Амир Темур шунчалар ҳаммани лол қолдирарди. Босқинчиларга қарши курашиш учун қўшинини бир жойга тўплаш керак, деб ҳисоблаган маслаҳатчиларнинг фикрига қарши ўлароқ, Амир Темур қўл остидаги аскарлар билан жангга отланди: йўл-йўлакай қўшинининг сафи янада кенгая борди. Суворийлар ҳордиқ нималигини билмай туну кун йўл босишар, қор қалинлиги эса отларнинг яғринларигача етар эди.

Хабаргирлар душман лашкарининг илғор қисми Самарқанддан икки юз чақиримлар шарқда жойлашган Хўжанд шаҳрига яқинлашиб қолгани ҳақида хабар келтирдилар.

Йўл-йўлакай Амир Темур шимолдаги қисмлар билан унга ёрдамга келишга шай турган Умаршайхга чопар жўнатди. Амир ўглига асло бундай қилмаслигини, аксинча, душман қўшини ортига юришни ва жанг бошлангач, ҳужумга ўтишни буюрди.

Бешинчи кун тонгда Улуғ амир Тўхтамишнинг ил-

гор қисмига қақшатқич зарба бериб, душман лашкарининг асосий қисмига шиддатли юриш қилди.

Мўғул қўшини сон жихатдан анча устунликка эгаллигига қарамай, Темурнинг шахсан ўзи жангда қатнашаётганидан, унинг моҳирона ҳаракатларидан талвасага тушганга ўхшарди. Умаршайх бошчилигидаги суворийлар кутилмаганда душманныннг орқасидан зарба берганларида, айниқса, кўп қон тўкилди ва саросимага тушган душман бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Тўхтамнш ва Қамариддин қўшинлари шошилннч равишда Сирдарёнинг шимолий қирғоғига чекиниб, чўлу даштлар ичра гойиб бўлдилар.

Салтанат қутқарилган бўлса-да, бу ҳужум қаттиқ огоҳлантириш эди. Амир Темурнинг душманлари қудратини етарлича баҳолай олмаслик ёки қулай фурсатдан фойдаланиб қолмаслик одати йўқ эди; кези келганда эса ўз хатти-ҳаракатини ўзгартириб, душман хатосидан усталик билан фойдалана оларди.

У Тўхтамншни тор-мор этиш ва ҳали кеч бўлмасидан Олтин Урдани яқсон қилиш керак, деган қарорга келди. Бевафо дўстнинг қилиқларига бефарқ қараб туриш вақти ўтган эди.

У шимоллик кўчманчиларга қарши курашда ҳимоя усули қўл келмаслиги, душманны енгилш учун уни ўз уясида — кимсасиз ва сувсиз қум бўронларию дашту биёбонлар ўлкасида—Урданиннг ўзида янчиб ташлаш кераклигини яхши биларди.

1389 йил баҳорида Амир Темур Кеш яқинида қудратли бир лашкар тўплаб, уни шимолга бошлади. Қайсарликда ўз рақибидан қолншмайдиган Тўхтамиш ҳам тарқоқ қўшинларини йиғиб, Сирдарёни кезиб юрар, ҳужум қилиш учун қулай фурсат келишини кутарди. Улуғ амирнинг ботир суворийлари яқинлашиб келаётганидан хабар топган Тўхтамнш яна қайтадан чўл ичра қочиб, гойиб бўлди.

Темур унинг изидан қувиб боролмасди, зеро, мўғул-листонлик тўдалар Амир қўшинларининг орқа қисмига ҳужум қилишлари, уни енгган чоғларида эса Темурнинг Самарқанд билан алоқасини узиб қўйишлари мумкин эди. Амир Темур қурган салтанат Чингизхон шуҳратининг ворислари ҳисобланмиш кўчманчи мўғул хонликлари билан тинч-тотувликда яшай олмаслигини тажриба кўрсатган эди. Ҳаёт-мамот жанги яқинлашар,

бу жангда ўз ерларида туриб курашадиган ўрдаликлар ўстунликка эга бўладигандек туюларди.

Дастлаб Қамариддин билан ҳисоблашишни ўз олди-га мақсад қилиб қўйган Улуғ амир Мўғулистоннинг каттагина қисмини эгаллаб олди. У ўз лашкарларини Тангри Тоғ тарафларга, Балхаш ва Олакўл жанубига бошлади; кўчманчилар қўшинларига қақшатқич зарба берилди. Темур уларни мўғул Олтой тоғларининг жанубигача, лойқа Иртиш дарёси қирғоқларигача қувиб борди — душман Сибирия кенгликларига ёйилиб кетди. Сўнг Темур лашкарларини яна жанубга бошлади, Шарқий Туркистонга кирди.

Чингизхон авлодидан, бироқ мусулмон бўлиш Хизрхўжа ватандоши Қамариддин таъқибидан қочиб, шу ерларга келиб қолган, уйғур қабилаларини мажбуран ислом динига киритиб, ўз қўшинларини кучайтирмоқда эди.

Хизрхўжа Амир Темурга иттифоқчи бўлиши мумкин эди, бироқ Темур Олтин Урда билан жангга киришиш арафасида ўз ортида ишончсиз мўғул қўшинини қолдиришни истамасди. Темур уни машҳур Ипак йўли бўйлаб роса савалади ва қочоқларни кўҳна Чингизхон салтанатининг қоқ марказида жойлашган Турфонгача таъқиб этиб борди. Хизрхўжа Гоби саҳросига кириб йўқолди. Улуғ амир эса ўзининг ҳормас-толмас аскарларини ватанларидан минг чақиримлар йироқликдаги Қорашаҳрга йиғиб, беҳисоб ўлжалар улашди. Шундан сўнг аскарлар дам олиш учун Самарқандга қайтдилар, бироқ шаҳарга етар-етмас яна отларини эгарлашга мажбур бўлдилар. Тутқич бермас Қамариддин омон қолган оз сонли қўшини билан Балхаш кўли жанубларида, Или дарёси водийсида пайдо бўлган эди.

Темур унинг ортидан ўзининг энг учқур суворийларини юборди; суворийлар душманга шунчалар қаттиқ зарба бердиларки, Қамариддин ёввойи Олтой ўрмонларига қочиб кириб, бир умрга қайтиб кўринмади.

Кейинчалик Хизрхўжа Амир Темур ёрдами билан Мўғулистон тахтига ўтирди ва қизини унга хотинликка берди.

1390 йил кузида Темур Кеш яқинида катта қурултой ўтказди. Умаршайхнинг никоҳ тантаналари қурултойга уланиб кетди. Амир Темур салтанатининг барча қўшинини бир жойга йиғди, ўнлаб лашкар фавжларини туз-

ди, уларнинг қумондонларини белгилади, ўзи йўқлигида шаҳар ва туманларни бошқарадиган ҳокимлар, бошқа юқори мансабдорларни тайинлади ва ниҳоят, асосий қўшинга йўл тайёрлаш ҳамда душман лашкарлари ҳолатидан ўзини огоҳ қилишлари учун тезкор гуруҳларни шимолга йўллади.

Шундан сўнг у Тошкентга жўнадн — қўшинлар шу шаҳарда йиғилиб, баҳор келишини кутишлари лозим эди. Шаҳарда Темур қаттиқ оғриб қолди: ёшлигида оёғига етказилган жароҳатнинг оқибати бўлмиш суяк-томир хасталигининг дастлабки хуружи туфайли у қирқ кечаю кундуз ўрнидан тура олмади. Унинг ўрнида бошқа ҳар қандай одам ҳам аввал баҳорга мўлжалланган хатарли сафарда нштирок этишдан воз кечган бўларди.

Аксинча, эндигина оёққа турган Темур фақатгина суворийлардан ташкил топиб, алмаштириладиган отлар олинган қудратли бир қўшин билан 1391 йил 19 январда Тошкентни тарк этиб, Дашти Қипчоқ томон юрди. Бу сафар ҳам у таваккал қилди.

Тўхтамишнинг тураржойи ҳақидаги сўнгги маълумотларга қараганда, у Оқ Урданинг Орол денгизи шимолида жойлашган қароргоҳини ўзига маскан тутган эди. Аниқ бўлмаган шу маълумотларга асосланиб қўшин Сирдарё ёқалаб юрди, сўнг шимолга қараб кўтарилди. Сарисув дарёси ортда қолгач, бепоён даштнинг кесиб ўтишга тўғри келдики, кўп кунлар давомида отлар ва суворийлар азоб чекдилар.

Тошкентни тарк этганидан уч ой кейин қўшин Субар-Тенгиз тоғларни этакларига етиб бориб, чодир тикди. Амир Темур чўққилардан бирига кўтарилиб, солномада таъкидланганидек, «денгиз мисоли бепоён ва ям-яшил» даштларга узоқ термулиб қолди. Бироқ унинг нигоҳи етган жойларда Тўхтамиш у ёқда турсин, ҳатто оддий бир чўпон ҳам кўринмасди. Пастга қайтиб тушишдан олдин Улуғ амир шу чўққида тош минора қурдирди ва қўшин бу ерда тўхтаб турган сана (1391 йил, апрель) унга ўйиб ёзиб қўйилди.

Қўшин энди шошилмай юра бошлади, зеро, йўл-йўлакай кўплаб овчи гуруҳлар тўғс тарафдан емак ахтарар, бироқ заҳиралар тугаган бўлиб, улкан қўшинни — балки юз минглик — боқиш учун, табиийки, бу камлик қиларди. Ана шунда Амир Темур ун, қайнатилиб эзилган гўшт ва қиймаланган ёввойи гиёҳлардан тайёрланган таом — буламиқдан бошқа нарсаларни истеъмол

этганларга улим жазоси берилиши тугрисида фармон эълон қилди. Топилган бор масаллиқ ва овланган барча паррандаю жонивор шу таомни тайёрлаш учун ошхонага топширилмоғи лозим эди. Оддий аскарлар амир, кимлигидан қатъи назар, кун бўйи бир улуш таом оларди. Гиёҳларнинг буламикдаги миқдори кундан-кунга орта борди, ҳатто шундай кун ҳам келдики, унда фақат ёввойи гиёҳлар қолди.

Амир Темур «улкан ов ҳалқаси»ни ўйлаб топмаганида унинг беҳисоб қўшини очликдан ўлиб кетарди балки. Темурнинг буйруғига биноан аскарлар узоқ-узоқларга тарқалиб кетишар, сўнгра бирор тирик жон чиқиб кетолмайдиган ҳалқа ҳосил қилишиб, марказ томон оҳиста юришарди. Мана шу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ов натижасида беҳисоб ўлжа қўлга олинди, уларнинг орасида бугу каби Мовароуннаҳрда учрамайдиган бир қанча жониворлар ҳам бор эди. Қўшин ҳолдан тойгунча тўйиб овқатланди, ортиб қолган гўштни тилимлаб қуритиб олдилар.

Темур лашкарларининг қоринлари тўйган бўлса-да, шу поёнсиз дашту далада руҳиятлари толиқа бошлагани тобора равшанроқ сезилмоқда эди. Улар Тухтамиш ўзларини алдаб шу ерларга олиб келиб, очлик ва сувсизликдан ҳолдан тойганларида осонлик билан янчиб ташлайди, деб гумон қила бошладилар.

Қўшиннинг руҳини кўтариш учун Улуғ амир одатда Самарқандда тантанали маросимлар пайтидаги каби, ҳарбий кўрик ўтказишга қарор қилди. «У бошига жавоҳир тошлар билан безатилган тилла тожини кийиб, учида ҳукиз боши тасвирланган салтанатнинг олтин ҳассасини қўлида тутганича шоҳона либосда от минган эди», — деб гувоҳлик беради тарих. Амир дўмбираларнинг тантанавор садолари остида тугларини кўтариб виқор ила саф тортиб турган бўлинмалар қаршисидан оҳиста юриб чиқди.

Темур орасида ўғли Мироншоҳ ва икки набираси бўлмиш лашкарбошилар саломини қабул этгач, аскарларини кўрикдан ўтказди. Амир улар билан савол-жавоб қилар экан, қурол-аслаҳалари — найза, камон ва садоқ, тўқмоқ, ханжар, шамширу чарм қалқонлари тўлатуқислигини текшириб кўрар эди.

Бутун қўшинни текшириб чиқиш учун икки кундан ортиқ вақт кетди, бироқ Темур сафар машаққатларига қарамай қўшин аъло даражада эканлигига қаноат ҳо-

сил қилди; у одамлар ўзларнинг бош қўмондонига ишонч ва садоқатини йўқотмаганидан қувонди.

Қудратли қўшин яна йўлга тушди. Тўхтамишнинг бирор-бир изини топиш учун тўрт тарафга чопарлар жўнатилди. Солнома гувоҳлик беришича, «... бепоён чўлда дайдиб юрган айғоқчилар бирор одамзод изини учрата олмадилар».

Шу алфозда Сибириядаги Тобол дарёси бўйига чиқилди. Дарё қирғоғида гулхан изларини учратдилар. Ёлғизоёқ йўл бўйлаб кетаётган Темур қўшини айғоқчилари тасодифан душман айғоқчиларининг кичик бир гуруҳига дуч келдилар. Қўлга олинган душман ўқчилари қийноқлардан сўнг Тўхтамиш лашкарининг асосий қисми бу ердан бир неча кунлик масофада Урол тоғининг нариги томонида тупланаётганини тан олдилар.

Темур бир зумда қўшинни оёққа турғазди ва уни Урол тоғларининг чап ёнбағирларидан бошлаб бориб, Ғарбга йўл солди — Олтин Ўрда ҳудудига қадам қўйилди.

Бу ёғига қўшиннинг айғоқчи бўлинмаларига ҳужум қилинмаган ёки уларнинг йўлида ғовлар, пистирмалар қўйилмаган бирор кун йўқ эди.

Суворийлар тунаш учун чодир тикар эканлар, тун чўкмай туриб тонг отишидан ҳайратда эдилар, зеро, улар Шимолий қутбга яқинлашиб қолгандилар. Адашиб кетган муллалар эса шом намозини ўқишни тўхтатиб қўйдилар.

Амир Темур ўз лашкарларини шу қадар жадал суръатда бошлаб борардики, кунлардан бир кун унинг илғор бўлинмаси душман қўшинининг орқа бўлинмаси билан тўқнашиб кетиб, яксон бўлишига бир сонья қолди. Муғуллар ҳаракат тезлигини сақлаш мақсадида орани узиб, суръатни жадаллаштирдилар, бироқ узоқ қочиб кета олмадилар, чунки Улуғ амир уларнинг ортидан Умаршайх бошлиқ йигирма минглик танланган суворийларни юбориб, уларни тўхтатиш ва қандай бўлмасин тутиб туриш вазифасини топширди. Унинг ўзи ҳам бир неча соатдан сўнг лашкарларини жанг майдонига бошлаб кирди.

Тўхтамишнинг жанг қилишдан ўзга чораси қолмаган эди: жанг 1391 йил 19 июнда бошланиб, уч кечаю уч кундуз давом этди. Муаррихларнинг фикрича, у Урол ва Самара шаҳри ўртасида, бугунги Оренбург шаҳри яқнида рўй берди.

Рақибига нисбатан бирмунча купроқ суворийларга эга бўлган Тўхтамиш ўз лашкарини анъанавий мўғул уруш санъатига биноан жангга солди: лашкарларнинг маркази кучли бўлиб, унинг икки ёйиқ қаноти ҳал қилувчи зарба берилганидан сўнг душманни икки ёқдан қўршаб олишни зарур эди. Бироқ Амир Темур ўз қўшинини бутунлай янгича жойлаштириб, Ўрда лашкарбошларини ҳайратда қолдирди: у қўшинини еттита мустақил қисмга — фавжга бўлди, улардан бирига ўзи қўмондонлик қилар ва бу фавж жангга нўштирок этмай, балки уни кузатиб турарди — қаердаки аҳвол танглашса, фавж шу заҳотиёқ ўша ёққа етиб бориши лозим эди.

Мўғул қўшини қанотлари рақибнинг олти кучли фавжини қўршаб олишга асло муваффақ бўла олмади, аксинча, душман ҳар тарафдан шиддатли зарбалар бериб, уларнинг тартибини бузиб ташлади.

Тўхтамиш қўшини маркази эса ўзининг кучли зарбасини беришга улгурмади ҳам. Зеро яшин тезлигида душман устига ёпирилган. Мовароуннаҳр қисмлари уларни қўл жангига мажбур қилдилар, натижада суворийлар ҳатто жангга кира олмай ҳам қолдилар. Яқин масофада жанг қилишга Темур аскарлари уста эдилар. Тўхтамиш фалокатни сезди. У ўзининг бир қанотидан айрилган лашкарини йиғиб, сўнгги ҳужумга шайланди: яшин тезлигида зарб билан рақиб қўшини ёриб ўтилди. Амир Темур шу заҳотиёқ ўзи бошқарган еттинчи фавж билан душманининг устига ташланди ва уни сафдан чиқарди.

Марказда жанг қилаётган Тўхтамиш лашкарлари ҳадеганда ўзларининг қўмондони қайтиб келавермаганидан у ҳалок бўлди, деган фикрга келишди. Қўмондон байроқдори мотам белгиси сифатида тўққиз буқанинг думи боғланган мўғул туғини чанг-тупроқ орасига улоқтирганда эса, мўғуллар тумтарақай қоча бошладилар.

Даҳшатда қотган Тўхтамиш лашкари тор-мор келтирилганини унсиз кузатар, бироқ қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Амир Темур қўлига тушмаслик учун у даштга қочиб кетди.

Жанг майдонидан Итил (Волга) дарёси қирғоқларигача минглаб мўғул аскарлари шафқатсиз қиличдан ўтказилди.

Ғалабадан сўнг Темур лашкарлари Итил дарёсига туташиб кетган яшил ўт-ўланлар устига чодир тикдилар. Жангда беҳисоб ўлжа қўлга киритилди.

Улуғ амир эълон қилган шодиёна йигирма олти кун давом этди. Жангчиларнинг «битларн тукилдн»: солнома гувоҳлик беришича, улар дунёнинг энг гўзал қизлари тутган тилла идиш ва жомлардан таом еб, шароб ичдилар. Ҳақиқатдан ҳам Тўхтамиш ўзи билан олиб юрадиган шимолӣ кавказ гўзалларидан талайгинаси уларнинг қўлларига тушган эди. Тантана учун келтирилган созанда ва хонандаларнинг хонишларию шоирларнинг ашъорлари остида жангчилар улар билан айш-ишрәт қилдилар.

Байрам сўнгида ўлжалар орасидан Чингизхон ворисларининг тилла қопланиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган шоҳона тахтини майдонга олиб чиқишди: Амир Темур бутун қўшин қаршисида унга кўтарилди.

Улуғ амир Тўхтамишнинг эски рақиблари ҳисобланмиш Чингизхон авлодидан бўлган уч шаҳзодани енгилган Урданинг уч вилоятига ҳоким этиб тайинлаб, қўшинга ватанга қайтиш ҳақида буйруқ берди.

Самарқанд аҳли ўн бир ойлик айрилиқдан сўнг ватанига қайтган ўз ҳукмдори ва унинг шавкатли лашкарларини шодиёна кутиб олди. Амир Темур фармони билан қурилган Арк саройи остидаги беҳисоб хазинага янги бойликлар қўшилди.

Шарафли зафар билан якунланган шу машаққатли юришдан сўнг Улуғ амир она юртида ғалаба нашида-сини суриб, даволанмоғи лозим эди. Бироқ у тангрининг ўзига ато қилган умридан яна қанча қолгани тўғрисида ўйлаб, хавотирланган бўлса ажаб эмас. Зеро, бу пайтда Улуғ амир эллик олтига кирган эди.

ЭРОНДА ИСЕН ВА БАҒДОДНИНГ ОЛИНИШИ

Шинмолий кучманчиларнинг хонликларига қилинган зафарли юриш жануби-ғарбдаги бой ва ривожланган улкаларни забт этиш режасини бирмунча ортга суриб юборди. Зеро, энг аввало бутун Осиёга ягона ҳукмдор бўлишни истаётган Тўхтамиш Мовароуннаҳрга солаётган даҳшатли хавфни бартараф қилиш зарур эди.

Улуғ амир лашкарини яна қайтадан оёққа тургазиб, ўзи йўқлигидан фойдаланиб Эронда исён кутарган бир қанча вилоятларга юриш бошлашини билдирди.

Салтанат пойтахтини тарк этар экан, Амир Темур ўзининг одатдаги шоҳ туғини кумуш аждаҳо тасвири туширилган қора раангли янги байроқ билан алмаштирди. Бу билан Темур қачонлардир шу тинимсиз остида Тунадан Тинч океангача ҳукмрон бўлган хоқонларнинг ўрнини эгаллаганини маълум қилишни ихтиёр этганга ўхшарди.

Лашкар Бухорода тўхташи лозим эди, бироқ у шаҳардан анча нарида, Улуғ амир чодир атрофида жойлашди. Шаҳар аҳолисидан бирор кимса бу ерга қўйилмади, Темур эса унинг шарафига тайёрланган тантаналарга бошчилик қила олмади.

У хасталаниб яна ётиб қолди — оёғидаги жароҳат оғриб, хуруж қилди. Бу сафар оғриқ шу қадар кучли эдики, беихтиёр кўзига ўлим кўриниб кетди; унинг тилаги билан қорилар Қуръон тиловатига ўтирдилар, бевабечораларга хайр-эҳсон улашилди; Улуғ амир барча хотинлари ва тахт вориси Муҳаммад Султонини ўз ҳузурига чорлади. Бироқ унинг ҳаётга бўлган муҳаббати ва метин иродаси туфайли касаллик яна бир бор ортга чекинди. Чодир ичида роса бир ой ётганидан сўнг у ташқарига чиқиб, аскарлар қаршисида бир неча қадам босди. Яна икки ҳафтадан кейини ўз лашкаринини Шарқий Эрон томон бошлади.

Дастлаб у Мозандарон томон юрди — бу улкани ўзига бутунлай бўйсундириш пайти етган эди. Самарқандликлар Каспий денгизига туташ қалин ўрмон ичида дарахт кесиб, йўл очиб ажойиб бир қасрни забт эт-

дилар. Амир Темур Мозандаронга яшириниб олган ваҳ-
ҳобийлар тариқати аъзоларини қувгин қилиб, қиличдан
ўтказди, исёнкор шаҳарларни эгаллади.

Баҳор келгач, қўшин маҳаллий аҳоли қаршилигини
енгиб, истеҳкомларни қўлга киритиб, Курдистон ва Лу-
ристонга кириб борди. У ерда барча қисмлар қайтадан
сафланиб, Шероз томон йўл тортдилар. Пўл-йулакай
бутун Эронда енгилмас ҳисобланган Қалъан Сафид
истеҳкомини ҳам эгалладилар.

Шероздан олдин Амир Темурни янги бир қудратли
рақиб кутар эди. Бу Самарқанд лашкарларининг ши-
молга кетганидан фойдаланиб Исфаҳон ва Шерозни
эгаллаб олган, ҳақиқий тахт ворисларни бўлган амаки-
ваччаларининг кўзларини кўр қилиб, заҳарлаган Форс
ҳокимининг қизиққон жияни Шоҳ Мансур эди. Амир
Темур қайтиб келиши эҳтимолини назарда тутган Шоҳ
Мансур мамлакатни урушга тайёрлаб, бутун Эрондан
йиғилган энг жасур ва тажрибали жангарилардан таш-
кил топган кичик бир қўшин ҳам тўплаган эди.

Амир Темур бошчилгидаги қўшин 1393 йил майида
Шероз яқинида пайдо бўлиши билан Шоҳ Мансур ва
жангарилари унга қаттиқ зарба бердилар. Тўсатдан
қилинган ҳужум туфайли эронийлар рақиб лашкари
марказини парчалаб, унинг сафларини тўзғитиб юбор-
дилар. Тўс-тўполон орасида асосий қўшиндан ажра-
либ қолган Темур ва унинг хос мулозимларини кўрган
Шоҳ Мансур ўзига содиқ аскарлари билан улар устига
отилди.

Шоҳ Мансур кўз очиб-юмгунча Амир Темур қарши-
сида пайдо бўлди. Уни кўрган Темур қўриқчисидан най-
засини олмоқчи бўлиб ўгирилди, бироқ ёнида ҳеч ким
йўқ эди. Фурсатдан фойдаланиб, Шоҳ Мансур шамшири
билан унинг бошига икки зарба туширди.

Дубулғанинг мустаҳкамлиги ва айниқса, иккала
сафар ҳам дубулғасининг силлиқ томонини тутиб бер-
ган Темурнинг совуққонлиги туфайли шамшир сирға-
либ кетди.

Бироқ Шоҳ Мансурнинг ажали етган эди.

Улуғ амир лашкарлари кўп ўтмай ўз сафларини
тиклаб, форс аскарларини қийма-қийма қилиб ташла-
дилар. Эндигина ўн етти баҳорни қаршилаган шаҳзода
Шоҳрух Шоҳ Мансурнинг бошини танасидан жудо этиб,
отасининг оёқлари остига ташлади.

Жанг тугагач, амирлар Темур қошига юкуниб, кўр-

сатган жасорати ва омади келгани билан муборакбод этишди; уларнинг кўпчилиги рўй берган ҳодисада плохий куч таъсирини кўришди.

Таслим бўлган Шероз дарвозаларини очиб, катта хун тўлади. Энг гузал қизлар тилла қадаҳларга ўлканинг роҳатбахш мусалласларидан қўйиб турган бир зиёфат чоғида Амир Темур Умаршайхни Форс ҳокимининг ноибни этиб тайинлади.

Эски хон оиласининг тирик аъзоларини — шаҳзодаларни тутиб келтирдилар, Амир Темур уларни қатл этишни кейинга қолдириб, Шерознинг уламою ҳунамдларини Самарқандга етказишни буюрди.

Улуғ амир 1393 йил июнь ойида Шероздан чиқиб, Исфаҳон ва Ҳамадон томон юрди, йўл-йўлакай кўплаб қалъаларни эгаллади, ов билан машғул бўлди. Ҳамадонда у ўғли Мироншоҳни Фарбий Эрон ҳокимининг ноибни этиб тайинлади, сўнг тоғларга яширинган туркманларга қарши отланди.

Водийга қайтиб тушган Амир Темур султон Аҳмад Жалойир томонидан элчи этиб тайинланган Бағдоднинг катта муфтисини қабул қилди. Элчи Темурга ўз султонни юборган кўплаб совға-салом ва мактубни топширди. Хатда султон бажону дил Улуғ амир қўл остига, ўтажанини, бироқ унга шахсан кўринишдан қўрқаётганини ёзган эди.

Султоннинг ўзини бундай тутиши Мовароуннаҳр жангчиларининг ғазабини келтирмай иложи йўқ эди. Амир Темур Бағдодни қамал қилишга ва султонни макр билан қўлга олишга қарор берди. Темур шиддатли суворийларини олиб Бағдодга отланди, у, ҳатто, тунда ҳам машъалалар ёқиб йўл юриб, тоғу саҳролардан ошиб ўтди. Темур жангчилари хушёрликлари билан ажралиб турардилар, лекин шунга қарамай улар султон Аҳмад Жалойир мамлакатнинг турли бурчакларига ўрнатган кузатув жойларининг биридан учирилган хабарчи кабутарларни пайқамай қолдилар.

Ўз вақтида огоҳлантирилган қўрқоқ султон ўзининг энг нодир бойликларини олиб, жуфтакни ростлаб қолди. Дажла дарёсининг нариги бетига ўтиб олган султон ташвиш ила уфққа боқар, саҳрода яқинлашиб келаётган суворийлар ортидан кўкка кўтарилаётган чангу тўзонга безовта термилар эди.

Огир хасталикдан эндигина оёққа турган Амир Темур бир от қўйишда салкам эллик чақирим масофани

босиб ўтди, бироқ султон Аҳмад ундан ҳам учқур чиқди. Унинг ортидан юборилган суворийлар Карбало атрофида уни кўздан қочирдилар, ammo султон уларга ўз хазинаси, ҳарами ва ўғлини қолдириб кетди. Ўзи эса Ғарбга, Мисрга йўл олди ва мамлук султони Барқуқ ҳузуридан бошпана топди.

Улуғ амир Бағдодда икки ой қолиб кетди: дарё соҳилидаги деворларига тилла суви юритилган саройларда унинг шарафига зиёфатлар берилди, аскарлари эса яқин-атрофдаги қишлоқ-шаҳарларни таладилар.

Бағдод яхшигина хун тўлади. Усталар, олимлару шоирлар Самарқандга жўнатилди.

Минг бир кеча шаҳридаги кўнгилхушликлардан сўнг Амир Темур мустаҳкам Такрит қалъасини қамал қилди. Шу пайтгача ҳеч бир кимса буза олмаган қалъа деворларининг баландлиги ва қалинлигидан кўнгиллари туқ, Бағдод шимолидаги аҳолини талаб келган қалъанинг босқинчи ҳужалари таслим бўлишдан бош тортдилар.

Улуғ амирнинг буйруғи билан аскарлар лаҳм қазидилар ва қалъани бузишга киришдилар.

Камон ўқлари ҳимояси остида ҳисобчилар қалъа деворларининг сатҳини аниқлаб, ҳисоб-китоб қилишди ва иш режасини тузишди. Сўнгра деворлар остига қайиқтиб ҳар бир бўлинма ҳужум қиладиган минтақани қизил бўёқ билан белгилаб чиқишди. Бўлинма сардорларига ҳужум режаси нусхалари тарқатилди, аскарлар эса одатдаги қурол-аслаҳаларни чуқич, болта, арқовд ва белкуракларга алмаштирдилар.

Ишора этилиши биланоқ улар зўр шижоат билан деворларни тешиб, кавлаб, майдалаб ишга тушиб кетишди. Каваклар ва ер ости йўллари мўлжалланган даражада қазиб бўлингач, уларни мустаҳкамлаш учун қорамоёй суртилган устунлар ўрнатилди.

Ҳисоб-китоб чоғида англашилмовчиликларга ҳам йўл қўйилган экан, зеро, аскарлардан бир гуруҳи қалъа тагидан ер ости йўли қаза туриб қарама-қарши томонда ишлаётган ватандошларининг рўпарасидан чиқиб қолдилар.

Солноманинг гувоҳлик беришича, қалъани бузишда етмиш икки минг киши қатнашган. Бу таҳминини Амир Темур лашкарининг ўша пайтдаги сонига тўғри келади.

Белгиланган жойлар кавлаб бўлингач, устунларга ўт қўйилди: қалъа деворлари қулаб тушди. Ўз қурол-

аслаҳаларини қайтиб қўлларига олган Темур аскарларини шиддатли ҳужум сўнггида қалъа ҳимоячиларини тор-тор этдилар...

Улуғ амир истеҳкомларини эгаллаш ва таслим бўлган ўлкаларда лашкар қолдиришни буюриб, Ироқнинг барча вилоятларида ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Темур Мироншоҳни жанубга, Ҳилла ва Носирия орқали Басрага жўнатиб, ўзи шимолга йўл олди; Мосулни эгаллаб, Туркия ва Сурия остонасида жойлашган Дийёрбакирда чодир тикди. Шундан сўнг у Ҳалабдан шимолроқдаги қадимий Эдесса шаҳрини ишғол этиб, Сурия ва Миср билан жанг қилажагини билдирди.

У пайтда ҳар икки мамлакатни ҳам Қоҳира мамлукларини бошқарардилар. Улар Темурга қарши курашаётган туркман ҳукмдорларини қўллаб-қувватлашар, султон Аҳмад Жалойирга бошпана бериб, мағлубиятдан сўнг ўзини ўнглаб олган Тўхтамиш билан иттифоқ тузган эдилар.

Бироқ Гуржистон ва Озарбойжондаги исёнлар ва Олтин Ўрда мўғулларининг тез-тез хуружлари Амир Темурни бу режани орқага сурнишга мажбур этди. Бунинг устига ўғли Умаршайхнинг курд найзасидан ҳалок бўлиши уни қаттиқ қайғуга солди.

Худди шундай оғир кайфиятда у ўз ваъдасининг ифодасидан чиқмаган Мардин шаҳри қамалига отланди. Мардин раған улкан оҳактош қоялари устига қурилган ва қатъий ҳалсиз оппоқ қўрғон ўраб турган бу мустаҳкам шаҳар шиддатли жангдан сўнг забт қилинди. Омон қолганларга фақат мўъжиза ёрдам берди.

1394 йил 22 март тонгида етиб келган чопар Амир Темурга яна бир шаҳзода — Шохрухнинг ўғли Улугбек дунёга келгани ҳақидаги хушхабарни етказди. Боши осмонга етган Улуғ амир исёнкорларни авф этди, улардан тортиб олинган мол-мулк эгаларига қайтарилди.

Қўшин Мардиндан қайта туриб Курдистонда бош кўтарган айрим шаҳарларни тинчитди. Амир Темур йўлдаги дам олиш лаҳзаларидан фойдаланиб, Моваро-аннахрнинг барча вилоятларига янги сафарбарлик эълон қилиш тўғрисида фармон жўнатди. Чунки салтанат арҳадларининг кенгайиши ҳамда гарбда янги ганимларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли чиндан ҳам қўшин сафларини бирмунча кучайтиришни тақозо этарди.

Шу зарур эҳтиёт чораси кўрилганидан сўнг Амир

Темур олдин таслим бўлиб, кейин бош кўтарган Ван шаҳар қўргонини қайта ишғол қилди. Шаҳар қамали осон кечмади, бироқ Амир Темур яқин-атрофдаги дарахтларни кесдириб, қўрғон атрофига унинг деворларидан баландроқ ёғоч миноралар қурдирди. Аскарлар эса шу миноралар тепасидан шаҳарга шафқатсиз ўт очиб, уни таслим бўлишга мажбур этдилар.

Шундан сўнг қўшин исён кўтарган Гуржистон томон юрди. Йўлда қувончли бир воқеа муносабати билан бир оз тин олинди: Шоҳрух хонадонидан яна бир ўғлон—Иброҳим Султон дунёга келган эди.

Улуғ амир ўзининг янги невараси шарафига зиёфат уюштирди. Солноманинг гувоҳлик беришнча, Темурнинг минг хилда товланувчи қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахти қирқ устун кўтариб турган дабдабали гумбаз остига ўрнатилди. Тахт қаршисидаги майдоннинг ўнг тарафидан хонандалар, сўл тарафидан эса созандаalar жой олишди. Қўлларида жўмраги ингичка биллур кўза ва тилла жом тутган соқийлар даврадан чиқишмасди. Улар меҳмонларга Мозандароннинг оқ, Шерознинг қизил, Қайрувоннинг қорамтир мусалласларидан, булоқ сувидек тиниқ бўзадан қўйиб туришарди.

Кокиллари товонини ўпадиган гузал раққосалар даврага ўзгача фойз қўшишди.

Янги сафар олдидан Амир Темур ўғли Шоҳрухни Самарқанд ҳукмдори этиб тайинлади ва уни зудлик билан ватанига жўнатди. Шоҳрухнинг лавозимга тайинланиши шундай ҳам чўзилиб кетган бу юриш яқин орада тугамаслигидан далолат берад эди.

Гуржистон ўт ва ўқ балосига учради. Биринчи зарбадан сўнг Дарбанддан келган чопар янги қўшини тўплаган Тўхтамиш Бокуга бостириб кириш учун тайёргарлик кўраётганини хабар қилди. Улуғ амир лашкарининг бир қисмини ўша томонга бурди, бироқ у шаҳарга етиб келмасиданоқ Тўхтамиш яна шимолга жуфтакни ростлаб қолди.

Бу сафар бамайлихотир иш кўриш мақсадида Амир Темур қишни Гуржистонда ўтказишга қарор қилди, бироқ Олтин Урдани бутунлай тор-мор этишни кўнглига тугиб қўйди. У энди Урда устига Кавказ орқали юриш қилиш ва унга кучсиз, сернуфус гарбий чеккасидан туриб зарба беришни кўзларди.

УРДА УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБА ВА УРУСИЯНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ

Нима бўлганда ҳам бу мушкул иш эди: бундай ҳолларда ўз одатига содиқ қолган Амир Темур беҳуда қон тўкилишининг олдини олиш учун масалани тинч йўл билан ҳал этишга уриниб кўрди. У Тўхтамишга панд-насиҳат тўла мактуб йўллади. Мактубда, жумладан, шундай дейилган эди: «Шаҳзода, кибр-ҳавони йиғиштириб қўйлик-да, қани, айт-чи, сарҳадларнингдан четга чиқишдан мақсаднинг недур, фикр-ёдингни банд қилган қора ниятлар қаёқдан келди? Тинчлик истайсанми ёки урушни, қарорингдан бизни огоҳ эт».

Солномада ёзилишича, Тўхтамиш баландпарвоз ва орсизларча жавоб қайтарган:

Баҳор келиши билан Амир Темур ўз лашкарларини Дарбанд довонидан олиб ўтди. Унинг амри билан қўшин Каспий денгизи соҳили бўйлаб юрди, жанговар ҳолат бир сонияга ҳам бўшаштирилмади.

Эҳтиёткорлик тўғри чиқди. Зеро тез орада қўшин денгиз қирғоғи билан Терек дарёси оралиғида пистирмада турган яхши қурулланган ва кўп сонли Тўхтамиш лашкарлари билан тўқнашиб кетишига оз қолди.

Темур суворийлари туғларини ёйиб, бурғулар садоси остида ёғийга ташланди. Бироқ душман қўшини шиддат билан жанговар ҳолатни эгаллади. Дам у томоннинг, дам бу томоннинг устунлигида ўтган жанг тун чўккунча давом этди. Соқчиларнинг қўш сафи билан ўраб олинган самарқандлик суворийлар ва аскарлар қурул-яроғларини қўлларидан қўймай, тун билан ўт ёқмасдан жангга шай ҳолатда тонг оттирди.

1395 йил 15 апрель тонг саҳарда Амир Темур Тўхтамиш устига тўсатдан ҳужум қилди. Тўхтамиш ҳам бу жанг ҳаёт-мамот жанги бўлишини яхши биларди.

Икки ўртада учаётган камон ўқларидан ер-кўк қоронгиланиб кетди, дейилади, солномада. Ёйандозлар ўз вазибаларини бажариб бўлгач, ғанимлар бир-бирларига кучли зарбалар бердилар, сўнгра тўс-тўполон ичида аралашиб кетдилар. Мўғул қўшинининг сара-

ланган бир гуруҳи Шоҳ Мансурнинг қўлидан келмаган ишин амалга оширишга уринди, яъни Мовароуннаҳр лашкарларини талвасага солиш учун Амир Темурни ўлдирмоқчи бўдилар. Шу мақсадда улар Темурни қўриқчиларидан анча йироққа чалғитиб, тезда маҳв этилган бир неча аскарни билан қуршаб олдилар. «Қамоннинг ўқлари тугаган, найзаси синган» Амир Темур «шамширини тинмай ишлатиб» оддий навкар каби мардона жанг қилди.

Уни отларининг эгарларидан тушиб, ёнигача деярли эмаклаб етиб келган элликка яқин сипоҳилари қутқардилар. Улар буюк саркарда атрофида жонли ҳалқа ясаб, усталик билан камон отиб, ўзларига яқинлашишга уринган жамики мўғул аскарларини ер тишлатдилар.

Сипоҳиларнинг бу жасоратидан руҳланган Улуғ амирнинг байроқдори салтанат туғини боши ўзра баланд кўтарди, бу эса саркарда ҳаёти хавф остида эканлигидан дарак берарди. Қўриқчилар Амир Темур ёнига ёриб кириб, кўкракларини қалқон қилиб, унинг ҳаётини сақлаб қолдилар.

Буни кўрган Тўхтамиш бор кучини тўплаб, сўнгги хужумга шайланди, бироқ энди жанг майдонининг барча бурчакларидан Темур аскарлари саркардаларига ёрдамга кела бошлаган эди.

Ўз навкарларининг Темур лашкарлари билан якка-якка олишувда мағлубиятга учраётганини кузатиб турган, чарчаб, ҳолдан тойган ва қонига беланган Тўхтамиш бу сафар ҳам омад ва Аллоҳ таоло ганими тарафида эканлигини англади. Руҳи тушган Тўхтамиш бир неча лашкарбошиси билан шимолга қараб қочди, ўз ҳолига ташлаб кетилган қўшнни осонгина янчиб ташланди, Терек сувлари мўғуллар қонидан қип-қизариб кетди.

Жангдан сўнг Амир Темур лашкарлари қаршисида ерга тиз чўкди ва шу оғир дамда ўз паноҳида асрагани учун худованди каримга шукрона айтди. Ҳаёт-мамот жангидан омон чиққан ҳар бир навкар худонинг бу кароматига шоҳид эди: худди мана шу ишонч уларнинг ўз саркардасига бўлган улкан эътиқодини янада кучайтирди.

Амир Темур энг учқур суворийларига бош бўлиб Олтин Ўрда хонининг ортидан қувди ва Итил дарёси соҳилида унга етиб олай деди. Бироқ Амир Темур шу

ерда тўхтаб, Тўхтамишнинг тахтидан ағдарилганини ҳам-
да унинг ўринига ўз қўли остида хизмат қилаётган Ўрис-
хоннинг ўғли тайинланганини билдирди. Шундан сўнг
Улуғ амир қочоқни қидиришда давом этди, бироқ Тўх-
тамиш ўзига оғирлик қилган юкларини улоқтириб, қўл
етмас томонларга — Қозон яқинидаги одам оёғи тег
маган ўрмонларга кириб, гойиб бўлганди.

Амир Темур йўлида учраган барча қабилаларни
бўйсундириб, лашкарларини бундан тўрт йил бурун
ўзи Ўрда қўшинларини маҳв этган жойларга бошлади,
сўнг янада ғарброққа от сурди. У мўғуллар Ўрусиядан
тортиб олган бебаҳо бойликлар тўнланган Итилбўйи
худудларини голибона кезиб чиқди. Самарқанд лаш-
карлари йиққан беҳисоб бойликлар ичида «олтин, ку-
мўш, мўйна, ёқут, жавоҳир ҳамда гузалликда тенги
йўқ йигит ва қиз қўллар бор эди».

Ўрда бойликларини бир неча шахзода ва кучли
ҳарбий бўлинма кузатувида салтанатининг пойтахти-
га жўнатган Амир Темур энди Тўхтамишга тобе ҳи-
собланмиш асл рус ўлкаларини забт этишга киришди.
У Итил ёқалаб Қозон шахрининг жанубида жойлаш-
ган Булғоргача кўтарилди, сўнгра лашкарларини
Ғарбга бошлаб, Москов тагида жойлашган Елецккача
бўлган худудни эгаллади. У йўлида учраган мўғулу
русларни тор-мор келтириб, Киев остоналаригача етиб
борди.

Бир неча минг чақиримлик шу юришдан сўнг Улуғ
амир Дон дарёси бўйлаб жанубга қайтиб Тана (Азов)
ни қўлга киритди, шу пайтгача Ўрда ҳимоясида бўл-
ган генуялик ва венециялик савдогарларининг омбор-
ларини вайрон қилди. Сўнгра у жасур ва маккор чер-
касларининг қаршилигига қарамай Кубанин ҳам тас-
лим этди; черкаслар эса яйловларга ўт қўйиб моваро-
уннаҳрликлар отларининг катта бир қисминини нобуд
қилдилар.

Ҳормас-толмас, сизилмас Темур бутун Кавказни ке-
зиб чиқди. Унинг жасур навкарлари эса ақл бовар эт-
мас жасорат намуналарини кўрсатишар, йўл азобла-
рига мардона бардош берар эдилар.

У Гуржистонни ортда қолдириб, Олтин Ўрданин
қудратли савдо маркази бўлмиш Аштархон устига юр-
ди: у томонларда Темурнинг ноибларига қарши исён
тайёрланмоқда эди. Ўзларига кириб қўйган ғанимлар-

нинг таъзирини беришга отланган қушин яна бир қарра Кавказ совуқларинин бошидан кечирди. Бу бой шаҳарнинг қўлга киритилиши Темур лашкарининг энг ёрқин ғалабаларидан бири бўлди.

Итил бўйида жойлашган бу шаҳар қуруқлик тарафидан баланд ва қалин девор билан ўралган бўлиб, шаҳар аҳолиси ҳар кун бу деворларга сув қуяр, аёзлик ҳавода сув бир зумда музга айланиб, деворни янада баландроқ ва қалинроқ қиларди. Улуғ амирнинг даҳшатли совуққа мардона бардош берган аскарлари шу ойнадек тиниқ гаройиб деворга тирмашиб, чўкичлар ёрдамида зинапоялар ясадилар. Охир-оқибатда Аштархон таслим бўлди, кучли талафот бериб, бойликларидан ажралди.

Аштархондан кейин навбат анча шимолда жойлашган Сарой шаҳрига етди.

Бу сафар Олтин Ўрда тиз чўкди. Шундан сўнг у ҳеч ўнганмади: Амир Темур Даҳшатли Иванга йўл очиб берди.

Ўрданинг заифлашганидан фойдаланган мўғулларнинг эски тобелари — рус князликлари кўп ўтмай озодликка эришдилар ва бўлажак рус империясининг пойдеворини қўйдилар. Агар Амир Темур Ўрдани тугатмаганида, турган гапки, руслар ўз мустақилликларини яна юз йиллаб кутган бўлардилар.

Шу ўрнида эътиборингизни қуйидаги қизиқ бир далилга қаратмоқчиман. Юқорида сўзланган воқеалардан тўрт аср ўтгач, француз сайёҳи Р. Б. Уюк Мўғулистонни кезиб юрган чоғида мўғул қўшиқчиларининг Темур ҳақидаги ушбу қўшиғини эшитган экан:

Темур қучган зафарлар
Ҳақида хотиралар
Бизни асло қўймас тинч,
Бизни асло қўймас тинч,
Эй, илоҳий Темур!
Рухинг қачон қайта тирилур?
Кела қолгин, кел тезроқ,
Йўлларингга биз муштоқ.
Эй, Темур!

1396 йилнинг июль ойида Амир Темур Самарқандга қайтиш ҳақида буйруқ берди. У энди қувонса бўларди: салтанати Туркия, Сурия ва Арабистон сарҳадла-

ридан Хитой чегарасигача, Форс кўрфазидан Ўрусия даштларигача кенгайган эди. Бироқ у сўнгги юриш учун тўрт йил сарфланганини-ю, нисон ҳаётининг ўртача узунлиги ўттиздан ошмайдиган бир даврда ёши олтишга бориб қолганини ўйлаганида вақт кутиб турмаслигини янада аниқроқ сеза бошларди. Зеро, дунёни босиб олишдек буюк саргузашт ўзининг эскирган классик доирасидан чиқаётган, Темурнинг янги қўшинлари — турк султони, Қоҳира мамлуклари подшоҳи, Хиндистон ҳукмдори ва Само Ўғлони'нинг кунлари битиб қолган эди.

Доимо ҳаво алмаштириб туришга мажбур бўлган Темур лашкарлари ҳолдан тойган эдилар; унинг ўзи ҳам Осиё бойликлари билан безатилиб, соҳибжамол аёлдек кундан-кунга янада ортиқроқ севиб бораётгани Самарқандни қаттиқ соғинган эди. У қандай маҳорат билан жанг қилса, шундай усталик билан тинчлик ўрната оларди; шунинг учунми, балки ўз бошкентида узоқроқ тин олгиси келгандир.

Қўшин ўтган йўللарда аҳоли «замин султони» ва унинг шавкатли жангчиларини олқишлар эди. Ўз гўшаларига яқинлашганлари сари чарчоқларини унутаётган аскарлар кетидан устига ортилган бойлик ва ўлжаларнинг огирлигидан ғичирлаган аравалар карвони келарди.

Темур Кешда тўхтаб, падари бузруквори ва фарзандининг қабрларини тепасида дуо ўқиди, Оқ Саройни бориб кўрди. Бинонинг биринчи ғишти 15 йил олдин қўйилганига қарамай, усталар ҳали ҳам унга пардоз бериш билан овора эдилар.

Амир Темурдан бир неча йил кейин у ерга борган Кастилия (Испания) қиролининг элчиси Рун Гонсалес де Клавихо ҳайратланиб таърифлаган бу маҳобатли ва гўзал бино Темурга ёқди. У кетишидан олдин усталарга бинонинг пештоқига қуйидаги сўзларни ёзиб қўйишни буюрди: «Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз қурдирган биноларга боқинг».

Самарқанд Амир Темурни дабдаба билан кутиб олди. Биноларнинг пештоқлари ва кўчаларга нодир-гиламлар ташлаб қўйилган, майдонларда гуллардан зафар дарвозалари тикланиб, очиқ саҳналарга кўта-

¹ Хитой императори Минг Хонг Во (тарж.).

рилган хойандалар унинг шаънига мадҳиялар айтишарди.

У «Кўк Сарой» деб ҳам аталувчи шаҳардаги энг баланд бино — Аркда яшай бошлади. Қўшини келтирилган бойликлар салтанат нозирлари ҳисобдан ўтказишлари учун мустаҳкам хоналарга жойлаштирилди. Солномада гувоҳлик берилишича, шу ҳисоб-китоб ишларига жалб этилган нозирлар сони кўп бўлишига қарамай, бойликларни ҳисобдан ўтказишга «бир неча кечаю кундуз» вақт керак бўлган.

Зафар шарафига дабдабали зиёфатлар берилди. Шу зиёфатлардан бирида Амир Темур Самарқандда қолганларга ҳам мансабига ва ғалабага қўшган ҳиссасига қараб ўлжалардан улашиб чиқди, биринчи бўлиб салтанатнинг юксак мартабали амалдорлари эмас, балки пайгамбар авлодлари — сайидлар ва уламо тақдирланди.

Эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнғиб кетди; унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва синоҳилар қалтираб туришарди. Ўзи узоқ вақт йўқлигида бўлиб ўтган воқеалар баёнини диққат билан тинглагач, нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остирди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашилди, салтанат фуқаролари эса уч йил давомида барча солиқлардан озод қилиндилар.

Ватанига қайтиб ўз фуқароларининг фаровонлиги учун қайғурадиган Халқ отасига айланган саркарда одамлар учун етарли гамхўрлик қилганига ишонч ҳосил этгач, бутун эътиборини Самарқандни гуллаб-яшнатишга қаратди ва бу соҳада ҳам тенгсиз қобилиятини намойиш қилди. У меъморлар тақдим этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олар, улар билан иш режаларини ишлаб чиқар ва ўзи ҳам янги ечимлар таклиф қиларди. У қурилиш ишларини ўзи бошқарар, келиб чиқишиндан қатъи назар, энг иқтидорли ҳунармандларга ишониб иш топширарди. Бир томонда қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қўллаб-қувватлаб, ҳимоясига оладиган Темур турар эди; бир томонда бутун-бутун шаҳарларни забт қилувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, анҳорлар ва боғлар барпо эттирувчи Темур турарди.

Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳали ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда.

1397 йил баҳорида у Самарқанднинг машҳур богларидан бири «Боғи Шамол»да ажойиб бир сарой қурдирди. Қурилишни тезроқ ниҳоясига етказиш учун эроний ва бағдодий меъморларга аскарлар ёрдам беришди. Узи эса иш боришини назорат қилиб туриш учун қурилиш майдонига чодир тиктирди. Солномада ёзлишича, «ушбу саройни бунёд этиш учун юксак маҳорат ва мислсиз гайрат-шижоат билан иш олиб борилди».

Уша йили кузда у кенг Кониғил даштида илгари машҳур бўлган барча боглардан гузал бир бог яратди. Унинг анжирлару бошқа турли мевали дарахтлар соя ташлаб турган узун йўлчаларидан ўтиб, атрофи баланд оқ мармар устунлар билан уралган бир қасрга бориларди. Амир Темур бог ўзи ўйлаганидек чиққанини кўргач, унга «Боғи Дилкушо», яъни «Дилга қувонч бахш этувчи бог», дея ном берди.

Амир Темур ҳар сафар бирор сарой тиклар ёки бог яратар экан, қадимий удумга кўра уни бирор аёлга бағишлар эди. Шу одатга кўра, «Боғи Шамол» набираси, малика Бойқизига, «Боғи Дилкушо» эса кенжа қаллиғи — суюклиси, Мўғулистоннинг янги ҳокими Хизрхўжанинг қизига бағишланди.

У Кеш йўли устидаги ҳайбатли қоя устига ҳам ажойиб бир сарой қурдирди. Деворлари мармар ва оқ кошин билан қопланган бу саройни зилол булоқлардан сув ичган ям-яшил бог ўраб турар эди. Темур бу боққа «Тахти қорача» деб ном қўйди.

Самарқанднинг ўзида ҳам Улуғ амир омборхоналар, шифохоналар, мадрасалар қурдирди. Бироқ бунёдкорлик ишлари билан машғул бўлган пайтида ҳам «жаннат қилич сояси»да эканлигини унута олмади, шу сабабли у шаҳар деворларини мустаҳкамлади — Самарқанд деворларининг узунлиги етмиш олти минг метрга етказилди, темир қалқон ва дубулғалар қўйдирди, янги суворийларни қуроллантириш учун қилич ва найзалар тайёрлаттирди. Зеро, ўша пайтдаёқ, у Хитойга юрини ҳақида ўйларди.

ҲИНДИСТОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бироқ шу пайтда Деҳлидан олинган хабарлар Амир Темурни Ҳиндистон томон ундади.

Бу X асрда Ғазна (ҳозирги Афғонистон) шаҳридан чиқиб, Ғандара вилоятини илк бора босиб олган Сабуктегину Ҳиндистоннинг шимолига ун етти марта юриш қилган унинг ўғли машҳур Маҳмуд Ғазнавийдан бошлаб ҳар бир турк ва мўғул хоқони учун табиий бир ҳби эди.

Ғазнавийлар инқирозга юз тутгач, мусулмон саркардалардан яна бири Муҳаммад Ғурий (Афғонистондаги Ғур шаҳрдан) ҳам бу соҳада ўз маҳоратини кўрсатди.

XIII асрда ғурийлар ўрнини бошқа бир туркий элат — ҳиндистонлик мамлук султонлар эгаллашди. Улардан бири Элтутмиш Жаҳонгир Деҳлини ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилди, мўғул қўшинларининг ҳужумини қайтарди.

Шундан сўнг XIV аср бошида туркий-афғон сулоласидан бўлмиш келжийлар бутун Ҳиндистон ярим оролини исломлаштирдилар: бу ишда, айниқса, Декканнинг забт этилиши катта аҳамият касб этди, зеро шу давргача туркий мусулмонлар фақатгина Ҳиндистоннинг шимолида ҳукмронлик қилишган эди, холос.

Мазкур сулоладан чиққан энг машҳур султон Алоуддин Бешафқат моҳир саркарда, буюк ташкилотчи ҳамда гоят тақводор инсон бўлиб, Чигатой улусидан келган мўғул босқинчилари устидан катта зафар қучган эди. У ҳукмронлик қилган пайтда мусулмон бўлмаган ҳиндлар гайридинлар ва мажусийлар сифатида шафқатсиз қувгин қилиндилар. Алоуддин 1316 йилда оламдан ўтгач, мамлакатда тўрт йил давомида қонли парокандалик ҳукм сурди. Бу тартибсизликларга юқори мартабали мусулмонлар кенгаши чек қўйди ва Деҳли тахтини Ғиёсиддин Туғлуқ исмли ҳарбий қўмондон эгаллади. Орадан йиллар ўтиб Ғиёсиддин Туғлуқ асос солган сулола вакиллари Амир Темур лашкарларига қарши жанг қиладилар.

Мовароуннаҳрда оддийгина туркий оилада дунёга келган Ғиссиддин Туглуқ қобилнятли хоқон бўлиб чиқди: у давлат бошқарувини қайта ташкил этди, юксак тартиб-интизомли қўшни тузиб, ҳинд рожаларига тегишли бир қатор вилоятларни босиб олди. У Муҳаммад Туглуқ номи билан тахтга ўтирган ўғли томонидан ўлдирилди.

Ўта билимдон, шоир ва рассом, тақводор мусулмон бўлган бу ғаройиб шоҳ ажнабийларнинг ҳурмат-эҳтиромини жойига қўйиб қабул қиларди. Ҳиндистонда яшаган пайтида Муҳаммад Туглуқ томонидан Деҳли шаҳрининг бош қозиси этиб тайинланган Ибн Баттутанинг гувоҳлик беришича, у ўзининг ўта шафқатсизлиги билан ҳам ном чиқарган эди: у рақибларини сўйдириб, терисига похол тиктирарди, шу усулда ясалган қўғирчоқлар шаҳар чорраҳаларига осиларди.

Шунга қарамай султон Ҳиндистоннинг йиғирма уч вилоятини ўз ичига олган йирик салтанат қурган бўлиб, уни адолат ва ақл-идрок билан бошқарарди. Бироқ у, Деҳли аҳолисини бошқа бир шаҳарга кўчирмоқчи бўлиб, катта хато қилди. Режа амалга ошмади, аммо беҳисоб қурбонлар бўлди. Оламдан кўз юмишидан (1351) олдин у қатор исёнларни бостиришга муваффақ бўлганлигига қарамай, салтанати парчаланиб кетди.

Унинг ўрнини амакиваччаси Феруз Туглуқ эгаллади. Бу мулоҳим ва эҳтиёткор инсон ҳам доно раҳбар эди. У султонлик қилган даврда динга катта аҳамият берилди, бунинг натижасида мусулмонлар ҳаддан зиёд имтиёзларга эга бўлишди, ҳиндилар таъқиб остига олиндилар.

У ўлгач, тахт фарзандлари ўртасида талаш бўлди, куплаб исёнлар рўй берди, жиноятларга қўл урилди. Ниҳоят, тахтга унинг кенжа набираси Насриддин Маҳмуд Туглуқ ўтирди; унга бу ишда эътиборли бир арбоб ёрдам берган бўлиб, янги султон кейинчалик унинг таъсиридан чиқа олмади. Бироқ салтанат сарҳадларига яқинлашиб келаётган хавфни бартараф этиш учун ғаразчи амлокдорларни бирлаштиришга инқовининг ҳам қурби етмади.

Амир Темур Деҳлида рўй бераётган воқеалардан яхши хабардор эди. Бу воқеаларга аралашиш учун унинг талайгина асоси ҳам бор эди. Ўзаро инфоқлар ва

биродаркушлик оқибатида шимолий Ҳиндистон нафақардан кўприк ясаб Жайхундан ўтди ва Ҳиндикуш осонгина ўлжага, балки бирор мушкулотсиз забот этишда жойлашган Андаробга етиб, чодир тикди. мумкин бўлган бошсиз ва жоловсиз ўлкага айланган. 1398 йил эрта баҳорда Улуғ амир Пирмуҳаммад эди.

Улуғ амир қурултой чақириб, ўз қарорини амира дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган Мўлтон ларга маълум қилди: «Деҳли тахт ворисларининг ўқалъасини мусоҳара қилишни топширди. Асосий кўшин аро курашларидан фойдаланиб биз Ҳиндистонга юришга ёз чилласида йўлга чиқди. Йўлда Улуғ амир кў- бошлашга аҳд қилдик, токи бу ўлка биз Амир Темурининдан Муҳаммад султон бошчилигидаги йирик бир Кўрагондан ўзга ҳоқонни тан олмагай!»

Ў нутқини қуйидаги сўзлар билан якунлади: «Ҳалаб Лаҳор томон йўлланди. Энг мушкул иш соҳибқирон зиммасига тушди: энг ҳишимизга қарши турган ҳар бир кимсани ер билан Энг мушкул иш соҳибқирон зиммасига тушди: энг яқсон қилурмиш!» Маҳмуд Ғазнавий ва Муҳаммад Ғуаввало «қора кўйлақликлар» деб ном олган тоғлик рий чақириқлари шу тариқа Амир Темур тилида қайкофир жангариларни маҳв этмоқ зарур эди, зеро Ҳинд та жаранглади.

Ғайридинларга қарши муқаддас жиҳод расман дас бу жангариларнинг Мовароуннаҳр кўшинлари ортида тур қилиб олинди. Ҳар қалай, солиномаларда шундай туриши ўта хавфли эди. Амир Темур бошчилигидаги ёзилган.

Солномада яна шундай деб зикр этилган: «Ислом қора кўйлақликлар тобора юксак чўққилар томон ғанимларига қарши курашмоқ ҳар бир мусулмоннинг чекинмишар, кўшин эса қалин қор ва муз қоплаган тоғ энг муқаддас бурчдир, дейилади Қуръонда... Шу са- сўқмоқларидан уларни туну кун таъқиб этиб борарди. бабли ҳам Улуғ амир ғайридинларни маҳв этиш ва Кўп ўтмай отлардан воз кечишга тўғри келди: тоғ истило қилиш орқали ўз буюклигини намойиш этишга сўқмоқларидан кўтарила олмай қолган бу жониворлар интилди». Солномада яна қуйидаги сўзлар битилган. устиларига кўрпа тўшалганида ҳам тунги совуқларга «Амир Темур Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳарларида, бардош бера олишмади. хусусан Деҳлида ислом дини қабул қилинганидан яхши Аскарлар ораларидан чиққан кўнгиллилар тик қоя- хабардор эди. Жумладан Деҳлида зарб этилган таंगा- ларга қоққан қозиқларга илинган узун арқонларга лар шундан далолат берарди». Солномачи ўз фикри- тирмашиб, қорли тоғ чўққилари сари зўр-базўр кўта- ни давом эттириб, яна шундай ёзади: «Деҳлидан йи- ришлишарди. Соҳибқирон учун махсус тахтиравон яса- роқда жойлашган вилоятларнинг кўпида ғайридинлар дилар, уни тахтиравонни билан баландликка тортиб яшарди». Бироқ ҳужум учун айнан Деҳли танланади, олардилар.

Табиийки, Амир Темурни қизиқтирган ягона нарс- Бу усул қўл келмай қолган пайтлар ҳам бўлди. «Ана шунда, — дейилади солномада, — у (соҳибқи- йироқ кўшини давлатларини заифлаштириб, ўз салтана- рон) қўлига таёқ олиб, бир чақиримдан зиёд йўлни тининг сарҳадларини кенгайтириш ҳамда забот этилган пиёда босиб ўтди»; тўрт мучаси соғ саркарда учун ҳам йирик шаҳарлар бойликлари ҳисобига қадрдон Самар- бу жуда катта кўрсаткич эди. Ниҳоят, кўшини тоғ те- қандини янада гуллатиш эди.

Улуғ амирнинг набираси Пирмуҳаммад ўша пайт- пасидаги ялангликка кўтарилди. Улуғ амирни навкар- да Қобул, Қундуз, Бомин ва Қандаҳор вилоятларини лар шу ергача қўлларида кўтариб чиқишган ягона ҳамда Ҳиндистонга олиб ўтувчи машҳур доволар, от устига ўтқиздилар. Кўшини ўз саркардаси ортидан жумладан Ҳайбар домини жойлашган минтақаларни пиёда йўлга тушди.

Ўзоқ юриб толиққан, баландликдаги ҳаво етиш- ўз ичига олган «Кичик Ҳиндистон» (ҳозирги Афғонис- маслигидан, тундаги даҳшатли совуқдан, қундузлари тинининг бир қисми)га нонби ҳукмдор эди.

Айнан шу ўлкадан ҳужум бошлаш қулай эди. Амир- эса кўзни қамаштирувчи ёруғликдан азоб чеккан нав- Темур йўлга тушди. Термизни ортда қолдириб, кема- карлар жон-жон деб водийга қайтиб тушган бўлар- дилар. Бироқ соҳибқироннинг метиндек иродаси бун- га асло йўл қўймасди, зеро «Бугунги ишни эртага

қолдирмаслик» унинг севган шиорларидан бири эди. Кофирларни уларнинг қўл етмас қоя устига тош ва муздан тикланган қўрғони этагига қувиб бордилар. Бир неча кунлик бефойда қамалдан сўнг суяк-суякларига совуқ ўтиб кетган Амир навкарларининг тақдирга тан беришдан ўзга иложлари қолмади.

Мана шунда улар Амир Темурнинг битмас-туганмас куч-гайратига яна бир бор ишонч ҳосил қилдилар. Соҳибқироннинг замондош муаррих Ибн Арабшоҳ қуйидаги бир саҳнани ҳикоя қилади.¹

Соҳибқирон амирлар ва акобирларни ўз ҳузурига чақириб, уларни қаттиқ ҳақорат қилган ва ҳатто чап қўли билан қиличини қиндан чиқариб, уларнинг эгик бошларига таҳдид солган. Ҳеч ким эътироз билдирмагач, Улуғ амир тезгина ўз ҳовурдан тушган ва яроғини қинига солиб, шатранж ўйинини келтиришларини буюрган. Бироқ эртаси кuni эрта тонгдан бошлаб у амиру лашкарбошиларнинг ҳар бири билан шу лаънати қўрғонни ишғол этиш хусусида маслаҳатлашган.

Соҳибқирон уларнинг тушкун кайфиятию мужмал жавобларини кузатиб ич-ичидан куюнди ҳам. Амир Темурнинг ишончли маслаҳатчиси бўлмиш Муҳаммад Қавчин эса ўз бахтига қарши барчаннинг олдида унга бу машъум қалъа уни қўлга киритиш учун бериладиган қурбонларга арзимайди, деб айтишга журъат қилди. Бу гапда албатта жон бор эди, бироқ бу соҳибқиронга хуш ёқмади.

Ғазаб отига минган соҳибқирон ўз ҳузурига қўшиндаги энг ғариб кимсани топиб келтиришларини буюради. Унинг олдида ошхонада мол-ҳол сўйиш ва идиш-товоқларни ювишда ошпазларга қарашиб юрувчи юпун, бадбашара ва бадбўй бир кимсани бошлаб келдилар. Соҳибқирон Муҳаммад Қавчинга зарбоф сарупосини шу кимсанинг жулдур кийимлари билан алмашишни буюрди.

Сўнгра Амир Темур бахтиқаро маслаҳатчининг бутун молу дунёсини: барча иморатлари, ер-суви ва боғу рогларини, чорваси, пули, тилло ва қимматбаҳо буюмларини, хотинларию канизакларини омади келган хизматкор фойдасига мусодара қилиш тўғрисида-

¹ Ибн Арабшоҳ. «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Т., 1992 йил, 2-китоб, 75—79-бетлар (тарж.).

ги фармонга имзо чекди. Муҳаммад Қавчин ошхонага жўнатилди, у Амир Темур оламдан ўтгунига қадар хорлик ва зорликда кун кечирди, зеро соҳибқирон уни умрининг охиригача авф этгани йўқ.

Эртаси кундан лашкарбошилар ўз аскарларини қалъани ишғол қилишга бошладилар ва унинг ичка-рисига киришга муваффақ бўлдилар. Солномада ёзилишича, «Юраклари кийимларидан ҳам қора бўлмиш қалъа ҳимоячиларининг бошлари олинди». Фақат мана шундан кейингина Амир Темур бу машъум масканни тарк этишга амр қилди. Қўшин Кобул томон йўл олар экан, тоғларда учраган барча уруғ ва қабидалар қиличдан ўтказилди.

Пирмуҳаммад ва Муҳаммад Султон лашкарлари Кобул яқинида Амир Темур қўшини билан учрашдилар. Айнан шу ерда соҳибқирон кўп замондошларининг бошини қотирган қатор фармонларга имзо чекди: жумладан, унинг амрига биноан бутун қўшин катта суғориш зовурларини қазишга киришди. Кейинчалик шу зовурлар орқали келтирилган сув туфайли ўлка гуллаб-яшнади, бу ерда янгидан-янги шаҳарлар пайдо бўлди.

1398 йил сентябрида Амир Темур бу яратувчилик фаолиятини тўхтатиб, лашкарларини Ҳиндистон сари бошлади ва дарахт ҳамда қамишлардан кўприк ясади, Индра дарёсидан ўтди. Биринчи бўлиб Таламба шаҳри ишғол этилди, «зоти шарифлар (Пайғамбар авлодлари), аҳли илм ва уламо»га ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди, уларнинг мол-мулки ҳимоя остига олинди.

Айрим шаҳарларни олишда баъзан ўз қазабига эрк бериб юборишини ҳисобга олмаганда, Амир Темур одатда иқтидорли илм ва дин аҳлини ўз ҳимоясига олар, уларга нисбатан куч ишлатишга йўл қўймасди.

Пирмуҳаммаддан келган шошилнч бир хабар уни Мўлтон томон ундади. Набираси олти ойлик қамалдан сўнг шаҳарни қўлга киритишга муваффақ бўлган бўлса-да, ўлкада сув тошқини туфайли тарқалган касаллик оқибатида суворийлар ўз отларидан ажралган, бу кулфатдан фойдаланган яқин-атрофдаги рожалар эса темурий шаҳзода қўшинларини қуршаб олишган эди.

Улуғ амир шаҳарга яқинлашиши билан ғанимлар

чекиндилар. Отсиз қолган суворийларга отлар улашилди, улар фавжларга қўшиб олиндилар ва шундан сўн қўшин тўлиқ ҳолда Деҳли томон йўл олди.

Пойтахтга яқинлашиш учун дастлаб рожалар сардорни Рай Дул Чад қўл остида бўлмиш мустаҳкам Бҳатнайр шаҳри истехкомини забт этиш даркор эди. Муҳосара шиддатли ва аёвсиз кечди, зеро оқсуяк жангчилар табақасидан бўлмиш ҳиндлар ҳаёт-мамот учун курашдилар. Мағлуб бўлишларига кўзлари етгач, улар хотинлари ва фарзандларини ўз қўллари билан ўлдирдилар, уйларига ўт қўйдилар ва ўлимни тик кутиб олдилар. Уларнинг бирма-бир жонлари олинди, зеро Улуғ амирнинг моҳир қиличбозлари ва мерган ўқчиларидан ҳеч ким қочиб қутулолмасди.

Нихоят қўшин Деҳли қаршисида, Панипат водийсида саф тортди. Амир Темур Лони қалъасини қўлга киритиб, у ерда ўз қароргоҳини тикди. Тез орада соҳибқирон ўз зобитлари ва аскарлари орасида ҳукм сураётган асабийликдан хабар топди. Улардан кўпчилиги ҳинд қўшинида шафқатсиз жанговар филлардан фойдаланилиши ҳақида эшитишган ва уларга қарши курашишдан хавфсираб туришарди.

Амиру акобирлар йиғинида улардан бири қўшин ўзи билан бирга олиб юрган юз минг кишилик ҳарбий асирлар жанг яқинлашиб қолганини тушуниб, қимирлаб қолишганини маълум қилди.

Иккинчи бир амир эса эътиборни қўшин Деҳли лашкарлари ва филларига қарши жангга кирган пайтда асирлар исён кўтариб қолгудек бўлса, уларни бар-тараф этиш мушкул бўлажигига қаратди.

Амир Темур уларни диққат билан тинглади ва бу муаммога барҳам бериш учун ўзи ҳам ёқа ушлайдиган даҳшатли бир қарорга келди: у барча асирларни кечиктирмай қиличдан ўтказиш ва бу амрини бажо келтиришдан бош тортган ҳар бир кимсани қатл этиш ҳақида фармон чиқарди. Қатлиом атиги бир соат давом этди, шундан сўнг мунажжимлар чақирилиб бўлажак жанг башорати ўрганилди.

Сайёралар Улуғ амир қўшинига раҳнамолик қилмади, соҳибқирон эса илми нужумга жуда ҳам ишонмаслигини ошкора маълум қилди: «Икки ёки уч сайёранинг бир бирига яқинлашишининг аҳамияти йўқ, — деди у ўз аскарларига, — сайёраларнинг на шодлик, на азоб, на бахт ва на кулфатга дахли йўқ. Биз

амалга оширилиши учун барча зарур чоралар қўрилган режаларимизни асло кечиктирмаймиз». Бундай ҳурфикрлилик ўша замонда ва айниқса, Амир Темурдек саркардалар орасида жуда кам учрарди.

Улуғ амир мунажжимларга рухсат бериб, «Мен фақатгина Аллоҳ таолога инонаман, у мени ҳеч қачон тарк этмаган», дея Қуръони карим келтиришларини буюрди. Муқаддас китобнинг дуч келган саҳифасини очиб, қўйдаги оятни ўқиди: «Ғайридинларга қарши кураш». Шу заҳотнёқ Улуғ амир ўз лашкарларига Худо ҳал қилувчи жангда улар билан бирга эканлигини тантанали равишда эълон қилди.

1398 йил 17 декабрда Амир Темур қўшини жанговар тартибда саф тортди. Кўп ўтмай Деҳли ҳимоячилари уларга қарши чиқдилар.

Султон Маҳмуд қўшинлари сафида ўн минг зирҳсозли суворий, қирқ минг яхши қуролланган навкар ҳамда темир қалқонлар билан жиҳозланган юзлаб жанговар филлар бўлиб, уларнинг устига ёғоч кавалар ўрнатилган, ҳар бир фил устидаги кававада эса бир неча камонбоз ва найзобоз ўтирар эди.

Бу баҳайбат маҳлуқлар — ўз замонасининг «зирҳли машиналари» ўзларига осилган ўткир тигли (қиличсифат) қалқонларини қуёшда ярақлатиб ва жаранглатиб, ваҳимали илгарилар эдилар.

Ҳинд қўшинлари ўша давр учун яна қатор устунликларга эга эди: фил қаторлари орасидан «ёнар кўзалар» (ўт олдирувчи гранаталарнинг бир тури) отувчи аскарлар — раъдандозлар жой олар, бир неча кишидан иборат бўлима эса ерга тушиб кўн мартаба сакраб учувчи тахш¹ отишга ихтисослашган эди.

Қўшин марказидаги баҳайбат фил устида ўтирган султон Маҳмуд ва унинг бош вазир бошдан-оёқ зарбоф либос кийган бўлиб, улар ҳам Аллоҳдан ўзларига мадад сўрашарди.

Амир Темур ўз лашкарларининг нималарга қодирлигини жуда яхши билар, фақат уларга ёввойи филлар етказиши мумкин бўлган талафотлардан хавотирда эди. Шу сабабли ҳам у филларга қарши курашнинг зарур чораларини кўрди. Соҳибқирон амир билан фил-

¹ Тахш — темир учли узун портловчи ўқ (гранатаметининг ўқиға ўхшаш — *(тарж.)*.

лар ҳужуми кутилаётган чизик бўйлаб чуқур ҳандақлар қазилди, похол ортилган юзлаб туялар шай этилган бўлиб, уларнинг юкларига ут қўйилгач, филларга қарши солиш мўлжалланмоқда эди.

Бундан ташқари у темирчиларга ўткир тўғли учбурчак шаклидаги темир санчқилар ясаттирдиким, улар қандай ҳолатда ҳавога отилишидан қатъи назар, ерга тушгач, бир қирраси албатта тикка туриб қоларди. Суворийлар яшини тезлигида от қўйиб, бу санчқиларни филлар келиши кутилаётган йўлларга қадаб чиқишди.

Жангда Мовароуннаҳр суворийлари берган кучли зарба рақиб лашкарлари сафини тўзитиб юборди. Парчалаб ташланган ҳинд аскарлари тумтарақай бўлдилар.

Отлиқ аскарлар фавжлари найза отиб ва қилич солиб филларни шунчалар қонга беладиларким, ҳартумлари кесилган, тилинган ва найзалар илма-тешик қилган жониворлар тартибсиз равишда чекина бошладилар ва бу билан ҳинд лашкарлари жанговар сафини бутунлай бузиб юбордилар. Султон Маҳмуд ва унинг бош вазирини рўй берган тартибсизликдан фойдаланиб қочиб қолдилар.

Эртасига Амир Темур музаффарона Деҳлига кирди ва Ҳиндистон ҳукмдорларининг қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахтига ўтирди: шаҳарнинг турли мавзелари вакиллари унинг ҳузурига келиб тиз чўкдилар. Соҳибқирон уларнинг ҳаётларини сақлашга ваъда берди ва шаҳар аҳолиси тўлайдиган ўлпон миқдорини маълум қилди.

Мамлакатнинг асосий шаҳарларига бир юз йигирма жанговар филда чопарлар йўлланиб, Улуғ амир Ҳиндистон султонини маҳв этганини барчага етказиш топширилди.

Ҳамма иш кўнгилдагидек борар, Амир Темур ҳам бу бадавлат шаҳар аҳлига гайриодатий илтифот кўрсатмоқда эди. Бахтга қарши, мана шу бойлик шу пайт гача шаҳар ташқарисида турган аскарларнинг кўзларини ўйнатди ва улар амирларнинг тақиқлашларига қарамай, бадавлат даҳаларга бостириб кирдилар.

Улар аҳолининг бир қисmini талаб, зўравонлик қила бошладилар; шаҳарликлар кўрсатган табини қаршилик эса уларни шу қадар қутуртириб юбордики,

бунга жавобан миңглаб аёллар ва эркаклар қиличдан ўтказилди.

Шаҳар ичидаги жангчиларга янгидан-янги ватандошлари келиб қўшилдилар ва нима бўлаётганини яхши англамай туриб, улар ҳам талончилик ва хунрезликка берилдилар. Кўп ўтмай бутун шаҳар қонга беланди ва аланга ичида қолди.

Бундан хабар топган Улуғ амирнинг қўлидан ҳеч нарса келмади, зеро энди кеч бўлган, айбдорлар эса беҳад кўп эди. Шундай бўлса ҳам у ўз соқчиларига илм ва дин аҳлини ҳимоя қилишни топширди: ҳинд сангтарошларининг ҳам ҳаётлари сақлаб қолинди, зеро Деҳли жоме масжидида улар кўрсатган санъатдан завқланган соҳибқирон Самарқандда ҳам шундай масжид бунёд қилишни орзу қиларди.

Қозонилган галабадан ўн беш кун кейин — 1399 йил 1 январда Амир Темури ёнғин ҳамон ўчмаган жафокаш шаҳарни ташлаб, Ганг дарёси томон йўл олди. Йўлда у Мирт қалъасини қўлга киритди: исломни қабул қилишдан бош тортган бутпарастларнинг тириклайин терилари шилинди, ҳайкал ва ёдгорликлар vayрон этилди.

Ганг дарёсининг нариги қирғоғида катта миқдордаги ҳинд лашкарлари тўпланганидан хабар топган соҳибқирон ўз қўшинига дарёдан кечиб ўтиб, жанг бошлаш ҳақида фармон берди. Солномада қисқача қайд этилишнча, бу пайтда «унинг ўнг қўлида кучли огрик туриб, соғлиғига қаттиқ зарар етганди».

Чиндан ҳам, хасталик кундан-кунга зўрайиб борар, Улуғ амир риюя қилаётган иш тартиби ва суръати эса аҳволини яхшилашга хизмат қилмасди. У борган сари сезиларли оқсоқланар, отга минниши тобора мушкуллашиб борар эди. Тан олиш керакки, эгарга ўтиргач, у яна қачонлардир Кеш адирларидаги барча улоқ поғаларида ютиб юрган ўша моҳир чавандозга айланарди-қоларди.

У хасталигига қарамай, қўшинини Ганг дарёсининг бўйида маҳаллий аҳоли сигинувчи каттакон сигир ҳайкали ўрнатилган жойга бошлаб чиқди. Беҳисоб ғанимлар жанг очмасдан тарқаб кетдилар. Шундан сўнг Улуғ амир ватанига қайтишга аҳд қилди ва дарёни кечиб ўтди.

Қўшинининг шимол томон юриши пайтида қатор ис-

техкомлар таслим бўлдилар ва кўплаб рожалар мағлуб этилдилар; ягона Худо номи билан бутхоналар найрон, маъбудлар яксон қилинди.

Қалин ўрмон ичига яшириниб олган бир гуруҳ ҳинд ўғрилари қўшаб олindi ва қирғин қилинди. Бу нам ва қалин чангалзор шу қадар қоронғи эдики, аскарлар машъала тутиб жанг қилишга мажбур бўлдилар. Тунда дарахтлардан тушган беҳисоб маймунлар эса лашкаргоҳда ухлаб ётган аскарларнинг кийимларини ўғирлаб кетдилар.

Бу ёнига қўшин Сиволик тоғи ён багирлари бўйлаб Панжобнинг шимолига кўтарилди, йўлда қаршилиқ кўрсатганларнинг бари яксон қилинди. Жамму вилоятида маҳаллий рожа исломни қабул айлаб, мол гўшtidан тамадди қилди, бунинг эвазига унинг ҳаёти сақлаб қолинди.

Амир Темур Афғонистонга қайтиш олдидан Қашмир ўлкаси ҳукмдори Искандаршоҳ унга итоат этишга қасамёд қилди. Лаҳор шаҳрини эгаллаган лашкарлар катта ўлжалар билан асосий қўшинга келиб қўшилдилар.

Ҳайбар довонидан ўтган Улуғ амир ишонган одамлари қўлида бўлмиш Нағз қалъасида бир оз ҳордиқ чиқарди. Унинг дам олиши ўз фаолиятини қисман ўзгартиришдан иборат бўлди, холос; қалъа деворлари яқинидан чиқиб турган бир булоқнинг лаззатли суви дан татиб кўрган фотиҳ уни қалъа ичкарасига киритиш билан машғул бўлди.

Бунинг учун қалъанинг баланд ва қалин деворларини бузиб ташладилар ва икки чақирим нарида янги девор бунёд қилдилар. Шу мақсадда тоғда янги карьер ҳам очдилар. Бутун қўшин бу улкан ишни бир ҳафтада уддалади. Солномада битилишича, ҳатто амирларнинг ўзлари ҳам елкаларида тош ташинганлар.

Фақатгина от ва қилични кўрган бу туркий аскарларни тош йўниш ва териш билан машғул бўлишларининг ўзингина Амир Темурнинг уларга ичочғлик катта таъсир кўрсатишидан далолат берарди.

Орадан кўп ўтмай у яна бунёдкорлик ишига қўл урди: Кобул яқинида лашкарларига гиштдан катта касалхона қурдирди, бироқ Шибиргонга етмай хасталаниб қолди. Улуғ амир қўллари ва оёқларида пайдо бўлган қаттиқ огрик натижасида уч кун ётиб қолди; йўлда давом этишга буйруқ бергач, ўзи отга кўтарила

олмаслигини англади ва усталар ясаб берган узунчоқ тахтиравонда кўтариб юришларини амр қилди.

Шундай қилиб, у 15 апрель куні Жаҳдундан ўтди ва қўшиннинг ҳировулида бу ерга келган хотинлари билан учрашди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Улуғ амир Кешга кириб келди ва одатига кўра ҳарбий юришдан сўнг падари бузруквори ва тўғич ўғлининг қабрларини энарат қилди. Соҳибқиронни шимолий Ҳиндистон устидан қучган зафари билан табриклаш учун шаҳарга салтанатнинг барча вилоятларидан вакиллар келишди. Уларга қимматбаҳо совғалар улаша туриб Улуғ амир: «Елғиз Худонинг иродаси билангина биз бу зафарга эришдик», — деди.

Бу гапнинг самимийлигига қандай ишониш мумкин? Назаримизда, у чиндан ҳам Худога ишонарди, бироқ шунинг билан бирга дин ва ахлоқ ақидаларининг барчасига ҳам тула риоя қилавермасди, бу ақидаларнинг айримлари гўё унга тааллуқли эмасди.

Одатдагидек Самарқандга қайтиш катта тантанга айланди. Амир Темур сафарда бўлган икки йил мобайнида шаҳарда янги боғлар ва саройлар бунёд қилинган эди. Жаҳонгир уз курсатмаларига амал қилганидигидан мамнун бўлди ва янги барпо этилган биноларнинг барчасини бориб кўрди.

У ўртасида ажойиб кўнгли очиш маскани қурилган «Боғи Чинор»да, «Нақши Жаҳон» саройида, гулга бурканган боғ ўртасида сержило кошинли ажойиб қаср тикланган «Боғи Беҳишт»да навбатма-навбат меҳмон бўлди. Ва ниҳоят Улуғ амир Давлатобод деб аталмиш кенг бир амлоқда қўним топди. Бу ерга унинг буюмларини ва ҳали ҳам аҳолининг ҳайратига лойиқ бўлган филларни келтиришди — аҳоли бу ерга бемалол кириб чиқарди.

Давлатободда катта шодиёна ўтказилди, унда Амир Темур қўлга киритилган ўлжаларнинг бир қисмини улашди, салтанатнинг барча фақирларига совғалар тарқатди, рафиқаси Туман оғага қурган шифохонаси учун миннатдорчилик изҳор қилди ва ўзи ҳам Деҳли масжиди билан рақобатлаша оладиган жоме масжиди бунёд этажagini эълон қилди.

Ўртасигаёқ мунажжимлар қурилиш бошланиши

учун энг маъқул кунни белгиладилар ва тайинланган вақтда ишлар бошлаб юборилди.

Бу Улуғ амир барпо этган энг йирик иншоот в дунёдаги энг катта масжидлардан бири эди: уни салтанатнинг турли вилоятларидан келтирилган унлаб энг яхши меъморлар, муҳандислар, наққошлар ва ғишт терувчилар амирзодалар раҳбарлиги остида тўрт йил ичида қуриб битказдилар.

Бинонинг ичкарисига кириладиган монументал порталга етти хил маъданининг қоришмасидан ишланган, зангламас ва жарангдор, тилла суви юритилган бронза дарвоза ўрнатилган бўлиб, уни тайёрлаш сирлари асрлар давомида йўқолиб кетган. Энг катта марказий залнинг пойдевори қурилишида Ҳиндистондан келтирилган филлар ҳам ишлатилган бўлиб, улар беш юз сангтарош тоғ ён бағирларидан кесиб олган оғир тошларни қурилшга етказиб туришган. Залнинг тепасига ердан юз метрча баландликда улкан мовний гумбаз — «Самарқанд мовний гумбаз» тикланган эди.

Ушбу ёдгорлик Амир Темурнинг хотини Сарой Мулк хонимга бағишланган мадраса яқинида жойлашгани учун Самарқанд аҳли адашиб уни «Бибиҳоним масжиди» деб атай бошлаган ва унинг қурилишини шу афсоналашиб кетган малика номи билан боғлашган.

Амир Темур Озарбойжоннинг ноиб ҳоким этиб тайинланган ўғли Мироншоҳнинг рафиқаси, келини Хонзодани мана шу қурилиш майдонида қабул қилди. Ғазаб отига минган бу аслзода гўзал аёл ичкиликбозликка берилган, қиморбоз ва золим Мироншоҳ устидан унинг отасига арз қилиб келганди.

Бироқ бу ҳали ҳолва экан: Мироншоҳ бутун салтанат тақдирини ҳал қилиш мумкин эди. Унинг бемаънликларидан фойдаланган султон Аҳмад қорақўюнлу туркманлари ёрдамида Бағдодни қайтариб олган, унинг ёнгинасидаги гуржилар эса исён кўтара бошлаган эдилар.

Текинтомоқ ва дангасалар таъсирига берилган Мироншоҳ падари бузруквори томонидан ўз ҳузурнда қолдирилган маслаҳатчиларни саройдан ҳайдаб, ғазнани ҳам талон-торож қилиб юборган эди. Хонзода билан бирга Самарқандга келган ана шу маслаҳатчилар Улуғ амирга ўғлининг қилиқлари ҳақида тулиқ маълумот бердилар.

Амирзода ўлканинг энг нодир ёдгорликларини вай-

рон қилар, бунга шу биноларни бунёд этганлар шуҳратига ета олмаслигини ва, аксинча, уларни вайрон қилиб одамлар хотирасида қолажagini баҳона қиларди.

У машҳур мусулмонлар мақбараларини, жумладан машҳур муаррих Рашидуддин¹ мақбарасини буздириб, мақитларни яҳудийлар қабристонига кўчиртирган эди.

Уғлининг қилмишларини эшита туриб Амир Темурнинг тобора қаҳри ортиб бораётганини сезган қатор амирлар ўзларини унинг оёғига ташладилар ва отдан қаттиқ йиқилиш оқибатида миясини йўқотиб қўйган Мироншоҳга шафқат қилишини сўрадилар. Улар ўша пайтда Мироншоҳни даволаган табибни топиб келтирдилар, табиб юз берган бахтсиз ҳодиса туфайли амирзода уч кун ҳушсиз ётганини тасдиқлади. Унинг ақли заифлашиб қолгани ҳушига келганида аён бўлган экан.

¹ Рашидуддин (тахм. 1247—1318) — эронлик табиб ва муаррих, мўғул хони Абақхон (Ҳалокухоннинг ўғли) саройида Бош вазир лавозимида ишлаган; жуҳуд, эроний, араб, туркий, мўғул, ҳинд, фаранг ва хитой халқлари тарихларини ўз ичига олган «Солнома-лар мажмуаси» номли китоб ҳамда араб тилида битилган қатор диний фалсафий рисоаларнинг муаллифи (тарж.).

МАМЛУКЛАРНИНГ МАҒЛУБИЯТИ ВА СУРИЯНИНГ ЭГАЛЛАНИШИ

Вазият мураккаблигини ва бу ишни ўзи ҳал қил-
маса бўлмаслигини англаган Улуғ амир қўшинини
тўплади ва 1399 йил ёзида Самарқанддан жўнаб кет-
ди. Шу кетганча у беш йил қайтиб келмади.

Табризга етиб келгач, Мироншоҳнинг таъзимини
совуққина қабул қилди ва шу заҳотиёқ сўров-сурш-
тириш ишларини бошлаб юборди. Натижада амирзода
лавозимидан олиниб, фарзандларни қарамоғига топши-
рилди. Амирзодани номақбулликлар қилишга ундаган
ҳамтовоқлари эса кечиктирилмай қатл этилдилар.

Шундан сўнг Амир Темур Султонияга йўл олди,
мақсади Мироншоҳ ушбу шаҳарда йўл қўйган адолат-
сизликларни иложи борича тузатиш эди. У бу ерда
яхши хабарлар эшитди, зеро дунёда рўй бераётган
воқеалар олдига қўйган режаларининг амалга ошиши
учун қулай имконият яратмоқда эди.

Амир Темур элчиларини мунофиқона қатл эттир-
ган Миср ва Суриянинг мамлук султони Барқуқ олам-
дан ўтган, ўғли Фараж тахтга ўтириш йўлида муш-
кулотларга дучор бўлмоқда эди. Муғулистонда ҳам
қайнотаси Хизрхўжа бандаликни бажо келтирган,
унинг тўрт ўғли эса тахт талашмоқда эдилар.

Амир Темурнинг набираларидан бири бўлмиш Ис-
кандар уларни мурасага келтириб, дашту биёбонларга
равона қилган ва бобоси салтанатининг туғини Хитой
остонасидаги Хўтан қалъаси деворига тиккан эди.

Қипчоқда эса Урдalar ҳамон биродарқушлик бил-
лан машғул эдилар.

Осиё харитасига бирор ўзгартириш киритишдан
олдин Улуғ амир аввало ўз уйида тартиб ўрнатмоғи
лозим эди. У қиш бўлишга қарамай тинимсиз исён-
ларга барҳам бериш ниятида Шарқий Гуржистонга
йўл олди. Унинг лашкарларни гуржиларни уйларида
ҳайдаб чиқариб, тоғларда ҳам таъқиб қилдилар, оппоқ
қор тез орада исёнчиларнинг қонларига беланди.

Исёнчиларнинг уйлари таланди, уларга ўт қўйилди,
бу ҳам етмагандек узумзорларни вайрон қилинди, зеро

бу халқ шаробни жондан ортиқ кўриши ҳаммага аён эди; гуржилар иложи бўлса мурдалар ҳам шаробда ювилишини, ток танасидан ясалган тобутда дафн этилишни истайдилар, деб бежиз айтишмаган.

Отларга қирон келтирган қаттиқ совуқ туфайли Улуғ амир жанубга қараб кетишга мажбур бўлди, бироқ кўкламда яна қайтиб келди. Тифлисни забт этди, ўлка истеҳкомларини ер билан текислади, қишлоқларни харобаларга айлантирди ва Гуржистон қиролини таслим бўлишга мажбур қилди.

Айнан мана шу даврда у Боязидга қарши курашда иттифоқ тузишни таклиф қилиб келган Византия императорининг элчиларини қабул қилди. Бу таклиф насроний ҳукмдордан чиққан бўлса-да, Амир Темурни қизиқтирмай қолмади; у моҳиятан бу таклифга розилигини билдирди ва элчиларни Трабзонгача кузатиб қўйди.

Шу орада Улуғ амир Бағдодга йўллаган хабаргирлар ҳам қайтиб келди. Уларнинг айтишича, яхшигина ҳақ эвазига туркман қўриқчиларини ёллаган султон Аҳмад амалга ошираётган ишлар халқ орасида турли ваҳималарга сабаб бўлмоқда экан. У икки мингдан ортиқ эсбитларини қатл эттирдн. Амир Темурдан тилло олиб, уни заҳарламоқчи бўлганликда айбланган ҳарамидаги барча канизақларни ўз қўли билан ўлдирди.

У, ҳатто, ўзини асраб олган онасини ҳам ёстиқ билан бўғиб ўлдирибди. Бу мудҳиш жиноятни амалга оширгач, у ўзи хавфсирай бошлаган қўриқчиларни ҳам ҳайдаган, сўнг саройининг Тигр дарёсига қараган қисмида ёлғиз беркиниб олган; дарёнинг шу ерида эса доимо бир кема унга мунтазир турар экан.

Хизматкорлари таомларни унинг ёпиқ эшиги остига қўйиб кетишар, ичкарига киришга ҳақлари йўқ экан. У бир оз тин олиш учун тун чўкишини нитизорлик билан кутар, бироқ ухлай олмай узоқ қийналар экан, зеро тунда эшитилган заррача шовқин ҳам унга Улуғ амирнинг яқинлашиб келаётган оёқ товушлари бўлиб туюлаверар экан.

У бу азобларга чидай олмай бир кун тонгда қорақўюнлу туркман уруғининг бошлиги Қора Юсуфни-кига бориб яширинади, у ердан эса ўз иттифоқчиси, Миср султони Фаражникига элтиб қўйишларини илтимос қилади. Қўрқув, ваҳималар қуршовида у Амир

Темурга қарши иттифоқ тузишга ҳам муваффақ бўлди, аммо бу иттифоқ қуруқ сўздан нарига ўтмади.

Қора Юсуф бўлса ўз лашкарлари билан Боязиднинг ҳузурига келиб, Амир Темур уюштириши эҳтимоли бор ҳужумни қайтаришда унга ўз мададини таклиф қилади, зотан туркманлар бошлиги турк султониин самарқандлик Улуғ амирга дош берадиган ягона рақиб деб ҳисобларди.

Бу орада икки буюк фотиҳ ўртасидаги муносабатлар хавфли равишда таранглашиб борарди. Сўнгги пайтда султон Боязид Арзурум ва Арзинжон ҳокими Тоҳиртенга дағдағали мактуб йўллаб, ундан вассаллик тўловларини ўз вақтида тўлаб туришни талаб қилди. Бироқ Тоҳиртен Амир Темурнинг вассали эди. Шунинг учун ҳам у ўз ҳукмдорига чопар йўллаб, турк султонида келган «таклифнома» ҳақида унга хабар берди.

Улуғ амир турк султониин огоҳлантириб мактуб йўллади: мактубда у ўз «қўриқчилари шоҳу султонлардан ташкил топганини ва улар дарвоза олдида саф тортиб туришларини» маълум қилди, ўзини шунчалар баланд қўяётган Боязиднинг «отаси эса атиги бир туркман денгизчисидир».

Зотининг тозаллигига қилинган бу ҳақоратомуз шама жиззаки Боязиднинг қонини қайнатиб юборди. Бироқ Боязид билан Византия ораси ҳали тўла очиқ қилинмаганлиги учун, унинг жавоби фақат таҳдидлардан иборат бўлди:

«Биз анча пайтдан бери сен билан беллашишни орзу қилиб юрибмиз. Агар сен ўзинг биз томон келмасанг, биз сени нзлаб топурмиз ва Таурис ҳамда Султониягача қувиб борурмиз».

У мактубини қўйидаги сўзлар билан якунларди:

«Қим мағлубият аламинини тортишини кўрурмиз».

Қисқаси, ўртамиёна таҳдидлар қилиниб, Арзурум ва Арзинжондан воз кечишдан қатъий бош тортилган эди.

Амир Темур буни яхши эслаб қолди. У қўшнинини жамлаб, Туркия томон бошлади. Йўл-йўлакай у Таҳартенин тинчлантирди, сўнг Боязидга қарашли Сивос истеҳкомини фатҳ этди. Бундан хабар топган Боязид қўл остидаги лашкарларини тўлаб, жанг тараддудини кўриб турганида Улуғ амир қўшини ғойиб бўлгани

ҳақида янги маълумот олди: унинг қаерга кетганини ҳеч ким билмасди.

Амир Темурнинг стратегияси энг аввало ўз қўшинининг юксак ҳаракатчанлигига ва қарорларининг ута махфийлигига асосланганлиги туфайли ғанимларини доимо доғда қолдирарди.

Бағдод султони, Миср ва Сурия султони ҳамда қорақўюнлу туркман Ҳрдаси ўзига қарши иттифоқ тузганидан ва у қўшини билан Туркияга киргач, орқасидан тўсиб қўйишни мўлжаллаётганларидан хабар топган Амир Темур зудлик билан Сивосни тарк этиб, жанубда — Сурия йўли устида жойлашган Малатияга йўл олган эди.

Энди унинг мақсади Боязидга уруш бошлашдан олдин унинг иттифоқдошларини бирма-бир бартараф қилиш эди; бунинг учун, керак бўлса, жанг қилиш, керак бўлса, дипломатияни ишга солиш даркор эди. Уша пайтда Константинополни қамал қилиб турган усмонли султон ўз режасидан воз кечиб дўстларига ёрдамга келолмаслигини ҳам у жуда яхши биларди.

У ишни Миср ва Сурия мамлуқларидан бошлашга аҳд қилди. Гарчи қудратлари сусайиб қолган бўлсада, уларни бартараф қилиш катта аҳамиятга эга эди.

Мамлуқларнинг тарихи XIII асрдан бошланарди: Миср султони Салоҳ Нажмиддин Аюб қулжаллоблардан Туркистондан келтирилган ёш йнгитларни сотиб олиб, уларни ўзига қўриқчилар қилиб олганди.

Бу қарор султонга ҳам омад, ҳам кулфат келтирди; мамлуқлар сараланган ҳарбий қисмга ва шу билан бирга давлат ичидаги давлатга айландилар. Уларнинг биринчи йирик ҳарбий ютуғи Мансура шаҳри яқинида авлиё Луи қўшини авангардини маҳв этиш бўлиб, еттинчи Салиб юришининг мағлубиятини белгилаб берди. Айнан Франция қироли банди этилган пайтда мамлуқлар ўз султонларига қарши бош кўтардилар, султон эса улардан қочиб Нил дарёсига ўзини отди. Бойбарс исмли мамлуқ султоннинг кетидан дарёга шўнғиб, сув остида унга пичоқ урди ва совуб улгурмаган юрагини авлиё Лунга ҳадя қилди.

Келтирилган мисол бу шафқатсиз жангариларнинг қонли широгига айланиб қолди, уларнинг мустақиллик йўлидаги биринчи уриниши эса шавкатли Салодинлар сулоласи ҳукмронлигига чек қўйди.

Орадан йиллар ўтиб Эроннинг мўғул хони Ҳалокхон Мисрга қарши юриш бошлаганида, мамлуклар ўз қуrolдошларидан бири бўлмиш Қутузни султон этиб, машҳур Бойбарсни эса қўмондон этиб тайинладилар, Мамлуклар мўғулларни енгдилар, ганим чекинишга мажбур бўлди. Бу ғалаба ҳақидаги хабар бутун дунёга тарқалди. Жанггоҳдан қайтаётиб Бойбарс Қутузни хиёнаткорона ўлдирди ва ўзини султон деб эълон қилди.

Алп қомат, бақувват, бир кўзи йўқ оппоққина юзи бузилган Бойбарс ажойиб ташкилотчи ва моҳир сиёсатчи экан; у аббосийлар оиласининг узоқ бир вакилини Қоҳирага чақириб, уни Халифа деб тахтга ўтказди ва ўз ҳокимиятини ислом динининг олий раҳбари ёрдамида мустаҳкамлади. Тир, Триполи ва Муқаддас Жанна д'Арк шаҳарларидан ташқари ҳамон насронийлар қўлида турган сўнгги қалъаларни қайтариб олди ва ниҳоят, мўғуллар ҳукмронлик қилаётган Эронга қарши Олтин Урда билан иттифоқ тузди. Сурия Мисрга қўшиб олиниб, ягона бошқарув идоралари ташкил этилди, улар усмонийлар истилосигача амал қилдилар.

Бойбарс ҳам кўпчилик мамлук султонларининг қисматига тушган бевақт ўлимдан қочиб қутулолмади: бировга ичириш учун тайёрлаган заҳарни ўзи ичиб оламдан ўтди. Сафдошларидан кўпчилиги пичоқ еб ёхуд бўғилиб ҳалок бўлдилар. Бироқ шунга қарамай мамлук лашкарлари Эрон мўғуллари устидан яна бир бор зафар қучдилар.

Бешафқат, очкўз, қўнимсиз, аммо бунёдкор ва санъат асарларининг ишқибозлари бўлмиш «туркман» мамлукларни 1382 йилгача ҳукмронлик қилдилар ва ўз ўринларини «черкас» мамлукларига бўшатиб бердилар. Ўзи черкас бўлмиш амир Барқуқ эндиликда султон қўриқчилари Каспий денгизи қирғоқларида дунёга келган черкас қулларидан танлана бошлаганидан фойдаланиб, тахтни эгаллаб олди.

Бу ўзгариш тахт атрофида бўлаётган фитналар, қотилликлар ва исёнларга асло чек қўйгани йўқ, аммо қаттиққўл Барқуқ тартиб-интизомни сақлай билди.

Амир Темур Эрон тахтига даъвогарлик қила бошлагач, Барқуқ келишувчилик сиёсатидан бош тортди, унга очикдан-очик қарши чиқиб, юборган элчисини

қатл қилди, Бағдод султониға бошпана бериб, мам-
лукларнинг Олтин Ўрда билан иттифоқини мустақ-
камлади.

Амир Темур унга мактуб йўллаб, сўнгги марта га-
нимлик муносабатларидан воз кечишни аниқ-равшан
сўраган эди:

*Билгинким, биз Худонинг лашкарларимиз, у бизни
ғазабга келган пайтида яратган ва қаҳрига учраган-
ларни жазолашни топширган... Биз билан бирга бўл-
маганларнинг бошларига кулфат ва яна кулфат ёғил-
гай!.. Агар сиз бизга қарши исён кўтарсангиз ва исё-
нингиздан қайтмасангиз ўзингиздан ўпкаланг... Муҳо-
раба ўти ёқилмасидан олдин бизга жавоб ёзишга шо-
шилинг... Биз сизга элчилар юбориб, адолат бўйича иш
тутдик: уларни ҳам биринчи элчилар каби қатл эттир-
сангиз, ўзингиздан хафа бўлингиз!*

Барқуқнинг жавобидан унинг ганимликдан воз
кечмаслиги яққол кўриниб турарди:

*Барча китобларда сизга лаънатлар ёғдирилган...
Ватанингизни тарк айлаганингиздан бери сизнинг энг
жирканч хусусиятларингиз ҳақида гапирмоқдалар...
Биз сизнинг фармонларингизни қабул қилишни ҳам,
аларга бўйинсунишни ҳам истамаймиз... Бошингизга
ёғилажак кулфатлардан қочинг: Худонинг ғазабига
учраб қолманг!*

Энг ғалатн жойи шундаки, Барқуқ таҳдид тўла мак-
тубини тугаллар экан, Улуғ амирнинг котибига ҳам
таъна тошларини отарди:

*«Услубини безаб, ўз маҳоратини намоён этмоқчи
бўлган котибингга айтиб қўй: сенинг мактубинг соз-
ланмаган рубобнинг тингиллашига ёхуд пашшанинг
визиллашига ўхшаб қолибди».*

Рақибни Барқуқ оламдан ўтганидан хабар топган
Амир Темур унинг ўғли ва тахт вориси Фаражга эл-
чилар жўнатди. Элчилар келтирган мактубда Улуғ
амир янги султондан ўз зобитларидан бирининг Қо-
ҳирада банди қилинган отасини озод қилишни сўра-
ган, шу билан бирга ўзига бўлган муносабатни ҳам
ўзгартиришга чақирар эди.

Самарқанд Улуғ амирининг элчилари Ҳалабга
етиб келгач, ҳибсга олиндилар ва ўзлари тўғрисида

ларини истило қилди, уларнинг аҳолисидан соф рамзий ўлпон олинди.

У йўлда давом этиб лашкарсиз қолган Баалбак қалъасига етди. Қиш бошланаётганлиги ҳамда атрофни ураб турган баланд тоғлардаги қор туфайли ҳавоси совуб кетган бу жаннатмакон шаҳарда қушин узоқ турмади.

Ошпазларга бу ерда мева, сабзавот ва гуштини кўплиги ёққан бўлса, аскарлар араб афсоналарида айтилганидек бир пайтлар Сулаймон пайғамбарнинг амрига биноан Жинлар бунёд этган шаҳарнинг баҳайбат вайроналарини мириқиб томоша қилдилар.

Баалбакдан чиққач, қушин Бекаа водийсида яйраб қўзгала бошлади.

Ҳозирги Заҳле шаҳрига етмасдан, Амир Темур Керак Нуҳ мавзесида узунлиги бир неча ўн метр, эни атиги бир метрли ғалати бир қабри (бу қабр ҳозир ҳам бор!) зиёрат қилиш учун тўхтади — Шарқда тарқалган ривоятларга қараганда бу Нуҳ пайғамбарнинг қабри ҳисобланади.

Мана шу ерда соҳибқирон ўзи Байрут ва Саида вилоятларида тартиб ўрнатиш учун юборган лашкарлари билан учрашди. Тўлиқ ҳолга келган қушин бепоён водийни кесиб ўтди, Анжарда тўхтаб Литани чашмасидан сув гамлаб олди ва сўнг Дамашққа олиб боровчи дара йўлидан ҳушёрлигини йўқотмай олға юришда давом этди.

1400 йил декабрь ойининг биринчи кунлари Улуғ амир қушини Суриянинг кўҳна пойтахтига кунботар томондан яқинлашди. Тоғ ён бағирликларига туташиб кетган ям-яшил водий марказида беҳисоб оппоқ уйлар, гумбаз ва миноралар қад тиклаб турарди.

Ироқ ва Арабистоннинг чанг тўла машаққатли карвон йўлларида келган сайёҳларга Дамашқ (арабчасига Димашқ) жаннатнинг қоқ узгинаси эди. Шу сабабли ҳам уни «Ер юзидаги хол — Шом» деб аташарди.

Шаҳарга қачон асос солингани ёлғиз Худонинг ўзингагина маълум, зеро Иброҳим пайғамбар ҳаёти ҳақидаги ривоятларда ҳам, Миср фиръавнлари ўн саккизинчи сулоласи даври китобларида ҳам Дамашқ йирик шаҳар сифатида тилга олинарди. Мусулмонлар уни уммавий халифаларнинг зебо пойтахти сифатида

яхши билишади, бироқ айнан мана шу сабабли ҳам
шиалар уни ёмон кўришади.

Амир Темур ҳам Дамашқни мамлук султонлиги-
нинг иккинчи йирик шаҳри ва дунёдаги энг бой мас-
канлардан бири деб биларди. Бу ерда тайёрланган
тилла тақинчоқлар, ёғоч ўймакорлиги, безакли шиша-
лар, мисгарлик, кўнчилик маҳсулотлари ва кимхоб
матолар Трабзондан Қамбалуккача барча савдогар-
ларнинг ҳавасини келтирарди.

Қамал пайтида у бир неча марта бу бой шаҳар-
ни ва унинг аҳолисини кулфатлардан асраб қолиш-
га ҳаракат қилди. Афсуски, ёш султоннинг бемаъни
қилиқлари ва ўз лашкарларининг ваҳшиёна хатти-ҳа-
ракатлари унинг бу урнинишларини чиппакка чи-
қарди.

Дастлаб Ҳалаб шаҳридаги қирғиндан омон қол-
ганларнинг ҳикояларидан сўнг дамашқликлар ҳам
Ҳумс ва Ҳама сингари тинчгина таслим бўлишни ис-
ташганди, бироқ Фаражнинг кўп сонли яхши қурул-
ланган суворийлар билан шаҳарга ёрдамга келиши
туфайли қаршилик кўрсатиш тарафдорларининг қўл-
лари баланд келди.

Амир Темур ўз лашкаргоҳини шаҳарнинг гарбига
қурган бўлиб, бу ердаги баланд тепаликдан яқин-ат-
роф худди кафтдагидек яққол кўриниб турарди. У
икки зобити ташлаб келган сулҳ таклифига султон
Фаражнинг жавобини кутмоқда эди.

Фараж бу сафар ҳам илгаригидек қупол, аммо
макрли жавоб қайтарди. У «Қотиллар уюшмаси»нинг
кекса раҳбарига «иозик бир иш» топширди — Эрон
подшоҳи Ҳалокухон XIII асрда бу гнёҳвандлар маз-
ҳаби аъзоларини қириб, уларнинг масканларини вай-
рон қилган бўлса ҳам, Сурияда уларнинг ҳамон кичик
бир гуруҳи фаолият кўрсатарди.

Бу вазифани бажариш топширилган уч фанатик
Улуғ амирнинг қабулига кириб, уни ўлдириш учун қу-
лай пайтн кута бошлашди, аммо уларнинг шубҳали
кўринишини сезиб қолган мирзолардан бири қўриқчи-
ларга хабар берди. Меҳмонлар тафтиш қилиниб, улар-
дан заҳарланган ханжарлар топилди. Улар қийноққа
солингач, ўлим олдидан ўзларини ким жўнатганини
айтиб бердилар. Бунга жавобан Амир Темур Фараж-

нинг Ҳалаб шаҳрида банди қилинган амир ул-умаро сини қатл эттирди.

Орадан кўп ўтмай шаҳар ташқарисига чиққан султон лашкарларни Амир Темур суворийларидан бир неча бўлинмасини қувиб юбордилар. Бу воқеадан сўнг дамашқликлар бир оз тинчландилар, аммо улар ғаним суворийларининг бу «чекиниши» ҳарбий ҳийла эканлигини, суворийлар ўз қўмондонларининг амрини бажарганликларини ҳаёлларига ҳам келтирмадилар.

Соҳибқиронга султон қўшинларининг суриялик ва мисрлик нуфузли саркардалари умидсизликка тушаётгани ва ҳатто, шаҳарни ташлаб кетиш ҳақида гап очаётгани ҳақида хабар етказишди. Дамашқдек катта шаҳарни қамал қилиб туриш мушкуллиги сабабли Улуғ амир ўз душманларини юқоридаги каби ҳийлалар билан ҳал қилувчи муҳосарагача ушлаб туришга ва вақт-вақти билан уларга ёлғон ғалаба нашидаларини инъом этиб туришга қарор қилган эди.

Шу орада Улуғ амирнинг орнятига тегадиган бир воқеа рўй берди. Сурьяликларнинг шаҳар деворларини олдидаги юзаки ғалабасидан сўнг синглисининг ўғли — жияни султон Ҳусайн қўшиндан қочиб, Фараж ёнига кетиб қолди.

Ўз ёнида темурийлар оиласининг вакили турганидан боши осмонга етган султон унинг калласини олиш ёки мамлакат одатига кўра маҳаллий либос кийдириш ўрнига йирик бир бўлинмага раҳбар этиб тайинлади.

Амир Темур ўзини яна бир бор «ерга уриб» Фараж ҳузурига янги элчи йўллади ва ундан қўшинининг зобити ҳамда жиянини қайтариб беришини сўради. У агар шаҳар таслим бўлса, унинг аҳолиси ва ҳимоячиларининг ҳаётларини сақлашни ваъда қилди.

Бу сафар чопар эҳтиром билан қарши олинди; ҳатто унинг шарафига мушакбозлик ҳам уюштирилди. Фараж бир ҳафтадан кейин Амир Темурнинг икки одами-ни қайтариб беришга ва уни ўз ҳукмдори деб тан олишга сўз берди.

Унинг бу умидбахш жавобидан сўнг рақиблар ўртасида рамзий сулҳ ўрнатилди, бу тинчлик Амир Темур ўз лашкарларини шаҳарнинг ғарбий чеккасидан унинг шимол-шарқига, Дамашқни ўраб олган бепоён Гуфа боғининг майсазорларига кўчиришга аҳд қилган кунгача давом этди.

Рақиб қушини лашкаргоҳни узгартириши пайтидаги одат тусига кириб қолган тартибсизликни кўрган Фаражнинг ақиблари галаба сонияси етиб келганига ишонч ҳосил қилдилар.

Тўлиқ таркибдаги Сурия ва Миср суворийлари ғанимга илк ногаҳоний зарба бериш учун шаҳар дарвозаларидан ўқдай отилиб чиқдилар. Амир Темур қушинлари чекинапти, деб ўйлаган шаҳар аҳолиси эса қўлларида пичоқ ва таёқлар билан султон аскарлари кетидан югуришди.

Ғазабланган аҳоли қушиннинг чағдавулига ҳужум қилганидан хабар топган Амир Темур воқеалар ўзи тузган режа бўйича бораётганига ишонч ҳосил қилди.

Ноқулай ҳолатдаги бу қадар катта миқдордаги қушин кўз очиб юмгунча ўз жанговар тартибини тиклаб, қайта ҳужумга ўтиши мумкинлигини Фаражнинг маслаҳатчилари, ҳатто, хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Аммо Улуғ амир лашкарининг карнай-сурнайлари наъра тортди, туғлар баланд кўтарилгач, айнан шундай ҳол рўй берди: унинг бу ишорасига жавобан қушин фавжлари жипслашдилар, суворий бўлуқлари ажиб ва мукаммал бир ҳолатни эгалладиларким, сурияликларнинг қаршисида муҳорабага тўла шай қушин пайдо бўлди.

Жанг қонли ва мурасиш кечди ҳамда Фараж қушинининг қолдиқлари ва ақлдан озаёзган аҳолининг аралаш-қуралаш ҳолда очиқ қолдирилган шаҳар дарвозалари томон қочиши билан якунланди.

Тирик қолганларнинг бир қисми шаҳар ичкарасига киришга ва орқаларидан таъқиб этаётган мовароуннаҳрлик суворийлар етиб келишлари олдида дарвозаларни беркитиб олишга муваффақ бўлишди, бироқ қалъа қаршисидаги текисликда сурияликларнинг беҳисоб жасадлари қолди.

Жанг пайтида ғаним қушинининг сўл қанот фавжларини бошқараётган соҳибқироннинг жияни Ҳусайн қўлга олинди. Тоғаси ўз ҳукмдорлигининг биринчи кунларидан бошлаб онласи аъзоларининг қонини тўкмаслик ақидасига риоя қилиши сабабли, қочоқ жиян бутун қушин олдида сазойи қилинди.

Эртаси кун Улуғ амир лашкарлари шаҳар деворлари қаршисида жанговар тартибда саф тортдилар. Орага чўккан сокинликни баҳайбат дўмбираларнинг

бир меъёردаги оғир садолари ва суворийлар фавжлари олдидан жой олган филларнинг наъралари бузиб турарди, холос. Ваҳима босган Дамашқ аҳолиси деворларнинг шинакларидан бу сокин ва қудратли қўшиннинг унсиз кузатиб турар, бу чақириққа ҳеч ким жавоб беришга журъат қилолмас, шаҳар дарвозалари тақа-тақ беркитилган эди.

Тун пардаси ортида Фараж ва унинг акобирлари шаҳарни хоинларча тарк этдилар ва Мисрга қараб қочдилар.

Ўз ҳолига ташлаб қўйилган Дамашқ аҳолиси ва ҳимоячилари шафқат сурашга қарор қилдилар; Амир Темурнинг илм аҳли ва уламоларга бўлган алоҳида муносабатидан хабарлари борлигидан улар шаҳардаги энг кўзга кўринган шарифлар, қозию имомлар, фикҳ аҳли ва уламолардан иборат вакиллар гуруҳини соҳибқирон ҳузурига йўлладилар.

Тақдирнинг тақозосини бир қаранг: ушбу вакиллар гуруҳига мағриблик зукко муаррих Валиуддин Ибн Халдун бошчилик қиларди. Миср султони саройида юқори лавозимда ишлаётган Ибн Халдун ўз ҳужаси билан Дамашққа бориб қолган ва у томонидан хиёнаткорона ташлаб кетилган эди. Донолиги ва ўзини муносиб тута билишлиги сабабли шаҳар аҳли уни ўз вакили этиб танлади.

Ибн Халдун Амир Темур билан бўлган учрашувларини ўз «Хотиралар»ида баён қилган. Унинг ҳикояси Дамашқда банди қилинган суриялик адиб Ибн Арабшоҳнинг китобидан жой олган фаслда ҳам тасдиқланади, бироқ у Ибн Халдунга хос баъзи бұрттиришлардан холи.

Амир Темур шаҳар вакилларини дастурхонга таклиф қилди ҳамда чехрасидан нур ёғиб турган Ибн Халдунга ўз ёнидан жой берди. Дастурхон атрофида улар икковлон қизиқарли суҳбат бошладилар. Мулоқот чоғида Улуғ амирнинг суҳбатдоши унинг ҳарбий саркарда эканлигини бутунлай унутди: Ибн Халдун кўз унгида тарихнинг ўткир билимдони намоён бўлди — бу ҳақиқатдан ҳам шундай эди.

Муаррихларнинг таъкидлашича, Амир Темур тарихий китобларни ўқиб беришларини ва олимлар билан тарихий мавзуларда суҳбат куришни ёқтирар, шу сабабли ўзи тарихдан қанчалар сабоқ олиши мумкин бўлса, шунчалар сабоқ беришга ҳам қодир эди.

У Ибн Халдундан Мағриб жуғрофияси ва ҳукмдорлари хусусида узоқ суриштирди, сўнгра суҳбатдошига Мовароуннаҳр ҳукмдорлари, у ерда рўй берган ва бераётган воқеалар ҳамда қўшни давлатлар ҳақида батафсил ва мукаммал ҳикоя қилиб бериб, ўз билими ва иқтидори билан бу соҳанинг зукко билимдони Ибн Халдуни ҳам лол қолдирди.

Банди этилган мисрлик ҳамкасбларининг озод қилиш мақсадида Ибн Халдун Улуғ амирга унинг Мағрибга ҳам қадам қўйиши ҳақида мунажжимлар қилган ғаройиб башоратларини ҳикоя қилиб берди. Мағриблик мунажжимларнинг башоратларига қараганда улар кузатган самовий икки олий буржнинг бир-бирига яқинлашуви шимоли-шарқий давлатларнинг биридан чиққан қудратли қўмондон ўз юртларигача келишидан далолат берар эмиш. Ибн Халдун талабалик даврида феслик бир авлиё ҳам унга бу фотиҳ чодирларда яшайдиган бир халқни инсоният дунёсининг энг катта қисмига ҳукмронлик қилишга стаклайди, деб айтган экан.

Муаррих унга мағриблик суфилар бир неча йиллардан бери шу даҳшатли саркардани тилларидан қўймаётганликларини ҳам айтди. Купчилик уламолар бир овоздан ер юзи аҳли бу жаҳонгирдан 1382 йили хабар топади, дейишган экан.

Амир Темур ўз ғайритабiiий қисматида рўй берган бир воқеани мағриблик дин ва илм аҳли олдиндан башорат қилганларини билиб мамнун бўлди, бироқ бу маълумотлар учун Ибн Халдунга миннатдорчилик изҳор этишга улгурмади, зеро шу кунинг унга Дамашқ ўз дарвозаларини очиб, таслим бажо келтиришга шай турганлиги ҳақида хабар бердилар.

Ибн Халдунининг гувоҳлик беришича, соҳибқироннинг оёғида қўзғалган оғриқ туфайли уни қўлда кутариб ташқарига олиб чиқдилар ва отга утқиздилар; эгарда маҳкам утириб олган фотиҳ ўз ортидан барча амиру акобирларининг эргаштириб шаҳар томон йўл олди.

Бошқа бир кунинг Ибн Халдун туркий халқлар ода-тига кўра Амир Темурга совға қилиш учун бозордан Қуръон, жойнамоз ва тўрт қўти ширинлик сотиб олади. Соҳибқирон ҳамманинг ҳузуринда бу камтар совғаларни шу қадар мамнуният билан қабул қилдики, гуё унинг оёқлари остида одатда таслим бажо қилган

ҳукмронлар келтирадиган бебаҳо хазиналар ётгандек эди.

— Тила тилагингни! — деди у Ибн Халдунга.

Муаррих уни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилди. Унинг бу тилаги шу заҳотиёқ бажо келтирилди.

— Биз билан бирга бўл, — дея таклиф қилди соҳибқирон. — Хатарлардан ҳоли яшайсан.

Бунга жавобан Ибн Халдун ундан Миср султони ташлаб кетган амалдорлар ва қориларга махсус рухсатнома ёзиб беришни сўрашга журъат қилди.

Амир Темур ўз котибини чақириб, сўралган ҳужжатни тайёрлатди, унга биноан мазкур ҳужжатни кўрсатганларнинг ҳаётлари ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳимоя қилиниши лозим эди.

Шуни ёддан чиқармаслик керакки, Улуғ амир Ибн Халдунга қанчалар марҳамат кўрсатмасин, айнан шу вақтда унинг аскарлари шаҳарни тинмай ғорат қилар, яширилган бойликларни талаб қилиб аҳолини азобларди.

Амир Темур Дамашқдан кетишга ҳозирлик кўраётганидан хабар топган Ибн Халдун унинг ҳузурига ташриф буюриб, ўзига кўрсатган ғамхўрликларн учун миннатдорчилик билдирди. Бу воқеа 1401 йил 26 февралда рўй берди.

Агар бу воқеаларни Ибн Халдундан бошқа одам ҳикоя қилганида кексайиб қолган жаҳонгирнинг ҳикоя муаллифига кўрсатган илтифотларига ишониш қийин бўларди.

Яна бир мисол: алломанинг дилини оғритмай унга катта миқдорда ақча қолдиришни истаган Улуғ амир ундан хачирини тилло баҳосига ўзига сотишни илтимос қилади: соҳибқирон таклиф қилган пул зотдор бир отнинг нархига тенг эди.

Маълумки, Улуғ амир фатҳ этилган ўлкаларнинг энг сара инсонларини одатда Самарқандга «жўнатарди». Бироқ Ибн Халдун учун у бир истисно қилди.

— Энди қаерга бормоқчисен? — деб сўради ундан жаҳонгир.

Бу савол бир тузоқ бўлиши мумкин, деб ўйлаган муаррих ҳар эҳтимолга қарши шундай жавоб қилди:

— Ихтиёрим сенинг қўлингда, айтган жойингга борурмен, ҳукмдор.

Амир Темур унга унсиз узоқ тикилиб турди.

— Сен ватанингга, онлангга қайтишинг лозим.

У шу заҳотиёқ одамлар орасида турган энг яқин бандаргоҳнинг ҳокимини чақириб, унга Ибн Халдундан хабардор бўлиб туришни топширди. Аллома эртасигаёқ йўлга чиқди ва эсон-омон Мағрибга етиб олди.

Ҳеч шубҳа йўқки, Амир Темур фаровонликда яшагани туфайли ҳам Ибн Халдундек олий зотни — бутун замонлар ва халқларнинг энг йирик муаррихини тан олиб, унга иззатда бўлди.

Афсуски, Дамашқ аҳли Ибн Халдуннинг қисмати-га минг марта ҳавас қилса арзирди. Шаҳар аҳлига катта бир ўлпон тайинлаган Улуғ амир ўз нозирларини шу ўлпонни йиғиш учун жўнатди; ўлпончилар ўзларига топширилган вазифани бажаришга киришдилар.

Эҳтимол, қалъа аҳли кўрсатган узоқ қаршилик ўзининг бошқа режаларини амалга оширишни кечиктириб юборгани учун Улуғ амирнинг жаҳли чиққандир.

Бироқ, Деҳлида йўл қўйилган хуирезлик Дамашқда такрорланмаслиги учун у лашкарларга шаҳарга киришни ман қилди. Шунинг учун ҳам шаҳар дарвозалари ҳар эҳтимолга қарши михлаб ташланди, фақатгина унинг жанубий дарвозаси Боб-ал-Сағир очик бўлиб, ундан хизматчи аскарлар фойдаланишарди, холос. Шунга қарамай қўшин ичидан бир неча киши шаҳарга кириб, ғорат қилишга ҳаракат қилди. Бироқ улар Амир Темур амри билан ушланиб, оломон кўз унгида дорга осилди. Шаҳар ички қалъаси таслим бўлишни истамай, қаршилик кўрсатишни давом эттираётганлиги сабабли Улуғ амир катта куч ишлатишга қарор қилди. Сараланган фавжлар Барада («Олтин дарё») ёқалаб XIII асрда Салоҳиддиннинг укаси томонидан қўрдирилган бу саройнинг мустаҳкам истеҳкомларига етиб олишди. Сарой деворларини ҳар ўттиз метрда тикланган ёй шаклидаги баланд буржлар қўриқлаб турарди.

Қўшин таркибидаги қурувчилар қалъа қаршисида унинг деворларидан баландроқ ёғоч минора тикладилар, ушбу минорадан қалъа ҳимоячилари устига турли

¹ Миср (1171—1193) ва Сурия (1174—1193) султони Салоҳиддин ал-Аюбий вазарда тутилмоқда (тарж.).

қуруллардан уқ ва тош ёмғири ёғдириш мумкин эди. Деворлар остидан эса нақб — ер ости йўллари қазини бошладилар. Девор пойдеворига ишлатилган қаттиқ тошлар дастлаб ёғоч ёқиб қаттиқ қиздирилгач, устига тезда совуқ сув қуйилар ва шундан сўнг бўлақларга бўлиб ажратиб олинарди.

Бу орада Амир Темур шаҳар саройларидан бирида Самарқандга жўнатиш учун танланаётган энг моҳир ҳунарманд ва олимлар танловида иштирок этарди. Мажлисда у форс ва суриялик уламолар билан узоқ мунозаралар ташкил этиб, ўз шахсининг энг олижаноб қирраларини таъкидлаб кўрсатишни ҳам унутмади. Бундан ташқари у шаҳарда Муҳаммад пайғамбар рафиқаларининг хоклари учун иккита гумбаздор сағана қурдирди; унинг бу ишига миннатдорчилик сифатида шаҳар тикувчилари унга заррин ипак тун ҳадя қилдилар.

Кулардан бир кун бир чопар қалтираганича Миср султонининг мактубини келтирди. Мактубда шундай дейиларди:

«Бизни асло сиздан қўрқаянти, деб ўйламамиз. Биз салтанатимиз пойтахтида тартиб ўрнатиш учун шошилиш равишда жўнаб кетишга мажбур бўлдик. Биз газабнок шерлардек сиз томон қайтиб келурмиз ҳамда сизни пишиб етилган бугдойдек янчиб ташлармиз; йиглаб-ёлворишингиз мумкин, аммо шафқат бўлмайди».

Бу қуруқ сафсатадан иборат мактубни ўқиб, Улуғ амир маза қилиб кулди, уни келтирган чопарга эса бир неча тилла танга бериб жўнатди.

Қирқ уч кунлик қамалдан сўнг қалъа таслим бўлди. Бунчалик узоқ қаршилик кўрсатгани учун шаҳарни жазолаш ва водийда туриб шунчалик сабр-тоқат кўрсатган аскарларини тақдирлаш мақсадида Амир Темур қўшинига Дамашққа киришга ва уни уч кечаю уч кундуз горат қилишга ижозат берди. Аҳолига зиён етказмаслик ниятида уларни амирлар ҳимояси остида олдиндан шаҳар ташқарисига олиб чиқдилар. Аскарлар турли-туман беҳисоб бойлик орттирдилар.

Бахтга қарши, улар олиб кетиш мушкул бўлган ашёларни ёқиб ташлаш учун шаҳар кўчаларида гулханлар ёқдилар. Гулханлар қаровсиз қолдирилди, эсаётган шамол эса ўз ҳунарини кўрсатди: кучли ёнғин бошланиб, шаҳар марказини аланга қамраб олди.

VIII асрда халифа Валид томонидан авлиё Жан Батист черкови ўрнида асос солинган уммавийлар жомеъ масжидига ҳам ўт кетди. Амир Темур юборган ўт ўчирувчилар етиб келгунича бу ажойиб бинонинг томи ва деворларининг бир қисми қулаб тушди.

Амир Темур Дамашқни 1401 йил 19 мартда тарк этди. Унинг ортида шаҳар харобалари қолди, холос. Соҳибқирон кетгач, шаҳар аҳлининг катта қисми очлик ва хасталикдан қирилиб битди. 29 март кун пайдо бўлган чигирткалар босқини экинзорларни яқсон қилди. Даҳшатли очарчилик бошланиб, одамлар бир-бирини ея бошладилар...

Олган мажбуриятларига содиқ эҳтиёткор Хўмс Улуғ амирга яна ўз дарвозаларини очди ва шу сабаб-ли ҳеч қандай зиён кўрмади. У лашкарларини бу шаҳардан Палмир ва Антиош қалъаларини фатҳ этишга, Фрот дарёси қирғоғида туркманларнинг моллари боқиладиган майсазорларни тартиб олишга жўнатди.

Ҳама шаҳри эса унинг аҳолиси Амир Темур лашкарлари бу ерлардан нлк бора ўтатуриб қурган биноларни бузганликлари учун горат қилинди. Ҳалаб шаҳри бу ерда турган фавжлар кетатуриб қўйган ёнғиндан қисман жафо чекди.

Ниҳоят, Фрот дарёси ёқалаб ўз қўшинларини йиғиб, Амир Темур Сурияни тарк этди ва Месопотамия томон йўл солди. Мамлуклар энди ҳеч нарсага қодир эмасди.

У шу вилоят ҳокимларини ўзига бўйсундириш билан бир қаторда қўшинининг бир қисмини Бағдодга жўнатди. Бағдод уларга дарвозаларини очмади: шаҳар жангга ҳозир эди.

Султон шаҳарда йўқлиги туфайли, ноиб унинг ҳукмдори шаҳар дарвозаларини шахсан Амир Темурнинг ўзигагина очишни буюрганини айтди. Бундан хабар топган соҳибқирон Мосул мавзесини тарк айлаб, Бағдод томон қушдек учди. Шаҳар деворлари остига етиб келиб, у ўзининг шу ердалигини маълум қилди ва шаҳардан таслим бажо келтиришни талаб қилди.

Бу иш султон Аҳмад режаси бўйича амалга оширилаётган ҳийла бўлиб, ноиб, ҳақиқатдан кўз юмиб, ҳар кун Амир Темур келгани йўқ, деб жар солдирар ва аҳолини қаршнлик кўрсатишга чақирар эди. Улуғ амирни кўрган чопарлар Бағдодга киргач, ноиб уларнинг овозини ўчириб қўярди.

Шундай қилиб, шаҳар Амир Темурга ўз дарвозаларини очмас, деворларнинг шинакларидан эса қуролланган жангчилар аримасди.

Шундан сўнг Амир Темур Бағдод эркаклари ва аёлларига ўзининг шу ердалигига заррача шубҳа бўлмаслигини ўзига хос равишда маълум қилишга қарор қилди. Унинг амрига биноан лашкарлари шаҳарни шундай қуршаб олдиларки, ундан бирор қумурсқа ҳам чиқиб кетолмайдиган бўлди.

Исканжага олинган шаҳар аҳли ҳамма нарса қўлдан бой берилганини англади; шаҳар иккинчи марта ҳам таслим бўлишдан воз кечиб, ўзини Улуғ амирнинг қонунига биноан ўлимга маҳкум этилган қалъалар тоифасига қўшиб қўйган эди.

Икки томоннинг ҳам аҳволи огир эди. Чунки 1401 йилнинг июли шу қадар иссиқ келдики, солимода таъкидланишича, олов бўлиб ёнаётган осмондан куйиб кул бўлган қўшлар ерга тан этиб тушарди. Қўнлардан бир кунни, жазирамага чидамаган қалъа қўриқчилари деворлардаги жойларини ташлаб, деразалари ёпиқ муздеккина уйларида бир оз ҳордиқ чнқариб келиш учун кетдилар. Улар ўз дубулғаларини шинаклар ортига қўйилган ходаларга усталик билан кийгазиб кетган эдилар.

Аммо Амир Темур аскарларидан бирининг ўтқирнигоҳи бу қўпол макрни сезмай қолмади; бундан огоҳ топган қўшин фурсатни қўлдан бермай ўта эҳтиёткорлик билан деворлардан кўтарилди. Пешинда уйқуга ётган шаҳар аҳли қон дарёсига ғарқ бўлди.

Ўтган сафар Бағдод таслим бўлганида Амир Темур шаҳарликларга раҳм қилганди, аммо бу сафар у шафқатсиз бўлди. Қўрбонларнинг сони тўқсон минг кишига етди. Шунга қарамай шаҳарликларнинг оз сонли бир гуруҳи омон қолди: булар шаҳар бойликлари билан бирга Самарқандга жўнатилган олимлар, ҳунармандлар ва уламолар эди.

Аскарлар шаҳардаги энг катта биноларни буза бошладилар, бироқ орадан кўп ўтмай Амир Темур шаҳарни ташлаб кетишга буйруқ берди. Чунки кўча-кўйдаги мурдалар туфайли заҳарланган ҳаводан нафас олиш бутун қўшин учун фожиали тугаши мумкин эди. Қўшин Гуржистонга қайтиш учун шимолга йўл олди. Мамлуклардан, Султон Аҳмад салтанатидан ке-

йини Ироқи Араб бутунлай сафдан чиқарилган. Боязид билан Амир Темур уртасида ҳеч ким қолмаган эди.

Амир Темур Дамашқдалигида Боязид уз иттифоқчилари Қора Юсуф ва Аҳмаднинг кумаги билан Амир Темур ҳимоясида булмиш Таҳартеннинг улкаси Аринжонни қўлга киритган, унинг оила аъзоларини қамолққа солиб, ўзи Бурсага қайтган эди.

Амир Темур бу воқеадан Озарбойжоннинг Нахичеванига етиб келгач, хабар топди ва зудлик билан барча лашкарларини бир туғ остига йигди. Боязид ҳам худди шундай қилди. Бироқ уларнинг иккиси ҳам бўлажак ҳал қилувчи жангга яхшилаб ҳозирлик куриш мақсадида вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

Шунинг учун ҳам Боязиднинг миясига ғаними ҳузурига элчи қилиб Таҳартеннинг ўзини юбориш фикри келди. Унинг вазифаси, зотан бунга ҳеч кимнинг кўзи етмаса-да, тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилиш эди. Турк султони кутилмаган элчига, агар у Амир Темурни сулҳ тузишга кўндира олса, оила аъзоларининг барчасини озод қилишга сўз берди.

Амир Темур эса ўзини вассалининг илтимосини қабул қилгандек кўрсатди ва Боязидни бунга ишонтириш учун лашкарлари билан Гуржистонга бориб, ов билан машғул бўлди. Орадан кўп ўтмай, у Дарбанд доvonининг жанубида қўшини учун лашкаргоҳ қурдира бошлади ва баҳор келиши биланоқ Дашти Қипчоқни фатҳ этажагини эълон қилди.

Мана шу ерда унга севимли набираси Муҳаммад Султон бошчилигида Самарқанддан мадад кучлари етиб келди. Муҳаммад Султон қўшинига кирувчи суворийлар шу қадар зўр қуролланган эдиларки, бунақасини бутун Осиёда илгари ҳеч ким кўрмаган эди.

Солномаларда таъкидланишча, қўшинининг ҳар бир фавжининг алоҳида рангли ўз туғи бўлиб, бу фавж аскарларини отлари ҳам айнан шу рангдаги совут, зирҳ, қалқон, эгар, ёпинчиқ, белбоғ, ўқдон, халта ва найзалар билан таъминланган эди. Шу алфозда оқ, яшил, бинафша ёхуд қизил рангли фавжлар мавжуд эди.

Дубулғалари пачоқланган ва зирҳлари тешилиб, ранги ўчиб кетган эски аскарлар янги келганларнинг ярақлаб турган яроғларига беқийс ҳавас билан термулишарди.

Султон Аҳмадга келсак, унинг бир ақидаси бор эди: агар омон қолэй десанг, Амир Темур қадим қўйган

вилоятга оёқ босма. У мамлуклар маглубиятидан сунг ўзига бошпана берган Боязиднинг саройидан ҳам кетиб, кўҳна салтанати Ироқи Арабга қайтди. Унинг дўсти, қорақўюнлу туркманларининг сардори Қор-Юсуф турк султони ортига яшириниб, Улуғ амирнинг гашига тега бошлади.

Амир Темур эса усмонлиларнинг янгидан-янги эчиларини қабул қилар, султон уларни рақибининг газибини сундириш учун йўллар эди. Соҳибқирон уларни Боязиднинг ислом ғанимларига қарши курашида жасоратларига таъзим қилишини изҳор этиш билан бирга унинг «бутун ер юзидаги энг қабиҳ инсон» Қор-Юсуфга бошпана беришига қарши эканини билдирди. Агар у чиндан ҳам сулҳ тузишни истаса, энг аввало туркманин Амир Темур қўлига топшириши ҳамда Таҳартеннинг молу мулки ва давлатини қайтариб бериши лозим эди.

ТУРКИЯНИНГ МАҲВ ЭТИЛИШИ ВА ЯНИЧАРЛАР ҲАЛОКАТИ

Боязиднинг жавобини кутиб, Амир Темур ўз лашкар-ларига Аракс дарёси (Арманистон)дан бошланувчи ҳуриб қолган кўҳна канал ўзанини қумлардан тозалаш ва таъмирлашни буюрди. Таъмирланган каналга «Наҳри барлос» («Жуйи барлос») деб ном берилди.

Шу бунёдкорлик лаҳзаларида у ўз қўшинини тулиқ кўрикдан ўтказди ва уни Кичик Осиёда туркларга қарши курашда амал қилинажак стратегияга мос равишда қайта ташкил қилди.

Бироқ, шунга қарамай, у уруш бошлашга ҳамон иккиланиб турар, зеро яничарлар асосий кучини ташкил қилган қудратли қўшинга эга Боязидни гоят хавфли рақиб деб ҳисобларди.

Бўлажак муҳорабада икки буюк салтанат: туркий ва турклашган халқлардан иборат Амир Темур салтанати ва овруполик вассаллари томонидан қўллаб-қувватланган Боязиднинг усмонли турклар салтанати тўқнашади. Осиёлик туркий халқлар овруполик туркий халқларга қарши чиқади, шарқий турклар сардори ғарбий турклар сардори билан беллашади.

Ғарбий турк давлати чексиз саргузаштлар натижасида пайдо бўлган. 1221 йил мўғулларнинг Марказий Осиёга бостириб келиши натижасида туркий қавмлардан бўлмиш ўғузлар ўз юртларини ташлаб, Кичик Осиёга келиб қолдилар. Ов қилиш ва мол боқиш учун қулай макон ахтариб юрган бу халқнинг Эртўғрул исмли бир киши бошчилигидаги уруғи мушкул аҳволга тушиб қолган Кўнянинг салжўқий султониға ўз хизматини таклиф қилди. Бўнинг эвазига Боязиднинг бобокалонига Константинополдан атиги икки юз километр наридаги Онадўлдан кичик бир ўтлоқ ажратилди. Худди мана шу кичик маскандан келажақда Буюк турк салтанати ўсиб чиқди.

Бу салтанатнинг илк қадамлари ҳақида деярли маълумотлар йўқ. Эртўғрулнинг ўғли исломни қабул қилди ва Усмон деган ном олди (унинг одамлари эса усмонлилар деб атала бошланди). Қадимий анъаналардагидек

қаттиққўл бу ҳукмдор инсоният тарихидаги энг буюк сулолалардан бирига асос солди. У оламдан ўтганида қолдирган шахсий мол-дунёси бир кимхоб тўн, салла, беш-олти шиша қадаҳ, бир дона қошиқ ва туздондан иборат эди, холос. У ҳукмронлик пайтида ўғли Ўрхон Бурса шаҳрини қўлга киритди ва Константинопол унга қарши йўллаган ёлланма лашкарларни тор-мор этди.

Шу пайтгача бу туркларнинг қўшини феодал тузилишга эга бўлиб, суворийларнинг ер-суви бўлмас, бироқ улар султоннинг биринчи даъвати бўйича бир туг остига йигилишар, жанговар қурол-яроғ ва асбоб-анжомни ўзлари топишарди. Тахтга ўтирган Ўрхон ва унинг укаси Алоуддин насроний қўшинларни енгилар ва янги ҳудудларни истило қилиш учун бешафқат, аммо интизомсиз суворийлар ёнига туну кун жангга шай садоқатли аскарлар бўлинмалари қўшини лозимлигини англаб етдилар.

Улар ўнлик, юзлик ва мингликлардан ташкил топиб, бир хил жанговаркийим кийган донмий пиёда қўшинлар бўлинмаларини туздилар; бу бўлинмаларда хизмат қилувчи аскарлар кунига бир кумуш тангадан иборат маош олишарди. Уша пайтлар учун бу катта муваффақият бўлса-да, салтанатни фалокатга олиб келишига бир сония қолди, зеро пиёда (туркча «пняде»)лар тартиб-интизомсиз ва ташқи таъсирларга берилувчан жангчилар бўлиб чиқишди.

Шаҳзода Алоуддин ва Халил Сендерели пошо бунинг иложини топдилар. Замона турклари тартиб-интизомдан йироқ ва пиёда жанг санъатига ўқувсиз бўлганликлари сабабли улар исломни қабул қилган оврўполик бандилар орасидан пиёда аскарлар лашкарини тузиш фикрига келдилар. Бу ғоя муаллифларнинг махфий режаларига биноан, усмонли туркларнинг турли исён ва фитналаридан йироқ мазкур янги бўлинмалар султонга садоқатли хизмат қилиши лозим эди.

Ажнабий ёлланма жангчиларга ҳам кўп ишониб бўлмаслиги маълум бўлгач, Қора Рустам исмли бир фақиҳ насронийлардан олиб қочилган ёш болалардан фойдаланишни таклиф қилди; унинг фикрига кўра ўғил болалар ҳам жисмоний, ҳам маънавий тайёргарликдан ўтиб, султон хизматиغا киришлари лозим эди. Қора Рустамнинг фикри тўғри чиқди: насроний оилалардан ёлланган ёхўд тортиб олинган (ушбу режа «Топшнрма», туркча «Девширма» номини олган эди) энг бақувват (юнон, армани, румин, поляк, можор, гуржи ва ҳ. к.) ўғил бола-

лар ислом динига ўтказилар, уларга турк тили ўргати-
либ, ўз ота-оналарни унуттирилар ва султон қиёфасида
улар учун ягона ғамхўр инсон тасвирланар эди. Улар
бўлажак аскарлик санъатининг сир-асрорларини қатъий
ва тинимсиз машқларда ўрганишса, Бектоши дарвишлар
мазҳабидан бўлинш нмолар уларга ислом динидан таъ-
лим беришарди.

1362 йил Мурод I замонасида мазкур бўлинма рас-
мий равишда маълум қилинди; уни «янги черик» ёхуд
туркчасига «Йенечери» деб атай бошлашди, овруполик-
лар эса уни «янничарлар»га айлантириб юборишди.

Бу бўлинма аскарлари шокиласи елкасига тушиб ту-
рувчи баланд ва мураббаъ шаклидаги бош кийимн, қа-
лин қизил ранг матодан тайёрланган кенг тўн ва мовий
ранг ҳилпиллама шалвор кийишар эди. Улар шамшир,
доира шаклидаги қалқон, ханжар, икки тигли болтача,
камон ва ўқ-ёй билан қурулланишарди.

Бўлинмага янги қабул қилинганлар қуйидаги қонда-
ларга амал қилишга қасамёд этишарди:

Яничарлар зобитларга сўзсиз итоат қиладилар, амал-
дорларга бўйсунадилар;

Яничарлар иноқликда яшашлари ва ягона онлани
ташкил қилишлари лозим;

Яничарлар ҳақиқий аскарларга ёт мол-дунёдан юз
ўгиришади, улар бойликни самимийликдан ахтари-
шади;

Яничарлар ҳазрат Бектош йўлини тутишади ва ислом-
нинг барча ақида ва қондаларига рноя қилишади;

Яничарларнинг шахсий онла қуришни тақинқланади;

Яничарлар ўз ҳарбий билимларини назарий ва амалий
жиҳатдан мустаҳкамлаб борадилар;

Яничарлар бошқа касб-ҳунар эгаллашлари мумкин
эмас;

Яничарликка фақат девширма қонунига биноан қа-
бул қилинадилар.

Яничарларни узоқ вақт музаффарият шуъласи қур-
шаб турди. Чунки султон уларни асосий қўшинга қарши
жангда ҳолдан тойган ғаним устига солар, яничарлар-
нинг жанггоҳда пайдо бўлишининг ўзинёқ шаронтни
бутунлай ўзгартирар, турк қўшини ғалабасини таъмин-
лар эди.

Турк лашкарлари сафида мазкур сараланган қисмдан
ташқари махсус суворийлар ва сипоҳилар бўлинмалари
ҳам мавжуд эди. Ута тезкор суворийлар, асосан, душман

деярли барчасини қилнчдан ўтказдирди ва зудлик билан рақибининг империя сарҳадларига яқинлашиб қолгани ҳақида ташвишли хабарлар келаётган Бурса шаҳрига қараб йўл олди. Жўнаб кетиш олдидан у ўз ақобирларига Юнонистонни ер билан яксон этиш тўғрисида кўрсатма берди.

Амир Темур билан жанг қилган саркардаларнинг энг ботири Боязид ташқи кўринишн алдамчи, паст бўйли, семиз, қирғий бурун кимса бўлиб, қаҳрамонлар ҳақидаги классик тасаввурнинг айнан тескарисин эди. Бироқ у аслида кучли, ҳаётга ташналигини тинимсиз айш-ишратлар сундира олмаган, қизиққон, еродаси метиндек мустаҳкам, мардлиги билан аскарларни лол қолдирувчи инсон эди. Бунинг устига у моҳир саркарда бўлиб, ҳужумларининг тезкорлиги ва шафқатсизлиги учун «Йилдирим» — «Яшин» дея ном олган эди.

Амир Темурнинг рақибн ана шундай одам эди; аммо унинг ақобирлари соҳибқиронни бу рақибнинг салтанатига ҳужум қилишдан қайтаришмоқда эди. Улар шу мақсадда бир қатор мунажжимлар тузган тақвимни Улуғ Амирга тутқазишди. Тақвим бўйича у Боязидга қарши муҳорабада мағлубиятга учраши башорат қилинган эди. Амир Темур амирларни чақириб, уларга салтанатнинг энг машҳур мунажжими тузган башоратни ўқиб чиқишни буюрди. Бу башорат биринчисининг акси бўлиб, унда Миррих юлдузи фалак гумбазини Машриқдан Мағрибга кесиб ўтар, бу эса Машриқдан келган қўшин Мағриб лашкарларини маҳв этишини билдирар эди. Соҳибқирон бир қарорга келганини англаган ақобирлар буюк мунажжимнинг башоратига қўшилдилар.

Боязид жангларда шошқалоқлиги билан ажралиб турса-да, муҳорабаларга жиддий тайёргарлик кўриш лозимлигини яхши биларди. Шу сабабли ҳам у Амир Темур мамлуклар билан жанг қилиб юрган бир пайтда Константинопол урушини вақтинча тўхтатган, Сивосни қайта қўлга киритган ва Бурса шаҳри яқинига қудратли бир қўшин йиға бошлаган бўлиб, бу ерга унинг овруполлик ва осиелик вассаллари ҳам ўз лашкарларини келтирмоқда эдилар.

Ҳадеганда усмонли султондан жавоб келавермагач, Амир Темур Гуржистоннинг жанубига йўл олди. Улуғ амир айнан шу ерда Боязид билан жанг қилишга қарор қилган бўлса ажабмас. Чунки у кутилмаганда хотинла-

ри ва набираларини Табризга жунатиб юборди. Шундай бўлса ҳам у султон ҳузурига сўнгги бор элчилар юбориб, ундан Кемаҳ қалъасини топширишни талаб қилди, агар султон ўгилларидан бирини омонат (гаров) қилиб юборсагина, усмонли салтанатини фатҳ этиш ниятидан қайтишини маълум қилди.

У чегара яқинидаги Авниқ қалъасида ўз элчилари қайтишини кута бошлади. Мана шу қисқагина тинчлик пайтида у иттифоқ тузишни таклиф қилиб келган Византия императори, Франция қиролининг элчиларини, ўз вассаллари генуяликларни ҳамда Кичик Осиё ва Константинопол атрофида жойлашган венецияликларни қабул қилди.

Константинопол императорининг вакили, доминикан мазҳабига мансуб руҳоний Франсуа, агар Амир Темур Боязидни маҳв этса, ўз ҳукмдори унга тўлаб келаётган ўлионларни соҳибқиронга тўлаяжagini тасдиқлади. Генуялик ва венециялик элчилар ҳарбий кемаларини ишга солиб, усмонли туркларнинг Босфор кўрфазидаги ҳар қандай ҳаракатига тўсқинлик қилишга ваъда бердилар.

Бу элчилар Константинополга қайтишгач, Пера шаҳри минораларига Амир Темурнинг туғларини тикдилар; бунинг ўзиёқ ўша пайтда улар Улуғ амир қўшинлари Ёилдирим Боязид устидан ғалаба қозонишига амин эканликларини кўрсатади.

Мусулмонлар кўз ўнгида кутилмаганда Оврупонинг халоскорига айланиб қолмаслик учун Амир Темур ўзининг содиқ дарвишларини халқ орасига йўллади ва Боязиднинг муттаҳамлиги, насроний аёлга уйланганлиги, аъёнларининг ҳам ахлоқи чириганлиги ҳақида уйдирмалар тарқатиб, Улуғ амирни қатъий тартиб-қондалар тарафдори, дини ислом ҳимоячиси ва ислом ақидаларига риоя қилувчи ҳукмдор сифатида тавсифлашни буюрди.

У бу ишни «психологик ҳаракат» билан тўлдирди: амирларидан бирига, асосан, Сивос, Қайсария ва Малатия атрофида яшовчи туркманларни Боязид тарафида жангга киришдан айнитишни топширди. Мазкур «махфий жосус» уларга агар туркманлар султонни тарк этсалар, ўз хонларини ўзлари сайлаш ҳуқуқига эга бўлишларини ваъда қилиши лозим эди.

Боязиддан жавоб бўлмагач, Амир Темур юриш бош-

қарани сув билан таъминлаб турувчи ягона дарёни захарлади.

Унга Боязид қўшини шаҳардан йнгрма беш километр нарида тўхтаганлиги ҳақида хабар етказдилар.

Амир Темур ташлаб кетган Киршаҳарга кириш эди бефойдалигини англаган Пилдирим лашкарларини жадал суръатлар билан Анқара томон бошлади. Унинг мақсади Амир Темур қўшинини ўз лашкарлари ва шаҳар ҳимоячилари ўртасига олиб янчиб ташлаш эди. Эҳтимол, ўзга бир саркардага нисбатан у шундан тактика қўлаганида балки ғолиб чиққан бўлармиди...

Ҳақиқатда эса Боязид Улуғ амирнинг ўйинига ўйнамоқда эди; бир неча кунлик тезкор юриш давомида турк лашкарларининг чучук сув захиралари қуриб битган, қўшин бутунлай ҳолдан тойган ва ғаним таклиф қилган жанг ҳолатини эгаллагани учун руҳий тушкунликка тушган эди.

Султон толиққан қўшини илк юриш бошлаган маконига қайтиб келганини ва ғаним унинг ўзи тарк этган энг қулай масканин эгаллаганини кўриб, чуқур афсусланди.

Ўз навбатида Амир Темур ҳам бир оз чўчиб турар, зеро у ўз султонлари ёнида сўнгги томчи қонлари қолгунча жанг қилгувчи туркларнинг жасорати ва тартибнитизомидан қўрқарди. Шу билан бирга у, Боязид, ўзининг балки бутун умри давомида учратадиган энг хавфли рақиб эканлигини жуда яхши биларди.

Икки тараф ҳам тун бўйи жангга ҳозирлик кўрди. Усмонли турклар деярли мишжа қоқмадилар, улар захарланмаган бир неча қудуқни топишга муваффақ ҳам бўлдилар, бироқ улар бутун бошли қўшин чанқоғини бошишга камлик қиларди.

Тонг саҳарда Амир Темур ўз лашкарларига Аллоҳ бўлажак жанг ғолибини танлаганлигини эълон қилди. Зеро у тунда туш кўрган бўлиб, тушида Муҳаммад Расулulloҳнинг йўлдошларидан бири унга ҳазрати Алининг туғини тутқазган эди.

1402 йил 28 июль куни эрталаб соат тўққизда Амир Темур асрнинг энг йирик муҳорабасини бошлашга фармон берди.

Оқибати қатор халқлар тақдирини ҳал қиладиган ушбу буюк жангда шу куни беҳисоб инсонларнинг юл-

дузн сунди. Константинопол ва Кичик Осиё амирлик-лари учун Улуғ амир галабаси сунгги умид учқуни эди.

Тақдир тақозоси билан айнан шу кун Анқарада бўлган Кастилия қиролининг икки элчиси ва Босфор бўғозида турган кемалар Йилдирим қаршисида ожиз, фақатгина мўъжиза ҳалос этиши мумкин бўлган Овру-понинг ушбу жангдаги кузатувчиларни бўлдилар. Бағдод-дан Қоҳирагача—ҳамма Аллоҳдан Боязид галаба қозо-нишини сўрарди.

Амир Темур қўшини юз мингдан ортиқ суворий, йи-гирмага яқин жанговар фил ва кам сонли, аммо юқори малакали раъдандозлар, муҳандислар, темирчилар ва нақабчилар каби мутахассисларни ўз ичига олган пиё-да лашкарлардан иборат эди. Унинг суворийлари асосий қуроллари қилич ва камон бўлган енгил эскадронлар ҳамда зирҳ кийиб, найза, тўқмоқ ва болта билан қурол-ланган оғир суворийлардан иборат эди.

Амир Темур қўшини Анқара жангида ҳам анъанавий жанговар тартибида ҳаракат қилди: етти қисмга бўлин-ган қўшиннинг марказидаги қисмга соҳибқироннинг ўзи бошчилик қилар, унинг ўнг ва сўл қанотидаги қисмлар-нинг олдида яна биттадан қисм (ҳировул) жойлашган эди.

Яқиндагина Самарқанддан етиб келган икки ажойиб эскадрон эса заҳирага қўйилди. Яхши қуролланган бу суворийлар жанг майдонининг ҳар қандай нуқтасига яшин тезлигида етиб бориб, ҳал қилувчи зарба беришга қодир эди. Марказдаги қисмлар олдида жанговар фил-лар саф тортиб турарди.

Боязиднинг нисбатан кам сонли қўшини асосий қис-мини яничарлар ташкил этган пиёдаларга таянарди. Турк лашкарлари ҳам етти қисмдан иборат бўлиб, Амир Темур қўшинидан ўзгача жанговар тартибни эгаллаган эдилар.

Султон қўмондонлиги остидаги марказий қисм қа-нотлардаги қисмлар билан бир чизиқда жойлашган, ҳар икки қанотнинг ортида эса яна биттадан қисм турарди. Марказ ортидан сипоҳийлар жой олган, улар кетидан эса заҳира қисм ўрин олган эди.

Боязид суворийлари сафида сипоҳийлардан ташқари султоннинг Кичик Осиёдаги вассаллари жўнатган турк-манлар жанг қилар, унинг оғир суворийлари эса асосан серблардан ташкил топган бўлиб, уларга Боязиднинг

қайнилари бўлмиш икки серб шаҳзодаси бошчилик қиларди.

Бошидан оёғигача қора либос кийган серблар турк қўшинининг ўнг қанотини ташкил этар, яничарлар эса султоннинг атрофида туришарди.

Амир Темур қўшинининг ҳировули карнайларнинг таитанавор садолари остида турк лашкарларининг қанотларига ҳужум бошлади; ганимининг талвасага тушган чап қаноти чекина бошлади.

Серб суворийлари қўллаб-қувватлаган ўнг қанот, аксинча, амирзода Шоҳрух қўл остидаги эскадронларни ортга итқитиб ташлади. Шундан сўнг икки тараф лашкарлари аралаш-қуралаш бўлиб кетдилар: ит эгасини танимай қолди.

Амир Темур ганим сафларини марказдан ёриб ўтиш ҳақидаги режасини амалга ошириш пайти етганини пайқайди.

У Боязидга шарқлик вассаллари йўллаган туркман лашкарларига қарши султон мансабидан бўшатган собиқ ҳукмдорлар қўл остидаги суворийларни жангга ташлади. Таҳартен ва бошқа амирлар ўзларига қарши жанг қилаётганини кўрган туркманлар Йилдирим учун жон бериш фикрларидан қайтдилар ҳамда туркларнинг шундоқ ҳам нарчаланган чап қанотини ёриб ўтишда Мовароуннаҳр лашкарларига ёрдам бердилар.

Аммо султон ва унинг ёнидаги яничарлар атрофига йиғилган қўшин маркази қатъий қаршилиқ кўрсатмоқда эди. Дамашқдаги қочқинлиги ва хиёнатидан сўнг авф этилган амир Ҳусайн амакисига ўз садоқатини намойиш этиш ниятида қисмлардан бирига бошчилик қилиб, ганим қўшини марказига ёриб киришга муваффақ бўлди. Яничарлар уларни худди машқдагидек қириб ташладилар.

Айни шу онда султоннинг энг жасур ўғли Муҳаммад Мовароуннаҳр қўшинининг ўнг қанотига шиддатли ҳужум бошлади ва уни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Муҳолифатчи кучлар ўртасида қисқа муддатли мувозанат ўрнатилиб, муҳораба қандай тугаши гумон бўлиб қолди.

Муҳолифатчиларнинг доимий тактикаси энди қўл келмай қолганга ўхшарди. Чунки Амир Темур лашкарлари туркларнинг ҳировулига қарши курашда кўп талафот кўрмаган, унинг марказига ёриб киришга улгурган бўлса-да, аммо қанотларини қуршаб олишга қурби етма-

ган эди. Ғаним тарафига қочиб утган туркман суворий-ларининг ўрнини босиш, ўз қушинининг чап қанотини ҳалокатдан қутқариш ва Амир Темур қушини сўл қанотини олға силжишдан тўхтатиш мақсадида Боязид заҳи-радаги барча лашкарларини жангга киритишга мажбур бўлди; Улуғ амир заҳираси эса жангга киришни ҳамон орзиқиб кутмоқда эди. Ғанимлар улкан жанггоҳда шаф-қатсиз муҳорабза бошладилар: тарих шу пайтгача бун-дай жангни кўрган эмасди. Мана шу биродаркушлик урушида шарқий ва ғарбий туркларнинг мислсиз жан-говар қобилиятлари янада яққол намоён бўлди.

Пешинга яқин Амир Темур ҳал қилувчи онлар яқин-лашганини пайқадн. У барча лашкарларини бир пайт-нинг ўзида жангга ташлади ва набираси Муҳаммад Сул-тонга яқинда Самарқанддан келган жасур суворийлар билан рақиб қушини марказини маҳв этишни топширдн. Усмонли турклар ўз марраларини бирин-кетин бой бера бошладилар, кўп ўтмай уларнинг маркази ҳам парчала-ниб кетди: кимлар сўнгги қони қолгунча жанг қилди, кимлардир қочишга тушди.

Омадсиз тахт вориси ва унинг атрофидаги юқори мар-табали ҳарбий бошлиқлар ўз жонларини сақлашга туш-ганларини кўрган минглаб турк аскарлари ҳам қоча бошладилар, аммо уларнинг асосий қисми жанг май-дониди жон берди. Ўз жанговар либослари билан ажра-либ турган серблар ашаддий қаршилиқ кўрсатдилар ва бу билан Амир Темурни ҳам ҳайратга солдилар.

Боязид ҳам унинг учун жонларини фидо қилаётган яничарлар қатори қаттиқ жанг қилди. У қирғиндан омон қолган кичик бир гуруҳ билан тепалик устига чи-қиб олиб, кеч киргунча қаршилиқ кўрсатди. Фақат энг сўнгги яничарлар ҳам ер тишлаганидан кейингина сул-тон отга миниб қоча бошлади. Аммо у узоққа бормади: Амир Темур салтанатининг қўғирчоқ ҳукмдори Маҳмуд-хон¹ ва унинг қўл остидаги навкарлар Боязид ва унинг икки ўғлини қувиб етиб, банди қилдилар.

Чангга беланган ва ҳолдан тойган омадсиз султон-ни музаффарнинг чодирга келтирганларида тун чўккан эди. Амир Темур ўйнаётган шатранжини тўхтатиб, одат юзасидан унга бир неча савол берди. У Султон ва унинг ўғиллари ҳаётига зарар етказмасликка сўз берди:

¹ Маҳмудхон Суюргатмиш назарда тутилмоқда (тарж.)

— Агар ишимиз чаппасидан кетиб, бугун Худо нинг тарафингни олганда, — дея таъкидлади Улуғ Амир, — сен менга ва лашкаримга қандай муносабатда бўлишингни ҳамма биларди.

Улуғ амир умри бўйи эришган зафарларнинг энг буюгидан сўнг хотамтойлигини кўрсатди.

Боязид Инлдирым деб ном олган фотиҳ бир кунда озодлиги, тахти, қўшини ва салтанатидан айрилди.

Унга қулай қодир ажратилди, ҳиноясига Мовароуннаҳр амирлари қўйилди. Амир Темур фармонида биноан бундай олий мартабали банди туя устига ўрнатилган панжарали тахтда олиб юриладиган бўлди. Султоннинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида ишланган бу тахтни қатор Мағриб ва Машриқ адиблари султон қафасга солинди, дея кўп ва хўп афсоналар яратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, Амир Темур Боязидни темир қафасда сақлаган ва унга панжара орасидан емак — хом гўшт ташлаб турган. Амир Темур отга минар чоғида султон унга ўз елкасини тутиб турган, қўшин у ердан бу ерга кўчган пайтлар эса уни буқа мисоли бўйнидан арқон боғлаб ҳукмдор ва унинг ақибчилари жой олган араваларнинг энг сўнгисига боғлаб олиб юрилган, деган уйдирмалар ҳам бор. Аслида эса, Амир Темур Боязидга юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатган ва уни қаттиқ назорат остига олган.

Эртасига тонгда Амир Темур Анқара қаршисида турарди: шаҳар ўз дарвозаларини очди. У шаҳар аъёнларини ҳузурига таклиф қилиб, улар билан аҳоли тўлайдиган ўлпон миқдорини ҳал қилди.

Муҳораба пайтида шаҳардан ташқарига чиқа олмай қолган Кастилия қиролининг Кичик Осиёга йўллаган икки элчиси — Пайо Гомес де Сатамайор ва Хернан Санчес де Паласуэлос Улуғ амир ҳузурига ташриф буюриб, қўлга киритган бу зафари билан уни ўз ҳукмдорлари номидан қутладилар. Амир Темур уларга иззат-ҳурмат кўрсатди ва қўл остидаги ўлкаларда эркин ҳаракат қилишларига кафолат берди.

Оврўпо қиролларига Боязидни маҳв этганлиги ҳақида хабар етказишни истаган соҳибқирон элчиларнинг Испанияга қайтишларига ижозат берди ва уларга ўзининг Кастилия қиролига битилган номасини тутган элчисини ҳамда куни кеча султон Боязиднинг ҳарамидан озод қилинган учта насроний оқсуяк канизакни совға сифатида қўшиб жўнатди. Пуловчилар 1403 йил фев-

раль ойида Кадикс¹га эсон-омон етиб келганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд.

Амир Темур ҳам нозик, ҳам дипломатик бу ҳаракати билан Оврупо қироллари билан Анқара муҳорабасидан илгари бошланган ўзаро манфаатли алоқаларнинг давом эттиришга тайёр эканлигини билдирмоқчи эди. Токи турклар устидан қозонган ғалабаси овруполикларнинг ташвишга солмасин ва улар жаҳонгир ўз юришларининг Оврупо қитъаси томон давом эттиради, деб хато ўйлама-синлар.

Амир Темур Анқарани тарк этишдан олдин лашкарларининг Кичик Осиёнинг турли томонларига йўллаб, қучган зафарини мустаҳкамлашни, ҳар қандай қаршиликни бўлат ва ўт билан сўндиришни, ўлпонлар йиғишини ва Боязидга тобе бўлган туркман хонликларининг озод қилишни топширди. Улуғ амирнинг мирзалари қоғозга туширган Анқара жанги ва Туркиянинг фатҳ этилиш тафсилотлари салтанатнинг барча вилоятларига етказилди.

Соҳибқирон Анқарани тарк этиб, Кўняга келди ва бу ерда бир ой дам олди. Солномада ёзилишича, «шаҳар нафақат мусаффо ҳавоси ва ширин-шакар мевалари билан, балки кўнгил очар масканлари ва кўп сонли фавворалари билан кишини ўзига мафтун этарди... Ушбу шаҳарда Улуғ амир уюштирган тантанали зиёфатларга саройнинг энг гўзал аёллари таклиф қилинди; Осиёнинг энг аъло шароблари қуйилиб, муғанийлар мўъжизалар кўрсатдилар».

Бу орада Онадўлига жўнатишган лашкарлар беҳисоб бойлик билан қайтдилар.

Солномада бу хусусида шундай дейилади: «Пигилган ўлпонлар туфайли энг оддий аскар ҳам катта бойлик жамладн, умри бўйи ўз тулпорига эга бўлишни орзу қилган навкар бирданига юзлаб отларни қўлга киритди; бутун қўшини ўзларига шу қадар бойлик ато қилган Аллоҳга ҳамду санолар ўқиди».

Султоннинг тўнгич ўғли Сулаймон Бурса томон қочган эди; Боязиднинг хазинаси шу шаҳарга яширилган экан. Амир Темур Сулаймонни қувиб етишни Муҳаммад Султонга топширди.

Сараланган ўттиз минг суворий билан йўлга чиққан

¹ Кадикс — Испаниянинг жанубида, Атлантика океани қирғоғида жойлашган порт шаҳар (тарж.).

Муҳаммад Султон кечаю кундуз йўл босиб Бурсага етиб келганида ёнида атиги тўрт минг навқари қолган эди, бироқ Сулаймон хазинанинг бир қисмини олиб ўз вақтида жуфтакни ростлаганди.

Аммо султон хазинасининг қолган қисми ҳам икки юз туялик карвонга юк бўлди; карвон Улуғ амир Анқарадан кейин дам олаётган Кўня шаҳрига йўл олди. Қўлга киритилган бойликлар орасида нодир бир дурдона ҳам бор эди: бу жайрон терисига битилган машҳур Қуръони карим бўлиб, халифа Усмон шу муқаддас китобни қироат қилиб ўтирганида ўлдирилган эди (ҳозир мазкур китоб Ленинград музейида сақланмоқда)¹.

Амир Темур Бурсада банди қилинган уламолар ва илм аҳлига йўл учун зарур нозу неъмат ва етарли миқдорда пул бериб уйларига қайтариб юборди.

Боязиднинг севимли рафиқаси серб маликаси гузал Оливьера исломни қабул қилгач, хўжасининг ёнига жўнатилди.

Бу орада эса Мовароуннаҳр суворийлари Онадўли шаҳар ва қишлоқларини ёрат қилиш билан машғул эдилар.

Улуғ амир ўз салтанатининг фуқаролари бўлмаган насронийлар билан тинч-тотувчилик ва дўстона муносабатда бўлишга интиларди. Бироқ, тан олиш керакки, генуяликлар ва венецияликлар, ҳатто, Византия юнонлари ҳам унинг бу хоҳишига муносиб жавоб бермадилар.

Анқара таслим бўлгач, Амир Темур ўз юришларини уларнинг қитъасида давом эттиришидан чўчиб турган овруполиклар буюк фотиҳ Босфор бўғозидан ўтишга ҳаракат қилмаётганини кўриб тинчландилар. Усмонли туркларнинг Оврупо томон қочишининг олдини олиш учун қўйилган Генуя ва Венеция кемалари ҳамон бўғозда турарди.

Қочоқларнинг фоживий аҳволдан биринчи бўлиб генуялик денгизчилар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилдилар. Улар катта пул эвазига туркларни нариги қиргоққа ўтказиб қўйишга рози бўлдилар. Дастлаб генуялик кема сардори Туркия бандаргоҳларига тезроқ қайтиб

¹ Халифа Усмон Қуръони 1990 йили Тошкентга келтирилган ва Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идорасида сақланади (тарж.).

келиш учун ўз йўловчиларини нариги қирғоққа элтмай, денгизга ташлаб қайтган пайтлари ҳам бўлди.

Бу «қулай имконият»дан қуруқ қолмасликни истаган венециялик ва ҳатто византиялик денгизчилар ҳам генуяликлардан ўрнак олишди. Шу алфозда усмонли турк аскарларининг катта қисми ва Боязид аъёнларининг кўпчилиги Оврупо қирғоқларига ўтиб олдилар. Уларнинг ичида Боязиднинг тўнғич ўғли Сулаймон ҳам бўлиб, у буига Византия билан иттифоқ тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекиш эвазига эришди.

Бу ҳаракатларни билан византияликлар, генуяликлар ва венецияликлар ўзларига чоҳ қазиган эдилар; Амир Темур қўли билан тақдир уларга ҳадя қилган мислсиз имкониятни бой бердилар ва ярим асрдан сўнг ўзларини маҳв этажак ашаддий ғанимларини қутқариб қолдилар.

Овруполикларнинг сиёсий калтабинлиги ва худбинлиги оқибатида Амир Темур кетидан усмонли турклар қисқа муддатларда яна ўз қудратларини тиклаб олдилар. Анқара жангида мағлуб бўлганлар кўп ўтмай Константинополни қўлга киритадилар ва Улуғ амирнинг номаъқул «иттифоқдошлари»дан ўч оладилар.

Бироқ, шуниси ажабланарлики, овруполик ва византиялик денгизчиларнинг Босфор денгизидаги кирдикорларидан табиий равишда бохабар бўлган Амир Темур уларга асло қаршилиқ кўрсатмади. У бу хиёнатни кўриб кўрмасликка олди.

Шу хилда у катта совға-салом билан Кўняга келган Генуя ҳайъатини қабул қилди ва ҳайъат аъзолари билан шу пайтгача ҳам Оврупонинг насроний ҳукмдорлари ҳузурларида бефойда мадад сўраб юрган қирол Мануэл тўлайдиган ўлпон миқдори хусусида келишиб олди.

Аммо ўз салтанатининг эътиқодли фуқаролари уни гайридинларга қарши газот қилаётган қудратли ислом давлатини маҳв этганликда айбламасликлари учун Амир Темур кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир режа тузди.

Бу Родос рицарларининг амлоки, ўзининг қўл етмас масканда жойлашганлиги сабабли султон Мурод ва кейинчалик Боязид ҳам раҳна соломмаган Оврупонинг Онадўлидаги бир бурчаги ҳисобланмиш Измир қалъасини муҳосара қилиш лойиҳаси эди.

Баланд буржлар билан ўралган ушбу истеҳком бир томондан денгизга бориб тақалар, унинг қуруқликка туташ қисмида кенг хандақ қазилиб, қалин деворлар

тикланган эди. Қалъанинг ички банларгоҳи ҳам бўлиб, зарур пайтда денгиз орқали ёрдам оларди.

1402 йил 2 декабрида Амир Темур Измир қаршисида пайдо бўлди ва агар рицарлар исломни қабул қилишса, ҳаётлари сақланишига кафолат берди.

Қалъа ҳимоячиларининг қатъий рад жавобидан сўнг у шу ерда ҳозир барча лашкарларини муҳосарага бошлади. Измирнинг фатҳ этилиши Амир Темур истеҳкомларни ишғол этишда нақадар катта маҳорат йиққанидан яққол далолат беради: усмонли турклар ўн йиллардан бери қўлга кирита олмаган қалъани у саноқли кунларда ишғол қилди.

Амир Темур нақбчилари ишни энг аввало чуқур ҳандақ устига кўприк яшадан бошлашди, сўнг соқчилар буржлари бузилиб, қалъа деворларига йўл очилди. Деворларнинг тагларида нақблар қазилиб, уларни ёғоч устунлар, олов, қизиган писта кўмир, совуқ сув ва сирка ёрдамида қулатишга шайлаб қўйдилар.

Тинмай сирка билан намланиб турилган ёпқичлар нақбчиларни қалъа ҳимоячиларининг тепадан улоқтирилган ўтларидан пана қилиб турди.

Аммо қалъа қамалида қўлланган энг ажойиб усул шаҳарнинг денгиз томонидан бутунлай ўраб олган тўсиқ (тўғон) қурилиши бўлди. Бунинг натижасида бирорта ҳам кема на шаҳарга кира олди ва на ундан чиқа олди.

Улуғ амир аскарлари ана шу тўсиқдан туриб мислсиз шижоат билан қалъа деворларини буза бошладилар. Уларнинг бу машғулотига ҳалал беришга интилган шаҳар ҳимоячилари устига Амир Темур ёйандозларининг ўқ ёмғири ёғиларди.

Тайёргарлик ишлари ниҳоясига етгач, Амир Темур қалъа деворлари остидаги нақбларга ўрнатилган устунларга ўт қўйишни буюрди. Деворлар ўпирилгач, бутун қўшин бир бўлиб шаҳарни ишғол қилишга отилди.

Шаҳарнинг насроний аҳолиси ва ҳимоячилари қилнчдан ўтказилди, истеҳкомлар ер билан яксон этилиб, иморатларга ўт қўйилди. Измирга мадад учун келган ксма-лар шаҳар аҳолини кўриб денгизга гарқ бўлишларига оз қолди, улар шошганларича келган жойларига қайтар эканлар, Улуғ амир раъдандозлари отган снарядлардан қочиб кутулолмадилар.

Оврўполнк пирик ҳукмдорлар ҳам унинг насронийлар

устидан қозонган ғалабаси билан табрикладилар ва иттифоқ тузиш ҳақидаги таклифларини йўлладилар.

Амир Темурни биринчи бўлиб Испания қироли қутлади. Шундан сўнг Франция қироли Карл VI, Англия ҳукмдори Ҳенри IV ва Византия императори Мануэл ўз табрикларини йўлладилар. Трабзон императори унга итоат ато қилди, Улуғ амирнинг эски рақиби Миср султони ҳам ўзини унинг вассали деб тан олди, султоннинг элчиси ҳадя сифатида ажойиб жирафа ва мактуб келтирди; мактубда султон соҳибқирон тамғаси билан тангалар зарб этажagini ва Сурия ҳамда Мисрнинг барча шаҳар ва қишлоқларида унинг номини хутбага қўшиб ўқитажagini маълум қилган эди.

Бутун дунё лол қолган шу ёрқин ғалаба ҳам Улуғ амирни Оврупо дарвозалари қаршисида узоқ ушлаб тура олмади. Назарида тақдир уни тобора Шарққа, юз минглаб мажусийлар ҳақиқий динни қабул қилиш учун ўт ва пўлат сабоғини олиши лозим бўлган Минлар сулоласи қўл остидаги Чин давлати томон чорлар эди.

Амир Темур шошарди. Зеро ўзининг ҳар зафаридан сўнг у вақт чархпалаги янада тезроқ айланаётганини ҳис қиларди, бироқ шунга қарамай эришган ғалабаси меваларини бой бермаслик учун у кўрган зарур чоралар натижасида Боязид тахтдан олган амир ва шахзодалар ўз ўринларига қайтдилар. Инлдирмнинг ўғиллари усмонли турк тожини талашиб, ўзаро биродаркушликка берилдилар.

У ҳатто олий зотли бандасига итоат ато қилиш ва хирож эвазига Онадўлини қайтариб беришни ҳам ўйлаб турган бир пайтда султон 1403 йил 9 мартда Оқшаҳарда эмболия (қон томирларининг тикилиб қолиши) хасталигидан дунёдан кўз юмди; боши устида турган энг яхши турк ва эроний табибларининг қўлларидан ҳеч нарсаси келмади.

Амир Темур Боязиднинг ўлиминдан қаттиқ қайғурди, султон катта иззат-эҳтиром билан Бурса шаҳридаги масжидга дафн этилди; ҳозир масжид султон Боязиднинг номига қўйилган.

Шундан сўнг бир неча муддат давомида Улуғ амирнинг боши мотамдан чиқмай қолди — бамисоли Пилдирим соҳибқиронининг энг азиз одамларининг ўзи билан гўрга олиб кетаётгандек эди.

Биринчи бўлиб Самарқанднинг ҳокими деб эълон қилинган чингизхоний шахзода Маҳмудхон Суюрғатмиш

қисқа муддатли хасталикдан сўнг бандаликини бажо келтирди. Содиқ ҳамроҳ оламдан кўз юмди; ўзини унинг саркардаси деб эълон қилган, аслида эса ҳукмдорн бўлган инсон унинг қабри устида кўз ёшларини тўкди.

Энг оғир кулфат 1403 йил 13 март оқшомнда рўй берди: умидсиз бобосининг ибодатларию замонанинг энг доно табибларининг даволашларига қарамай соҳибқироннинг суюкли набираси Муҳаммад Султон ўн тўққиз ёшида бевақт вафот этди. Номаълум касаллик тахт ворисини бир неча соат ичида олди-кетди.

Кексайиб қолган жаҳонгир бу мусибат туфайли бир неча муддат ўзини билмай юрди; солномада ёзилишича, «у ўтирган тахтидан тушиб, эғнидаги либосларини парча-парча қилди ҳамда алаҳсираб ва ўқриб ерга қуладди». Амир Темур бу фожиа ўзининг бир умрлик интилишларини чиппакка чиқарганини англаган бўлса ажаб эмас.

Ҳақиқатдан ҳам фақат Муҳаммад Султонгина, агар тахтга ўтирганида, салтанатни сақлаб қолиш учун юрда тинчлик-тотувлик ўрната оларди.

Солномачиларнинг маълумотларига қараганда Амир Темурнинг тўнғичи Жаҳонгир Мирзо ва замонасининг энг гузал аёли малика Шумерзаннинг ўғли Муҳаммад Султон ҳали йигирмага тўлмаган бўлса ҳам темурийлар оиласидаги энг зукко ва ҳурматли амирзода эди. Солномаларда таъкидланишича, «ўнинг олижаноб ва қатъий феъл-атворини кўрган Амир Темур ўғиллари ва набираларидан ҳеч бири бу борада унга тенг келолмаслигини тан олган, уни ҳаммадан юқори қўйиб, тахт вориси деб эълон қилган эди». Ҳатто Улуг амирнинг ганимлари ҳам навқирон шахзоданинг мардлиги ва олижаноблигидан ҳайратга тушардилар.

Бутун салтанатда мотам эълон қилинди. Амир Темур кўз ўнгида марҳумга тегишли ноғора ва қўмондонлик туғи парча-парча қилинди, қимматбаҳо ёғочдан ишланган тобутга солинган жасади етти амир қўл остидаги икки юз сараланган суворий ҳамроҳлигида у ноиби бўлмиш Самарқанд сари йўл олди.

Амир Темур бир неча кунлик тарки дунё ва тоат-ибодатдан кейингина қўшинга қўмондонлик қила бошлади, бироқ «шу кундан бошлаб унинг юриш-туришида катта ўзгариш рўй берди, энди у илгариги соҳибқирон эмасди».

У Онадўлини бутунлай тарк этиб, Кўня, Қайсария, Сивос, Арзинжон ва Арзурум орқали Шарққа йўл олди. У ортида парчаланган усмонли турклар давлатини қолдирар экан, уни ўз ҳудудларига қўшиб олиш хаёлига ҳам келмасди.

Унинг мақсади қўлга киритаётган ютуқлари ила бир кўни келиб ўзига қарши кучли иттифоқ тузиши мумкин бўлган қудратли рақибни сафдан чиқариш эди. Амир Темур салтанатнинг сарҳадлари ғарбда Гуржистон ва Арманистонни, марказда Эронни ва жанубда Ироқи Арабни ўз ичига олиши лозим эди.

Бу режанинг ростлигига асло шубҳамиз йўқ. Зеро у Онадўлида яшовчи Қорататар уруғини салтанатининг бошқа фуқаролари қатори яшашлари учун Хуросонга ҳайдаб келди.

Аммо Амир Темурнинг Кичик Осиёга қилган юриши натижасида ер юзининг мана шу қисмидаги воқеаларнинг тарихий ривожини тубдан ўзгартириб кетди. Йўқса, Константинопол айна куч-қудратга тулган Боязид қаршисида таслим бўлар, ожизланиб қолган ва парчаланиб кетган шарқий овруполиклар, шубҳа йўқки, шарқдан келаётган суворийлар ҳисобига кўпайиб бораётган турк ҳарбий кучларига бас келолмасдилар.

Улуғ амирнинг Анқара жанггоҳидаги ғалабаси инқирозга юз тутган Византия империясининг умрини ярим асрга узайтирди; у, айниқса, Усмонли турк империясининг истилочилик ва иттифоқдошлик сиёсатини тубдан ўзгартириб юборди. Чунки мағлубияти оқибатида Шарқдан узилиб қолган Туркия нигоҳини мангуга Оврўпога қаратди. Бироқ орадан йиллар ўтиб, бу тиринчлиқ империя ўз қудратини қайта тиклаб олганда унинг қаршисида бирлашган, ҳар қандай зарбани қайтаришга қодир Оврўпо турарди.

САМАРҚАНДГА ҚАЙТИШ ВА ТАНТАНАЛАР

Гуржистонга етиб келган Амир Темур шаҳар ва қишлоқларни вайрон қилиб, черковларни яксон айлади. Негаки мамлакат подшоси ўтган йили ўз зиммасига олган мажбуриятни бажармади: соҳибқиронга пешвоз чиқмади. Амир Темурнинг ақибчилари бу насроний ҳукмдорни хониликда айблашган бўлса, Самарқанд қўшинлари сафида жанг қилган баҳодир гуржи аскарлар Олий Қўмондонни тинчлантириб, ўз подшоҳларини яна қайтадан вассалликка қасамёд қилишга кўндирдилар.

Фақат шундан кейингина Амир Темур вайронгарчиликларга хотима берди ва Қорабоққа лашкароҳ қурди.

Айнан шу пайтда бетайин Қора Юсуфдан хабар келди: у ўз ҳомийси мағлуб этилишидан олдин Онадўлига қочиб кетган бўлиб, мана энди Ироққа ўтган, Бағдодни қўлга киритиб, шаҳарнинг қонуний ҳокими султон Аҳмадни Арабистон чўлларига ҳайдаган эди.

Буни эшитган Амир Темур набираси Абу Бакрни Бағдод ноиб этиб тайинлади ва унга шаҳарни қайта забт этиш ҳамда Қора Юсуфни тириклайин ёхуд ўликлани қўлга олишни буюрди. Янги ноиб бир неча отлиқ бўлук билан йўлга тушиши олдида бобоси унга муҳандислар ва нақбчилар бўлинимасини қўшиб берди: «токи имон ва илм маркази бўлмиш ушбу шаҳар қайта тиклансин».

Бағдодни вайрон қилган инсон оғзидан бу буйруқни эшитиш ғалати эди, бироқ Улуғ амир ўз яқинларига бундан буён муҳорабалар келтирган зарарларни қоплашга ҳамда халқлар ва элатларни бахтиёр қилишга аҳд айлаганини маълум қилди. Чунки у энди барча сўзсиз тан олган ягона ҳукмдорга айланган эди. Муҳаммад Султон вафот этганидан бери у, гарчи баъзан шафқатсизлиги қолмаган бўлса-да, ўз амри билан вайрон этилган масканларни қайта тиклаш хоҳишини намойиш этар, хусусий ва оммавий мулоқотларда ҳаддан ташқари меҳрибон ва мулоийм бўлиб қолган эди.

Амир Темур Қорабоғдан кейин қадимдан ўз ёқутлари билан маълуми машҳур, бироқ сўнгги пайтларда

хароб ҳолга тушиб қолган Байлақонда тўхтади. Бу ерда у бутун қўшинини ишга солиб, кўҳна шаҳар харобалари ўрнида тамоман янги шаҳар бунёд эттиришга қарор қилди.

Аскарлар об-ҳаво инжиқликларига қарамай пишиқ гиштдан янги бир қалъа бунёд қилдилар: янги маҳаллалар, ҳаммомлар, бозорлар, боғлар ва карвонсаройлар қурилиб, қалъа деворлари тикланди, уларнинг атрофига чуқур хандақ қазилди. Улуғ амирнинг фармони билан канал қазилиб, ушбу хандаққа Аракс дарёси сувлари келтирилди. Бу ишларнинг ҳаммаси мислсиз қисқа муддат ичида амалга оширилдиким, у олти иш еттига кирган ногирон фотиҳ турли миллатлар ва динлар вакиллари билан ташкил топган қўшинига ҳамон донолик ва қаттиққўллик билан қўмондонлик қилаётганидан далолат берарди.

Янги Байлақон шаҳрининг очилиш маросими Улуғ амир бошчилигида ўтди, сарой аҳли бу ерда ҳозир но-зир бўлди. Фатҳ этилган ўлкаларнинг барча ноибу ҳукмдорлари соҳибқирон ҳузурига қимматбаҳо совға-саломлар билан ташриф буюрдилар.

У илм ва фикр аҳли орасидан энг машҳурларини таклиф этиб, улар билан Аллоҳнинг буюк қудрати ҳақида, ҳаёт ва ўлим, бу дунёнинг фонийлиги ҳақида суҳбатлар уюштирди. Мунозараларда шахсан иштирок этган Амир Темур салтанат фуқароларининг ҳаёти ва эътиқодлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда ўзи ва вазирларига зарур маслаҳатлар бермаганликлари учун уламоларни жиддий танқид қилди. Ўз шаънига ортқча мақтов-мадҳиялар битганликлари учун уларни койиди:

— Мен Аллоҳнинг бандасиман, бундай майда-чуйда гапларга муҳтож эмасман.

Бағдоддан келган чопар Улуғ амир кўнглини чоғ этди: у келтирган хабарда Абу Бакр ва унинг биродари Рустам Қора Юсуфни шаҳардан қувиб чиқариб, унинг иттифоқдоши бўлмиш саҳройи арабларнинг бошлиғини маҳв этганликлари ва шаҳарни қайта тиклашга киришганликлари битилган эди.

Шундан сўнг Амир Темур ўз лашкарлари билан Қорабоғ водийсига қайтди. Қишни шу ерда — чодир ва қамишлардан тикланган улкан лашкароҳда ўтказдилар. Мана шу ерда унинг олдида устози Сайид Барака етиб келди; очик кўнгли ва донишмандлиги билан пир

мақомини олган Сайид Барака соҳибқироннинг руҳий маслаҳатчиси ҳисобланар, бироқ кексалиги ва хасталиги туфайли энди у билан бирга юролмай қолган эди.

Набираси Муҳаммад Султон вафотидан чуқур қай-гураётган Амир Темурга далда бериш учун шошиб йўл босган Сайид Баракани ҳам хасталик ва чарчоқ бир неча кундан сўнг нариги дунёга олиб кетди.

— Энг содиқ дўстим ҳам мени тарк этди, — дейди Амир Темур ва солномада айтилишича, устози ўлимидан олдин айтган қуйидаги доно сўзларни бир умр ёдда сақлаб қолади:

«Бу дунё шунчалар бевафоки, уни жаннатмакон маскан эмас, харобазор деб атамоқ лозим, зеро ёлғиз Аллоҳдан ўзга ҳамма нарса ўткинчидир».

1404 йил баҳоринда Амир Темур ниҳоят ватани томон йўлга тушди; йўл-йўлакай у яна илгаригидек исёнкорларни шафқатсиз жазолади, халқни талаб ва зулм кўрсатиб, ўз амалларини сунистеъмол қилаётган амалдорларнинг таъзирини берди.

Термиз ва Кеш ортда қолди. Беш йиллик айрилиқдан сўнг у яна Самарқандга кириб келди.

Улуғ амир шаҳарга кирар-кирмас набираси Муҳаммад Султоннинг жасади қўйилган мадрасани кўрмоқ учун шошилди; унга бағишлаб қурилаётган қўшни масжид ҳали битмаган экан.

Фақат шундан кейингина у шаҳар аҳлига кўринди ва шаҳарда адолат ўрнатажагини элга маълум қилди. Шу мақсадда қозихоналар яна қайтадан иш бошлади. Улуғ амир йўқлигидан фойдаланиб, ўз шахсий манфаатларини ўйлаб иш тутган имонсиз амалдорлар ва инсофсиз савдогарлар жазоланажаги эълон қилинди.

Олий судлов ҳайъати, ншини, аксарият ҳолларда, Амир Темурнинг ўзи бошқарди. Айбдорлар мансаби, молу дунёси ва сарой аҳли билан қариндош-уруғлигидан қатъи назар, сўроқ қилиниб, ҳибсга олиндилар ва шафқатсиз жазоландилар. Амир Темур назарида, уларнинг энг катта гуноҳлари ўз ҳукмдорларига ишонмаганликлари бўлса ажаб эмас. Инчунун, улар агар Боязид соҳибқиронни енгади, деб ишонмаганларида салтанат мулкига ҳеч қачон хиёнат қилмаган бўлардилар. Сўнгги беш йил мобайнида ўзига садоқат билан хизмат қилганларни у, аксинча, қаттиқ сийлади ва ҳурматларини жойига қўйди.

Улуғ амир суд мажлислари, ҳукумат тизимини қай-

та ташиқил этиш ва Самарқандда салтанатнинг барча ви-
лоятлари ва элатлари вакилларининг энг йирик қу-
рултойини ўтказишга тайёргарлик билан бир қаторда
севимли машғулоти — янги иморатлар ва боғлар барпо
этириб, пойтахтнинг чиройига чирой қўшишни ҳам
унутгани йўқ. Қўшинидаги зобит ва аскарлар ҳам ўз
жанговар қобилиятларидан маҳрум бўлмасликлари учун
улкан қурилишларга жалб қилинган эдилар. Улар пой-
тахтга бой-бадавлат бўлиб, ҳурмат-эътибор билан қайт-
ган бўлсалар-да, энди бу ерда ўз бошлиқларига жанг
майдонларидагидек хизмат қилишни унутиб қўяёзган
эдилар.

Шу йўсинда соҳибқирон амри билан қўшин бир кечаю
кундуз ичида Самарқанднинг энг катта кўчасини бузиб
кенгайтирди, унинг атрофидаги уйлар ва дўконларни
ҳам қайтадан қурди.

Улуғ амир бунёд этилаётган янги жоме масжиди
қурилиш майдонига тез-тез ташриф буюрар, фидокоро-
на меҳнат қилаётган ҳунармандларга кумуш тангалар
ва емак тутқазиб, узоқни кўра билмайдиган меъмор-
ларни жазоларди. Дамашқдан келтирилган меъмор ва
ҳунармандлар унинг амри билан шаҳарнинг шимолида
жойлашган Боғи Шамолда ажойиб бир қаср бунёд қил-
диларким, солномаларда ёзилганича у соҳибқирон қур-
дирган иморатларининг энг нафиси бўлган. Эронлик ва
ироқлик кулоллар саройнинг ташқи деворларини на-
фис Кушон сополлари билан безадиладар. Бу улуғвор са-
рой, афсуски, бизгача етиб келган эмас, бироқ жоме
масжидининг улкан деворлари ҳамда асрлар давомида
заррача ҳам зиён етмаган Гўри Амир мақбараси Амир
Темур қурдирган биноларнинг ннҳоятда гўзал бўлган-
лигидан далолат беради.

Соҳибқирон Муҳаммад Султонга атаб қурилаётган
масжидда ишлар қандай кетаётгани билан яқиндан қи-
зиқиб турарди. Қазоси етиб оламдан ўтганидан сўнг
унинг қабри ҳам набирасининг ёнидан жой олади. Бу-
гунги кунда «Гўри Амир» («Амир қабри») номи билан
машҳур бўлган бу муҳташам бинонинг саккиз қиррали
шифти зарҳал ғишлар билан безатилган бўлиб, унинг
пастига баландлиги икки метрли ҳарфлар билан Худо-
нинг ягоналигини тасдиқловчи оятлар битилган, унинг
думалоқ конус шаклидаги кенг ва нафис гумбази мо-
вий Самарқанд зарҳали билан қопланган.

Московия, Византия, Ҳиндистон, Муғулистон, Миср
ва бошқа қатор мамлакатлардан Амир Темур ҳузури-

га келган элчилар мана шундай иморатларнинг наф ва муҳташамлигидан ҳайратга тушар, пойтахтда ҳу сурган тинчлик ва осойишталикдан завқланишар э.

Кунлардан бир кун Амир Темури «Боғи Дилк» даги саройида Кастилия қиролининг элчиларни Рун Гонсалес де Клавихо ва унинг ҳамроҳи, домин мазҳабидаги руҳоний Алонсо Паесни қабул қилд.

Қирол Самарқандга йўллаган вакиллариға Ка лияға элчи ҳамда совға-саломлар юборгани учун Ам Темуриға ўз миннатдорчилигини етказишни топшир эди. Улуғ амир берган катта зиёфат чоғида Чин элч испан элчиларидан юқорироқдан жой олганлиги уч ҳамманинг кўз унгида таҳқирланди; Клавихо ва руҳон Алонсо ўз қироллари йўллаган совға-саломларни — фис ва нодир гиламлар ҳамда алвон матоларни со қиронга топширдилар. Сарой аҳли гиламларда ак тирилган расмларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлади. А Темури эса матоларни ўз рафиқаларига улашнинг шилди, аёллар бунинг учун миннатдорчилик билд лар.

Шундан сўнг кастилиялик элчилар бутун ёз д мида уюштирилган шарқона дабдабали қатор зиёфат ларға қатнашдилар; уларнинг тафсилотлари Клавихо нинг кундаликларида ўз аксини топган.

Қирол Ҳенрининг элчилари юқори мартабали ме монлар деб ҳисобланмаган булсалар ҳам (ўша пайт ларда Кичик Оврупо нима деган гап эди?) эътибордан четда қолмадилар. Улар иштирок этган бир зиёфат ху сусида расмий солномачи қуйидагича ёзган эди: «Овру полик элчилар ҳам таклиф этилдилар ва ўзларига му носиб кўнгилхушлик қилдилар, зотан дунё баҳрида кичик балиқларнинг ҳам ўз ўрни бордир».

Клавихо ва унинг ҳамроҳи деярли барча зиёфатлар га таклиф этилардилар. Рицарнинг кундалигида Ами Темури Самарқандининг ажойиботларидан олинган ола олам завқ баён этилган. Овруполик ва насроний би кишининг қаламиға мансуб бу асл манбанинг холисли гига шубҳа йўқдир.

¹ Рицар — Урта асрлар (XI—XV) Ғарбий Оврупо давлатли ридаги ливий ҳарбий уюшма аъзоси. Уюшма аъзолари дастла муқаддас даргоҳларни қўриқлашган, кейинчалик ҳуқуқ ва кам бағалларни ҳимоя қилиш билан шуғулланишган. Уюшмага асосан зодагонлар қабул қилинган (тарж.).

Улар илк бор Боги Чинорга таклиф этилганлар. Иккинчиликлар таржимон (бу ерда гап чиндан ҳам форс-туркча (чигатой)дан араб тилига таржима қилинган) тилмоч ҳақида кетаётган бўлса керак — ўзларининг кўнчилиги ватандошлари каби Клавихо ва Алонсо бу тилни билган бўлса ажаб эмас) келиб, ўзларининг зиёфат бериладиган масканга бошлаб боришини кўнхуда кутдилар. Ўзларни у ерни топиб борганларида эса, зиёфат тугаган эди. Шунга қарамай улар Амир Темурдан паршонхотир тилмочни қаттиқ жазоламасликни ёлвориб сўрадилар (соҳибқирон айбдорнинг бурчини тешиб, туғноғич тақиб қўйишни амр этган эди).

Шунга қарамай элчиларга Боги Чинорни кўрсатдилар. Уларни тилла суви юритилган мовий кошнлардан безатилган баланд ва чиройли дарвозадан улкан олиб кирдилар; боғ турли-туман мева ва соя-дарактларга тула эди.

Меҳмонлар боғни ҳар томонга кесиб утувчи, иккинчи томонга ёғоч тўсиқлар ўрнатилган йўлаклардан ўтиб, эларига гард юқтирмай унинг марказига етдилар. Улар боғдаги турфа рангда товланаётган қимматбаҳо ипак чодирларни, ёрқин жилоли ғаройиб ғиламларни ва дарактлар орасига соябон сифатида осилган ола-чипор матоларни кўриб лол қолдилар.

Боғ марказида ҳам ташқаридан, ҳам ичкаридан ҳашаматли безак берилган, кошнларига тилла суви юритилган сарой савлат тўкиб турар эди. Клавихонинг қайд этишинча, улар ичкарига кираверишдаги «соф тилладан ясалган икки ясси курси ва уларнинг устидаги жавоҳир, зумрад ва ферузлар билан безатилган еттита тилла кўзани кўриб ҳайратдан ёқа ушладилар. Кўзаларининг қопқоқлари йирик ёқутдан эди; уларнинг атрофида олти дона тилла қадаҳ турар, қадаҳлардан бирининг ичидаги нодир ёқут қатор жавоҳирлар билан ўралган эди. Буларнинг барчаси ажиб бир уйғунликни ташкил этарди».

Кечқурун ўзларига ажратилган масканга қайтган элчилар мириқиб тановул қилдилар — Амир Темур уларга беш дона пиширилган қўй ва икки чилпит шароб жўнатган эди.

22 сентябрь куни улар яна зиёфатга таклиф қилиндилар. Бу сафар улар вақтида боришга ҳаракат қилдилар. Бу гал зиёфат шаҳардан ташқаридаги ям-яшил боғда жойлашган катта саройда уюштирилди. Сарой мураббаъ шаклида баланд деворлар билан ўралган бў-

либ, тўрт бурчагида тўртта баланд минора тикланган эди.

Ған машҳур «Богн Нав» ҳақида кетаётган бўлса керак. Сарой ниҳоятда кўркем бўлиб, деворларидаги мойий ва тилларанг кошинлар олдидаги узун ҳовузнинг сувларида акс этиб турарди.

Бу ерга жуда кўп меҳмонлар ташриф буюришди, таомлар тортилишидан олдин шароблар қўйилди.

Клавихонинг гувоҳлик беришича, ислом ақидаларидан бу сифат; четга чиқиш фақатгина Амир Темурнинг амри билан ва фақатгина айрим ҳоллардагина рўй берар, бошқа пайтда ҳеч ким на пинҳона ва на очинчасига шароб ичишга журъат қилолмасди.

Соқийлар ҳар бир меҳмон қаршисига тиз чўкиб, шароб тўла қадаҳ тутишарди; биринчи қадаҳдан сўнг иккинчиси, учинчиси, тўртинчиси таклиф қилинар ва бу ҳол меҳмон маст бўлиб йиқилмагунича давом этарди.

Ҳаммадан кўпроқ қадаҳ сипқарган меҳмонга ҳам худди жанггоҳда қаҳрамонликлар кўрсатган жангчилар каби Баҳодир деган ном бериларди.

Соқийлар меҳмонларга қадаҳ таклиф қилишар экан, уларни тезроқ бўшатиш учун:

— Ушбу қадаҳни ҳукмдоримизнинг соғлиғи учун, унга бўлган ҳурматимиз учун, унинг боши омон бўлиши учун ичингиз! — дея далда бериб туришарди.

Яхши ҳамки ичкилик ичиш тўхтатилиб, пиширилган от гўшти ва қовурилиб, сирка-мойга солинган қўй гўшти ҳамда турли шарбат ва зираворлар билан пиширилган гуруч тортилди.

Байрам сўнгида Амир Темурнинг кўрсатмасига мувофиқ зобитлардан бири кумуш танга тўла жомни кўтариб, меҳмонлар ҳузуридан ўтди ва жомдаги кумуш тангаларни уларнинг устидан сочди. Испанлар ҳам ўзига тегишлигини олдилар, Улуғ амир уларни ўз ҳузурига чорлаб, кимхоб тўнлар кийгазди ва эртасига уюштирилажак зиёфатга ҳам таклиф қилди.

Ўз масканларига қайтган Клавихо ва Алонсо йиққан тангаларини санаб кўрдилар ҳамда Амир Темур ўзларига кўрсатган бундай илтифотдан беҳад шод бўдилар ва буни мақсадлари амалга ошишидан дарак берувчи бир белги сифатида қабул қилдилар.

Улар хаёллар денгизида сузиб юрганларидан беҳабар эдилар. Аслини олганда Улуғ амирнинг элчиларга кўрсатаётган иззат-ҳурмати, асосан, дипломатик мулозамат

бўлиб, у дўст мамлакатлардан келган барча элчиларга, кимлигидан қатъи назар, бирдай муомала қиларди.

Бир куни элчилар Амир Темур ва унинг сарой аъёнлари билан «Темур дарвоза» яқинида бунёд этилган муҳташам бинолар мажмуасида меҳмон бўлишди. Уларга Улуғ амирнинг Клавихо Кано (аслида бу «Хоним» — малика дегани) деб атаган суюкли рафиқасининг волидаси учун қурилган чиройли сагана, айниқса, ёқиб қолди; унинг деворлари зангори, яшил, оқ, қора, қўнғир ва тилларанг сопол кошнлар ва ғишлар билан безатилган эди.

1404 йилнинг кузини Амир Темур ҳукмронлигининг энг чуққисн бўлди дейиш мумкин. Бироқ олтинш тўққиз ёшли фотиҳ қолган умрини роҳат-фарогатда ўтказиш ўрнига куни битмасдан олдин Чинни фатҳ этиш ҳақида ўйларди, холос.

Уни бу хусусда ўйлашга икки нарса мажбур қиларди. Бир томондан, у Мовароуннаҳрни Чин императорига боғлаб турган, йиллар ўтиши билан сусайиб қолган вассаллик ришталарини узишни истаса, иккинчи томондан Пайғамбар олдидаги ўз гуноҳларини ювиш учун Ғазот очиб, барча хитойликларни исломга киритишни хоҳларди.

Ўша пайтда Улуғ амир кайфиятида рўй бераётган ўзгаришлар унинг солномада қайд этилган Аллоҳга қилган қуйидаги илтижосида ўз аксини топган:

«Мен ўзимдан ўзим бу даражага эришганим йўқ. Сен мендек кичик бир амирни бу дунёнинг энг қудратли ҳукмдори даражасига кўтардинг. Мен ўз қўл остимдаги ўлкаларда шундай тартиб ва интизом ўрнатдимки, бошига тилла танга тўла кумуш жом қўйган ҳар қандай кимса бутун Салтанатимни у сарҳадидан бу сарҳадигача беҳавотир кесиб ўтиши мумкин. Бироқ, бунга етишишининг ўзи бўлмади: ёт юртларни истило қилиш, қон тўкишлар, қотилликлар, банди қилишлар, одамларни азобга қўйишлар ҳамда шаҳар ва қишлоқларни ёндиришларни талаб қилди; зафарларимиз учун зарур бўлган шу шафқатсиз ишларимизни, ўз айбимиз ва гуноҳимизни ювиш учун мен Чин мажусийларини исломга киритишга ва уларнинг маъбудларини ер билан яксон қилишга аҳд айладим».

Бироқ у режалаштирган ишнинг маънавий сабаби — Амир Темур шахси ва дунёқарашини ўрганиш борасида

турли баҳслар қўзғаган ғаройиб сабаб — Самарқанд ва Чин ўртасидаги муносабатларининг ҳамон ўзил-кесил ҳал этилмаганлигида эди. Бу воқеанинг тарихи жуда узун.

Чингизхон Осиёни фатҳ этганидан сўнг Мовароуннаҳр хонининг ўғли Чингатой улуси таркибига кирди. Кейинчалик империя хонликларга бўлиниб кетиб, Чингизхоннинг набираси Буюк Қубулай мўғуллар фатҳ этган Чин тахтига ўтирганида Чингатойдан қолган хонлик ҳам унга бўйсунадиган бўлди. Шундан бошлаб, Самарқанд ҳукмдорлари Чин тахтида ўтирган мўғул хон ва унинг ворисларига сурункали равишда қуллуқ қилиб келишган.

XIV асрда рўй берган халқ қўзғолони натижасида чингизхонийлар Хитойдан қувилдилар, қўзғолон йўл-бошчиси Минг Хонг Ву тахтга ўтирди ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Темурдан Пекин хонига тегишли иззат-ҳурматни энди ўзига кўрсатишни талаб қилди.

Мовароуннаҳрдан йироқда юрган Улуғ амир эса Хитой билан Мўғулистон ўртасида нифоқ чиқишини кутар ва бу билан вақтдан ютарди.

Император Мингнинг икки элчисини банди айлаб ва 1385 йили озодликка чиқарганидан сўнг соҳибқирон Хитой императорига ҳар икки-уч йилда совға бериб гуриш одатидан воз кечиш йўлини ахтара бошлади, зеро бу совғалар узоқ бир вассалнинг ўз хўжасига бериб турадиган хирожига ўхшарди.

Само Ўғлони ҳам бунн ёдидан чиқармасди: у 1395 йил Амир Темурга элчи юбориб, ўзига жўнатган совғалари учун миннатдорчилик билдирган эди.

Бироқ унинг ўрнига тахтга ўтирган Юнг Ло илгариги императорга кўрсатиладиган илтифотни давом эттириб туришни ҳаёсизларча талаб қилди.

Аммо энди бунинг мавриди эмасди. Чунки энг асосий рақибларининг маҳв этган Амир Темур шон-шухрат чўққисига кўтарилган, янги юрншлар қилишга ҳам тайёр эди. Император Юнг унинг кексайиб бораётганидан қувонар, муҳорабадан олдин шарқона анъаналарга мувофиқ музокаралар олиб боришига умид қиларди. Бироқ соҳибқирон бу ишни ортиқ чўзиб ўтиришни хоҳламасди.

Салтанатнинг барча бурчакларидан тили ва эътиқоди турлича бўлган лашкарлар Самарқанд атрофига йиғилиб, шаҳарнинг ҳунарманду тикувчилари уларга пишиқ кийим-бошлар тика бошладилар. Улуғ амир эса

Ўз топшириғига кўра анча пайтдан бери Чин йўлида жойлашган давлатларнинг йўллари, ҳарбий салоҳияти, табиий бойликлари ва иқлими бўйича йнғилган кўпдан-кўп маълумотларни диққат билан ўргана бошлади.

Кутилмаганда юқорида тилга олинган дипломатик кўнгилсизлик рўй берди: у Кастилия қиролининг чопарлари ҳузурда Чин элчисини беихтиёр таҳқирлаб қўйди, бу эса уруш эълон қилишга ўхшаб қолди.

Бироқ Улуғ амир ҳам бу юриш ўзининг сўнгги юриши бўлишини яхши билар, шу сабабли сафарга чиқишдан олдин балоғатга етган набираларини юртининг барча амиру акобирлари иштирокида уйлантириб қўйишга қарор қилди. Бу билан у фоний дунё билан хайр-маъзур қилишдан олдин салтанатнинг барча кучларини ўз сулоласи атрофига бирлаштириб кетишни истаган бўлса, ажаб эмас.

Бир неча ҳафта давомида бири иккинчисидан чиройли тўйлар уланиб кетди. Уларда салтанатнинг барча ўлкаларидан ва қўшни давлатлардан ташриф буюрган кўп сонли давлат бошлиқлари, шаҳзодалар, ҳокимлар, ноиблар, зобитлар ва элчилар иштирок этдилар.

Тантаналарга Самарқанд аҳли ҳам гуррос-гуррос бўлиб ташриф буюрди. Солномада ёзилишича, Амир Темур шодиёналарни қуйидаги сўзлар билан бошлаб берган:

... Бугун энг нафис либосларни кийингиз ва кўнгилхушлик қилишга ҳозирланингиз. Ожиз ва қудратли, бою камбағал барча фуқароларимга бир-бирларининг дилларини оғритмасликни буюрурмен ва қиличларни қинларидан чиқаришни тақиқлу рмен.

Шаҳар боғларига юрингиз, анвойи ичимлик ва емаклар сизга мунтазир.

Тўй-томоша иштирокчилари Самарқанд яқинидаги «Хон лашкаргоҳи» деб ном олган мамлакатнинг энг катта майдонида йнғилдилар. Лашкаргоҳ тавсифи Клавихо кундаликларининг энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади; тантаналарга таклиф этилган элчилар беҳисоб ранг-баранг чодирларни кўриб лол қолдилар. Уларни катта ўрдага кийим-кечак ва қурул-аслаҳа етказиб берувчиларнинг чодирлари орасидан бошлаб ўтдилар, сўнг чодирларнинг энг йириклари ва энг чиройлилари жойлашган дарё бўйига чиқдилар. Уларнинг нчида энг ҳашаматли ва кўркем Салтанат ҳукмдорининг кўшки эди.

Клавихонинг тахминича, кўшкнинг кенглиги юз қадам, баландлиги эса йигирма қадам атрофида эди. Кўшкнинг ташқариси оқ, сариқ ва қора йўл-йўл ипак мато билан қопланган бўлиб, ичкарисидаги алвон ранг матога зарҳал ипдан безаклар ишланган, турфа рангли ипак сўзаналар илиб қўйилган эди. Бу кўшкда ҳаммаси бўлиб ўттиз олтига устун бор эди. Мовий ва тилларанг мазкур устунлар ўзаро тилла суви юритилган беш юзта арқон билан боғланган эди. Самоларга интилган энг баланд устунларга мис лаган, унинг тепасига эса ой гардишн ўрнатилган бўлиб, кўшкнинг ичига чиройли гиламлар ва беҳисоб кўрпалар тўшалган эди.

Кўш эшикли кўшк баландлиги бир ярим одам бўлиб, кенглиги уч юз қадам келадиган доирасифат девор билан ўраб олинган бўлиб, у ерда ҳукмдор рафиқаларининг бир-биридан чиройли, турфа безакли катта-кичик чодирлари тикилган эди.

Ҳар куни лазиз ва анвойи таомлар тортилар, ичимликлар дарё бўлиб оқарди. Элчиларнинг ҳамёнлари кундан-кунга қаппайиб борарди — ҳар зиёфатдан сўнг Амир Темури ўзига тортиқ қилинган ҳадяларин атрофдагилар билан баҳам кўрар, баъзан ажнабий меҳмонларга ҳам у—бу тегиб қолар эди.

Кунлардан бир куни испанияликларга соф кумушдан ясалган лаганлар, той-той матолар ва зарбоф тўнлар улашилди. Қадимий анъаналарга кўра элчиларнинг устиларидан феруза қадалган тилла ва кумуш тангалар сочдилар. Элчилар эса уларни йигиб олдилар.

9 октябрь кун элчиларни хонимлар қабул қилдилар. Амир Темурнинг келинларидан бири, шаҳзода Мироншоҳнинг хотини муҳташам чодирлардан бирида зиёфат берди. Элчилар қирқ ёшлар атрофидаги тўлагина ва оппоқ маликага таъзим қилганларидан сўнг, унинг қаршисидаги ўзларига кўрсатилган супадан жой олдилар. Маликани канизаклар қўршаган, акобирлар ва қариндош-уруғлар гиламлар ва супалардан жой олишган, чодирнинг бир бурчагида эса муғаннийлар турфа асбобларда оҳиста куйлар чалишарди.

Хонимлар соқийлар тавозе билан тилла қадаҳларда тутган шароб ва ширин қимиздан тотиб кўрдилар. Шундан сўнг уларнинг кўрсатмаси билан меҳмонларга шароб тортидилар. Шунчалик кўп шароб ичилдики, кўпчилик мастликдан утирган жойида думалаб қолди. Чодир ичра шоду ҳуррамлик ҳукм суларди.

Шу орада катта малика Кано (Сароймулкхоним) етиб келди ва меҳмонларга янада кўпроқ шароб қуйишни буюрди. Шахсан ўзи эса Алонсо ва Клавихога хизмат қила бошлади, бироқ Рун Гонсалеснинг чиндан ҳам ичмаслигини билгач, илтифотни тўхтатди.

Ичкиликдан сўнг таом келтирилди, гўшт ва бошқа емаклар тортилди. Эркаклар иззат-ҳурматда бўлдилар: ораларида маст бўлиб қолганлари бир-бирларига дастурхондаги овқатларнинг манзират эта бошладилар. Хонимларга бу машгулот жуда ёқиб қолди.

Шундан сўнг никоҳ маросими бўлиб ўтди. Келин-куёвга тўққиз қават шоҳона кийим-бош кийдириб, бошларига тўққиз қатор йирик тилла тошлар билан зийнатланган тож қўндирдилар: қадимий анъаналарга биноан бу бўлажак тахт ворисларига бахт келтирарди. Ёшларнинг қариндош-уруглари уларнинг бошларидан челақ-челақ дуру жавоҳир, тилла тангалар ва бошқа қимматбаҳо тошларни тўқдиларким, келин-куёвнинг оёқлари остида қалли ялтироқ гилам ҳосил бўлди. Бироқ бу бойликка ҳеч ким қўл ура олмади, зеро ерга тушган барча нарса хизматкорларга тегишли эди.

Ундан кейинги кунларда меҳмонларнинг сони кўпайди, тантаналар эса янада ҳашаматли бўла бошладилар. Самарқанд аҳли ҳам тўй-ҳашамларга ўз улушини қўшди. Шу ўринда яна Клавихога мурожаат қиламиз:

Шаҳар ҳунармандлари ва тижоратчилари Амир Те-мурнинг фармониغا кўра лашкаргоҳда катта кўргазма ва ўйин-кулги ташкил қилдилар. Улар барпо этган гулзорлардан терилган хушбўй гулларга ёқут, жавоҳир, олмос ва феруза каби қимматбаҳо тошлар қўшилиб гулдасталар ясалди, бир кечанинг ичида безатилган ажойиб боғлардаги ширин-шакар мевалар кўзни ўйнатар, гавдасини ёғоч ва қамишлардан тиклаб, устига рангли мато ва гилим ёпиб ясалган баҳайбат туя меҳмонларни лол қолдирди, тикувчилар ўзлари яратган баланд пахта минора учун таҳсинларга сазовор бўлдилар: минорани кўпчилик бўлиб елкаларида олиб ўтдилар.

Матолардан тортилган соябонлар тагида созанда-лар ҳушнаво кўйлар чалишар, сухандозлар латифалар айтиб оломонни ҳашуд этар, чодирлар тепасида тортилган дорда эса дорбозлар ўз маҳоратларини намойиш этишарди. Масхарабозлар уюштирган томоша катта қизиқиш уйғотди; майдонда кўйлар сакрай бошладилар, томошабинлар устига ўкириб йўлбарс ва қоплон таш-

ланди — бу шу ҳайвонларнинг терисини кийиб олган ўспиринлар ва йигитлар эдилар, шохларига тилла суви юритилган эчки терилари остида эса лобар қизлар яширинган эдилар.

Жарчилар Амир Темур адолат ўрнатажасини маълум қилганларида оломоннинг қувончига қувонч қўшилди. Ниҳоят, кулгилар тўхтади. Чодирлар оралиғидаги бўшлиқларга жаллодлар бир неча дор тиккан эдилар. Амир Темур ўқиган ҳукмлар шафқатсиз бўлиб, шу заҳотиёқ ижро этиларди.

У энг аввало бош вазирни жазолашдан бошлади. Амир Темур сафардалигида Самарқандни узоқ вақт бошқарган салтанатнинг энг йирик амалдорларидан бири бўлган бу киши ўз вазифасини совуққонлик билан адо этгани учун шу заҳотиёқ дорга осилди. Давлат маблағини ва отларни талон-торож қилган қатор юксак мартабали амалдорларнинг ҳам қисмати шундай бўлди; ўғирланган маблағлар қаерга яширилганлигини айтмаганликлари учун уларнинг айримлари олдин қийновга олиниб, кейин осилдилар. Шундан сўнг дўконларидаги молларнинг нархларини ҳаддан ташқари кўтариб юборган савдогарлар ва тижоратчиларга навбат келди, баъзиларининг бошлари таналаридан жудо этилди, баъзиларининг мол-мулклари мусодара қилинди.

Клавихоннинг таъкидлашнча, Самарқандда юксак мартабали жиноятчи зотлар дорга осилар, фирнбгар ва муттаҳамлар сўйилар экан (қадимги удумларга кура акобирларнинг қони тўкилиши мумкин эмас).

Шу оқшом томошалар ниҳоясига етганида ҳамманинг кўнглига қўрқув ва ваҳима оралаган эди. Кас-тилия элчиларни эса ҳеч кимга билдирмай гойиб бўлдилар.

Бу воқеадан тўрт кун ўтгач, сарой ходимларидан бири келиб уларни ҳукмдор боргоҳига бошлади. Бош боргоҳнинг ёнига иккита янги ипак боргоҳ тикилган бўлиб, бу ерга ҳам ҳашаматли чодирлар ўрнатилган эди. Бу масканлар шу оқшом иккоҳланадиган ёш келин-куёвларга мўлжалланган экан. Чодирларнинг атрофига соябонлар ўрнатилган бўлиб, ҳар бир соябоннинг тағида меҳмонларга аталган шароб тўла каттакон хум қўйилган эди.

Таомлар тортилишидан олдин барча элчилар соҳибқироннинг чодирига кириб, яқиндагина кичик Ҳиндистондан келган ўлка ҳокими, бадавлат кийинган шахзо-

дага таъзим қилдилар. Бу Амир Темур тўнғич фарзандининг ўғли, набираси Пирмуҳаммад бўлиб, у шунча узоқ масофадан амакиваччаларининг тўйларига келган эди.

Пешинга яқин элчилар ва мартабали зотлар Амир Темурнинг ҳузурига, олий боргоҳга таклиф этилдилар. Ҳамма гиламлар ва супалар устидан жой олиб бўлгач, боргоҳларнинг биридан Кано (Сароймулкхоним) чиқиб, эри ўтирган маскан томон йўл олди. Хонимнинг ҳамроҳлари ва ортидаги канизакларини кўриб мажлис аҳлининг кўзлари қамашди.

Кано (Сароймулкхоним) нинг кенг зарбоф кўйлагини этакларини ўн беш канизак кўтариб келарди. Унинг сутдек оппоқ чеҳраси улугвор кўрниарди. Маликанинг бош кийими аскар дубулғасига ўхшаб кетар, бундан унинг юксак ғурур соҳибаси эканлигини кўриниб турар эди. Сароймулкхонимнинг бош кийими матодан ясалган бўлиб, заррин ип билан тикилган ва шарқнинг энг қимматбаҳо тошлари ва жавоҳирлари билан безатилган эди. Унинг устидан уч дона йирнк ва чиройли ёқут билан зийнатланган тож кийилган бўлиб, оппоқ попуқлари босган қадамга мос равишда силкниарди. Маликанинг қоп-қора сочлари елкаларини ёпиб турарди. Ёнида келатган ғулом қўлидаги оппоқ соябони билан уни қўёшнинг оташин нурларидан ҳимоя қиларди. Маликанинг ҳамроҳлари уч юз хонимдан иборат бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳашаматли кийинган эди.

Ичкарига киргач, малика ўз ҳамроҳларидан ажради ва Амир Темурнинг ёнидан, бироқ ундан бир оз орқароқдан жой олди. Клавихони ажаблантирган воқеа шундан кейин рўй берди: бирин-кетин яна учта айнан бир хил тартибдаги саф кўрниди, уларнинг бошида худди Кано (Сароймулкхоним) каби кийинган аёллар келишарди. Уч малика ҳам катта малика ортидан ўз мавқеларига мос ўринларни эгаллашди.

Уларнинг уччалоғи ҳам Амир Темурнинг хотинлари эди (унинг мусулмонлиги ёдимиздан чиқмасин); уларнинг ўртасида рашк ёхуд рақобат бўлмаслигини учун соҳибқирон ҳаммасини ҳам бир хил кийинтирар, баробар миқдордаги канизаклар билан таъминлаган эди. Маликаларнинг кетидан яна бешта аёл кирди, булар соҳибқирон набираларининг рафиқалари эди.

Амир Темур ўзи ёқтирган меҳмонларга шароб қўйилган қадаҳларни узатиб, зиёфатини бошлаб берди. У

Лашкаргоҳга тинмай янгидан-янги меҳмонлар келиб қўшилишарди; булар салтанатнинг барча бурчакларидан Амир Темур даъватига биноан келаётган аскарлар эдилар.

Мўғуллар истилосидан бери ягона саркарда атрофига жипслашган бундай жангчилар жамоасини «Ўрда» (туркийда «ўрду» — лашкаргоҳ) деб аташарди.

Бу ном тилга олинганда кўз олдимизга одатда тартибсиз, шовқинли, қўпол суворийлар ва ғилдиракларни мойланмаган аравалардан иборат беҳисоб қўшин келадди. Клавихоннинг қаламига мансуб қуйидаги сатрлар биз овруполикларнинг тасаввурлари алдамчи эканлигидан далолат беради:

Юксак тартиб-интизом ва фидойилик билан ишлаган Амир Темур ўрдуси йигирма минг чодирдан иборат ҳақиқий бир шаҳар тиклади. Бу шаҳарнинг ўз уйлари, кўчалари, майдонлари ва бозорлари бор эди. Мўъжиза сифат пайдо бўлган бу шаҳарнинг қоқ марказидан соҳибқироннинг чодири жой олди.

Ўрду одамлари тобора кўп сонли гуруҳларда, аммо ҳарбий тартибга қатъий риоя қилиб келишар, сўнг боғичра ўз жойларини эгаллашар, ҳукмдор ҳузурига зиёфатга таклиф этилганликларидан бахтиёр ҳолда шоду хуррамлик қилишарди.

Клавихони, айниқса, ўрду ёрдамчи қисмларининг ташкил этилиши қаттиқ ҳайратга солди.

«Ўрдуда барча керакли нарсалар мавжуд ва ҳар ким ўз вазифасини яхши биледи, — деб ёзади у ва шундай қўшимча қилади: — Бу ерда қассоблар ва ошпазлар пиширилган гўшт, савдогарлар мева ва сабзавот сотадилар, нонвойлар тандирларини ўрнатиб нон ёпадилар, бу ерда ҳатто ҳаммомчилар кўчма ҳаммомларини тиклаганлар, уларга чодирларнинг ташқарисидаги қозонлардан иссиқ сув узатилади».

Шу оломон беҳисоб қовурилган гўшт истеъмол қилди, Ўрдуга келиб қўшилган Амир Темур ҳузурида кўп сонли мешлардаги шаробларни бушатди.

Таитаналарни ёпишдан олдин Амир Темур оломон қаринисда набираси, марҳум Муҳаммад Султоннинг укаси Пирмуҳаммад билан пайдо бўлди; бобоси Кобулга жунаб кетаётган амирзодани тахт вориси деб эълон қилди.

Эртасига у тўй-ҳашамлар ниҳоясига етганини, кўнглихушлик тугаганини, ҳар ким ўз ишига қайтиб, ортиқ

иққилик ичмаслигини маълум қилди. У ажнабий элчилар билан тезгина хайр-маъзур қилди; Миср элчиси ўз ҳукмдорига зарҳал ҳарфлар билан битилган бир неча метрли мактуб олиб кетди, мактубда Қора Юсуф ва султон Аҳмаднинг банди қилгани учун Миср султонига миннатдорчилик билдирилган эди.

Кастилия қироли элчиларига келсак, Амир Темур билан сўнгги бор кўришиш уларга насиб этмади, зеро салтанат бош боргоҳининг қўриқчилари ҳукмдор қаттиқ бетоблигини айтиб, уларни ортига қайтаришди. Шундай қилиб элчилар уни қайта кўролмай йўлга чиқдилар ва фақатгина 1406 йилнинг 1 мартида Испанияга омон-эсон етиб бордилар.

АМИР ТЕМУРНИНГ УЛИМИ. УНИНГ ШАХСИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

1404 йил 27 декабрь кунин қўшини навбатдаги сафарга шай бўлди. Амир Темурни олиб юриш учун махсус уриндиқ тайёрланди. Қишнинг эрта келиши ва қаттиқ бўлиши кутилаётганига қарамай, Мовароуннаҳр, Туркистон, Хуросон, Эрон, Ироқ ва мўғул Урдаларидан келган икки юз минг суворий салтанатининг кумуш аждаҳо тасвири туширилган қора туғи ортида саф тортиб турарди.

Кунин битаётганини сезган Улуғ амир баҳор келишини кутиб тура олмасди. Унинг фармонига биноан лашкарларга иссиқ кўйлақлар, қавилган кийимлар ва қалин тўнлар тарқатилди; темир ғилдиракли беш юз аравага қўш ёпқичли чодирлар юкланди, заҳира отлар ҳамда қимизи қийин лаҳзаларда аскарларга асқотадиган бир неча минг бия ҳам сафарга тайёрлаб қўйилди. Қўшини ўтиши мўлжалланган ўлкаларга илғор қисмлар жўнатилди, уларга йўл ёқаларига буғдой экиш топширилди, токи қиш тугаб, бирор-бир фавқулодда ҳолат бўиб бергудек бўлса қўшини оч қолмаган.

«Хитой билан уруш қилиш учун гоят катта қудратга эга бўлмоқ даркор», — деган эди бир пайтлар Амир Темур. У шимол томон йўлга тушган қўшинини кузатар экан, шу беқийёс қудратга эришганига имони комил эди.

Унинг режаси бўйича музлаган Сирдарёдан Туркистон шаҳри яқинидан ўтилиб, Ўтрор қалъаси забт этиларди, сўнг Алмалик, ундан кейин эса Турфон орқали ўтиб Су-Чу қўлга киритилиши лозим эди. Айнан шу йўлдан Марко Полонинг амакилари ўтишган, бироқ улар бу ишни илиқ ва қуруқчилик пайтида амалга оширишган. Аммо ҳозирги шароитда Амир Темур лашкарлари бу масофани уч ойда босиб ўтишлари ва баҳорда Чин қўшинлари устига қўққисдан ҳужум қилишлари лозим эди.

Йўлда қалин қор қоплаган ўлкалардан ўтдилар, кучли аёзга дуч келдилар, катта миқдордаги аскарлар ва жониворлардан айрилдилар. Совуқ шу қадар кучли эдики, кўкдаги қушлар қотиб ерга тушар, аскарларнинг

нафасларни соқол-муйловларига ёпишиб қолар эди. Ҳировул айрим жойларда қорнинг қалнинлиги аскарларнинг кўкрагига етишини хабар қилди. Бироқ, ўзига ҳам, ўзага ҳам шафқат қилмайдиган ва ўлимни ортда қолдиришни истаган Амир Темур қўшинини ҳеч иккиланмай шимол томон бошлаб кетарди.

Ниҳоят, Утрорга ҳам етиб келинди. Лашкаргоҳ тикланиб, шох-шаббадан гулханлар ёқилди. Қалъа деворларидан уфққа қадар ястаниб ётган қорни кўрган ақобирларнинг кўпчилиги кўкламгача шу ерда қолиб кетишларига амин эди.

Утрорда фақатгина нафас ростлаб ўтишни ҳаёл қилган олий буюк саркарда эса Бердибекнинг саройида тўхтади. Биринчи тундаёқ бинонинг томига ўт кетди, соҳибқирон қўшинидаги мўғуллар буни ёмон нишона, деб талқин қилдилар. Қовга буржида уч сайёранинг бир-бирига яқинлашганини кузатган мунажжимлар фалокатни башорат қилганларида, мўғулларнинг кайфияти бутун қўшинни эгаллади.

Амир Темур сарой томининг тузаттирганидан кейин Тўхтамишхон ақобирларидан бирини қабул қилди; ўзининг дарбадар ҳаётидан нолиган бу кимса соҳибқирондан айбидан ўтишни ҳамда Ўрда тахтига ўтиришига кўмаклашишнинг сўраттирган эди. Кўрнамак бу дўстига инсбатан кўнглида кири бўлмаган Амир Темур унга Хитой юришидан сўнг ёрдам беришга ваъда қилди.

Шундан сўнг у яқин кунларда Самарқандга қайтишлари лозим бўлган маликалар ва шахзодалар шарафига зиёфат берди.

Мана шу зиёфат чоғида, яъни 1405 йил 12 январь кунини хуруж қилган хасталик уни тўшакка ётқизиб қўйди. Айрим муаррихлар Амир Темур меъёридан ортиқ шароб ва бўза ичганини, оқибатда бедаво дардга йўлиққанини ёзадилар. Бошқалари эса унинг аъзон баданини кучли иситма қамради, алаҳсирай бошлади ва натижада жон таслим қилди, дея таъкидлайдилар.

Бунинг сабабни, эҳтимол, кексаниб қолган саркарда қирчиллама қишда ошиғич йўл босиб, ўпкасини совуққа олдириб қўйган ва ўзини ҳолсиз сезиб, дардга даво бериш мақсадида ичган, ичкилик эса уни тузатиш ўрнига, аксинча, фалокатини яқинлаштиргандир. Муаррихлар ҳар қалай бир масалада, яъни Амир Темур ҳеч қачон ичкиликка ружу қилмаганини хусусида яқдил.

Метин иродали бу инсон бир неча кун давомида оғир дардга қарши курашди; у қаттиқ алаҳсирар, баъзан

фигри равшан тортиб қоларди. Ана шундай пайтларда у лашкарларининг ҳол-аҳволини сўраб, Қуръони карим оятларини тиловат қиларди.

1405 йил 19 январь тонгида у шу даражага етдики, солномада айтилгандек «на салтанат, на лашкарлар, на беҳисоб бойликлар ва на тожу тахт ҳеч нимага арзимай қолди». У ўз яқинлари ва амирларини ҳузурига чақириб васият қилди:

— Бошлаган ишингизни давом эттирингиз, ҳаммагиз бир жону бир тан бўлингиз, тахтим вориси Пирмуҳаммадга итоат қилингиз.

У ўгли Шохрух шу дамда ўз ёнида эмаслигидан афсусланди ва ҳушини йўқотди. Шундан сўнг қориларнинг Аллоҳнинг таълоини ва имоннинг барқарорлигини ҳақида Қуръони каримдан қилаётган тиловатлари эшитилиб турди, холос.

Кечки соат саккизларга яқин у даҳшатли бир ҳайқириқ чекди, қориларга қўшилиб «Расул барҳақ!» дея шивирлади ва жон таслим қилди.

— Жин урсин! Худонинг ғазабига учради! — дея хитоб қилишди ғанимлари.

— Аллоҳ раҳмат этсин! — деб дуо қилишди дўсту сафдошлари, чунки у ғазот эълон қилиб, Худо йўлида шаҳид кетган эди.

Шундай қилиб, Улуғ амир оламдан ўтган бўлса ҳам ўз замонаси шоҳидларини икки қарама-қарши гуруҳга бўлишда ҳанузгача давом этмоқда.

Қўп замонлардан буён муаррихлар Амир Темурнинг асл шахсияти ва сиймосини тиклашга ҳаракат қилиб келадилар. Улар, албатта, соҳибқироннинг ташқи кўринишидан шу ғайриоддий сиймонинг одамларни лол қолдириб, тарихни ҳам ўз измига бўйсундира олган хислатларини топишга ҳаракат қилишади.

Аммо, бу мавзудаги қадимий ва замонавий асарларни ўқиган китобхон кўп саволларга жавоб тополмайдди, зеро Амир Темур портретига тортилган чизгилар кўпича шубҳа уйғотади.

Табиики, энг дастлабки манбалар соҳибқирон тасвирланган шарқ миннатураларидир, бироқ улардан ҳам кўп нарса олиб бўлмайди. Бизга маълум барча миннатуралар Улуғ амир вафотидан сўнг яратилган.

Уларда турфаранг чодирлар марказидан жой олган шоҳона либосдаги ёхуд чиройли тулпор устида ўтир-

ган Амир Темур тасвирланган. Унинг асосан классик услубда чизилган чехрасида кўзлари баъзан қирғий этиб кўрсатилган.

Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса юзи думалоқ, кўзлари ошқона боқишда акс эттирилган.

Амир Темур тасвирланган энг қадимий (XVI аср) Оврупо гравюралари ҳам уйдирма портретлардан ўзга нарсаси эмас. Инглизлар уни Икки Атиргул уруши даврининг лорди қиёфасида кўришса, французлар эчкисоқол д'Артанян, олмонлар серсоқол рицар, италиянлар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилишган. Ва лекин на миниатюраларда ва на гравюраларда Улуғ амирнинг ногиронлигига бирорта ҳам ишора йўқ.

Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солномаси битилган, адоватдан холи бўлмаган «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» номли (араб тилидаги) асардагина соҳибқироннинг ҳақиқатга яқин ягона бадний портретини учратиш мумкин.

Самарқандда яшаган бу адиб кексайиб қолган жаҳонгирни кўп маротаба кўрган; шу сабабли ҳам уни замон ва воқеаларнинг тирнэк шоҳиди деб ҳисоблаш мумкин.

Сарой адибларининг мадҳияларга бой солномаларидан фарқли ўлароқ, соҳибқиронга холис муносабатда бўла олмаган суриялик муаррихнинг қаламига мансуб сатрлар ҳақиқатга яқинроқдир. Ибн Арабшоҳ асарининг сўнгида Амир Темурнинг мақтовларга тўла руҳий ва жисмоний портретини учратган китобхон ажабланмай иложи йўқ, бу билан адиб ўз рисоласида қаҳрамонига нисбатан ёмон муносабатда бўлганидан азоб чекаётгандек туюлади:

«Амир Темур баланд бўйли ва бақувват инсон эди. Унинг калласи катта, пешонаси очик, териси оппоқ ва соглом бўлиб, кенг елкалари, узун оёқлари ва мушакдор қўллари кўринишига салобат бериб турарди. Унинг томонга оқсоқланиб юрар, соқоли узун бўлиб, ннгоҳига ҳамма ҳам бардош бера олмас, овози баланд ва йўғон эди.

Еши саксонга яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳамон бақувват, ақл-ҳуши жойида, тик қомати ва иродаси қоя каби мустаҳкам эди.

Амир Темур ўлимдан қўрқмасди. У ҳақиқатни — у қанчалар аччиқ бўлмасин — ҳамма нарсадан устун қўярди. У ёлгончилар, мақтанчоқлар ва фирибгарларни

ёмон кўрар, омади чопмаганида куюнмас, ютуқларидан мағрурланиб кетмас эди. Унинг ҳузурида уятсиз сўзлар айтилишига, қон тўкишлар ва ғорат қилишлардан мақтаниб сўзлашга йўл қўйилмас эди.

У жасур, мард, салобатли ва ҳурматли инсон эди. У энг хавфли ўлкаларда ҳам жанг қилишдан қайтмай, диган, ашаддий душманларни ҳам маҳв қиладиган ва энг қаттиқ ҳимоя қилинган истеҳкомларни ҳам забт этадиган мард ва довурак аскарларни ёқтирарди. Амир Темур синчков ва зийрак инсон бўлиб, ҳар қандай фиғна ва макр-ҳийлани олдиндан кўра биларди. У воқеа ва ҳодисалар сабаби ва моҳиятини яққол кўриб турарди. У ҳеч қачон илгари қабул қилган қароридан қайтмас, бир сўзли ва бир амалли инсон эди»¹.

Амир Темурнинг жисмоний ва руҳий портретига чизгилар

Турли тарихий манбалар ва Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур солимоносидаги материалларга асосланиб соҳибқироннинг етук ёшдаги портретини яратиш мумкин.

Амир Темур бўйи бир метру етмиш сантиметр (ўз замонаси учун жуда баланд), елкалари кенг, бўйин йўгон ва боши катта, алпқомат ва бақувват инсон бўлган.

Унинг чеҳрасида кучли характер эгасига хос белгиларни кўриш мумкин: кенг юзининг ёноқлари алвон, қирра бурун, лаблари қалли, кўзлари йирик, киприкларини узун. Улуғ амирнинг териси оппоқ, пешонаси кенг, узун мўйлови ва тарошланган соқолининг ранги қора ва кулранг-қизғиш бўлган.

Соҳибқирон билан мулоқотда бўлган ҳар бир кимса унинг на хасталик ва на кексалик сўндира олган жушқин ҳаётини завқ-шавқидан, ўзини тутишидан, одамлар ва рўй бераётган воқеа-ҳодисалардан яхши хабардорлигидан ҳамда дунёда ҳеч нарса раҳна сололмайдиган кучли иродасидан ҳайратга тушарди.

Биз бугунга келиб Амир Темурнинг жисмоний қиёфаси хусусида деярли тўлиқ тушунчага эга бўлсак-да, унинг руҳий портрети борасида, аксинча, кўп нарсалардан беҳабармиз. Унинг характери ва шахси турли қарама-қаршиликларга тўла, иқтидорининг баъзи қирралари эса изохга муҳтож.

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи таймур, 2-китоб, 65-бет (тарж.).

Улуғ амир ғоят қаттиққўл бўлгани тўғри, буни унинг ўз замонасидаги энг қудратли қўшинининг қилмишлари билан ҳам боғлаш мумкин...

Соҳибқирон яшаган замона жангу муҳорабалар даври бўлганлигини тап олмоқ лозим; шоҳлар, султонлару қабила бошлиқлари ҳам бир-бирларига қарши жанг қилиб турганлар. Амир Темур ҳам улардан истисно эмас, фақат у олиб борган жангларнинг миқёси ўзгача.

Амир Темурнинг илм-фан асарларини ва уларнинг муаллифларини ҳурмат қилиши ҳамда уларни аҳолининг бошқа ижтимоий ва касб-ҳунар гуруҳларидан афзал кўриши диққатга сазовордир.

Ҳарбий саркарданинг бу олижаноб хислати қатор солномачилар, жумладан, Ибн Арабшоҳ томонидан ҳам қайд этилган: «Амир Темур олимларни яхши кўрар, сайиду шарифларни ҳурмат қиларди, уламолар ва фозилларга юксак иззат кўрсатиб, уларни бошқалардан юқори қўярди; уларнинг ҳар бирининг ҳурматини жойига қўйиб, мурувватини аямасди. У уста ҳунарамандлар ва касб эгаларидан ўз меҳрини дариг тутмасди»¹.

Биз юқорида тилга олиб ўтган Дамашқ шаҳрининг фатҳ этилиши арафасида Амир Темур ва Ибн Халдун ўртасида бўлиб ўтган суҳбат бу борада ибратлидир. У мағриблик мутафаккирга Ғарбда рўй бераётган воқеа-ҳодисалар хусусида қатор саволлар берди, сўнгра «Ибн Халдунга бу борада шундай нарсаларни сўзлаб бердиким, суҳбатдоши бундан ҳайратга тушди ва ажабланди... зеро Амир Темур турфа давлатлар ва уларнинг подшоҳлари тарихини юксак даражада биларди» (Ибн Арабшоҳ). Замондошларининг Улуғ амирнинг билимлари ҳақидаги бу каби фикрлари эътиборга моликдир. Суҳбат сўнгида Амир Темур буюк муаррих ва унинг ҳамроҳларига ҳам мурувват кўрсатди: уларга озодлиқ берди ва ўз ҳимоясига олди.

«Зафарнома»да ҳам шунга ўхшаш қатор ҳолатлар тилга олинади. Жумладан, Бағдодда шундай ҳол рўй берган: «Уламою солиҳлар ва машойихлардан бир жамоа ўзларини аранг Амир Соҳибқирон ҳузурига еткази олган эдилар, улар борасида марҳамат кўрғазиб, тўн ва улов берди, сарфу харажатларига маош тайинлаб, саломат ўз жойларига етказди»².

¹ Ибн Арабшоҳ. Уша китоб, 69 бет (тарж.).

² Низомиддин Шомий. Зафарнома, Т., 1996, 314-бет (тарж.).

дан сўнг «Амир Темур салтанат юмушларидан халқни бўлгач, ҳар оқшом уламо ва фозилларни ўз қошига таклиф этиб, фан ва диннинг энг нафис муаммоларидан баҳс юритарди».

Амир Темурнинг илм аҳлига кўрсатган иззат-ҳурматига қарамай қатор солномачилар уни саводсиз деб кўрсатишган. Бу борада ёзма манбаларда ноаниқликлар мавжуд. Яна ўша Ибн Арабшоҳда, Амир Темурнинг мухлифи бўлмиш ўша муаррихнинг китобида қуйидаги маълумотни учратамиз: «Темур тарих ҳақидаги китобларини ўқишни ва у ҳақидаги ҳикояларини тинглашни ниҳоятда ёқтирарди». Ва яна пастроқда: «Бунинг устига, у саводсиз бўлиб, араб тилида на ўқишни, на ёзишни биларди ва на тушунарди. Форс, турк ва мўғул тилларини эса у ҳаммадан яхши биларди»¹.

Эҳтимол, араб тилида ижод қилган адиб Ибн Арабшоҳ бу тилни уламолар билиши лозим бўлган ягона тил деб ва бу тилни билмаганларни нодон, деб ҳисоблагандир. Бироқ бу билан муаллиф Амир Темур форс, турк ва мўғул тилларини батафсил биларди, демоқчимизми ёки бу тилларда фақатгина сўзлаша оларди демоқчимиз?

Айрим шубҳаларга қарамай, шундай хулосага келиш мумкинки, Улуғ амир ўзининг диний, фалсафий, тарихий ва асосан, ўзи раҳбарлик қилган умумсалтанат юмушларини ташкил этиш ва уни бошқариш мавзусидаги баҳсларда кўп маротаба намойиш этган билимлари ва бебаҳо қобилиятларига қараганда ўқиш ва ёзишни билган, демак, китоб ўқиб ўз билимларини орттиришига ҳеч нарса халақит бермаган.

У ўсмирлигида Кеш масжидида тез-тез учратиб турган отасининг дўстлари бўлмиш суфийларнинг ҳам таълиминини олган бўлса ажаб эмас.

Амир Темурнинг меъморчилик ва тасвирий санъатга катта ихлос қўйганини, аксинча, ҳамма тан олади. У ҳукмронлик қилган даврда Самарқанд ва Кешда бунёд эттирилган иморатлар: жомелар, саройлар, медресалар ва масжидлар форс ёхуд чин ёдгорликларининг кўр-кўрона нусхаси эмас. Улар турли-туман ва бетакрор; улар Улуғ амир Самарқанднинг чиройига чирой

¹ Ибн Арабшоҳ. Юқоридаги китоб, 70-бет (тарж.).

қўлини ишони топширган тур...

кага эга меъморлар маҳоратининг маҳсулидир.

Ҳозирги кунда ҳам Самарқандда ана шу меъморий мажмуалардан учтаси мавжуд: булар «Бибиҳоним» деб номланган жоме масжиди, хилхонага айланган Гўри Амир масжиди ва ажойиб безаклар берилган хилхоналар мажмуаси — Шоҳизинда.

Бу мажмуалар қурилишида Амир Темур фаол иштирок этган. Солномаларда гувоҳлик берилишича, у қийин қурилаётган биноларни бир неча маротаба буздирган ва ўз кўрсатмаларига мувофиқ қайта қурдирган.

«Зафарнома»да «Боғи Шамол» саройи қурилишида ишлатилган услублар хусусида қимматли маълумотлар келтирилган: «Пойтахтга йнгилган барча мамлакатларнинг энг яхши муҳандис ва меъморлари саройининг режасини туздилар. Амир Темур уни кўриб чиқди ва маъқуллади. У қурилишни бир неча қисмларга бўлиб ва уларнинг ҳар бирига биттадан амирни жавобгар этиб тайинлади. У сарой қурилиши эртaroқ ниҳоясига етишини истар, шу сабабли ҳам бир ярим ой давомида бунёдкорлик ишларига ўзи бевосита бош-қoш бўлиб турди».

Фусункор «Боғи Дилкушо»нинг бунёд этилиши хусусида солномада «Амир Темур боғ ўзи хоҳлаганидек барпо этилганини кўргач...», деган сатрлар бор. Бу эса боғ лойиҳаси ишланаётган пайтда соҳибқирон меъморларга ўз мулоҳазаларини баён этганидан далолат беради.

«Зафарнома»да ҳам, Ибн Арабшоҳ ва Ҳофиз Абрунинг асарларида ҳам Амир Темурнинг инсон ва ҳайвонлар тасвири туширилган расмларга бўлган қизиқиши ҳақида (гарчи жонли мавжудотни расмларда акс эттириш ислом ақидаларига зид бўлса ҳам) қатор гувоҳликлар келтирилган.

Солномада ёзилишича, 1396 йилда Самарқандга қайтиб келган Амир Темур энг моҳир меъморлар ва ҳунармандларга таяниб, бунёдкорлик ишларини бошлаб юборган. Тарихий манбалардан маълум бўлишича, соҳибқироннинг расмлар галереяси бўлиб, улар орасида унга, айниқса, Монийнинг (Марказий Осиёда топилган энг нафис картиналар илк ислом даврида яшаб ижод қилган шу мусаввирнинг қаламига мансуб, деб тахмин қилинади) расмлари ёқарди; бироқ шунга қарамай, у Эрон ва Бағдоддан келган мусаввирларга ўзининг «Боғи Шамол» ва «Боғи Дилкушо» боғларида барпо

этилаётган саройларининг деворларига ўша расмлар кўра нафисроқ суратлар чиздиранди.

Амир Темури ўзи барпо қилган рассомчилик устахонасига Бағдоддан келтирилган моҳир санъаткор, рассом ва чизмакаш Абд ал-Ҳайни бошлиқ қилиб тайинлади. Афсуски, саройлар вайрон этилиши билан деворларидаги расмлар ҳам йўқолиб кетди, умрининг сўнгги йилларида мутаассиб кимсалар томонидан қийноққа солинган Абд ал-Ҳай эса яратган шох асарларининг қўлларин билан бузиб ташлади. Унинг санъатининг шоғирдлари давом эттирдилар, бу санъат кейинчалик Улуғ амирининг авлодлари даврида гуллаб-яшнаган «Темурийлар миннатураси» деб ном олмиш ажойиб мактабга катта таъсир ўтказди.

Амир Темурининг тасвирий санъатга бўлган қизиқиши фақатгина эстетик табиатга эга бўлмай, балки сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутарди. Биз ҳозирги кунда кино ва телевиденидан тарғибот мақсадида қандай фойдалансак, у ҳам тасвирий санъатдан айнан шундай мақсадларда фойдаланарди.

Шу маънода Ибн Арабшоҳнинг асаридан олинган қуйидаги парча диққатни жалб этади: «Темур ўз саройларидан айримларининг деворларига суратлар чизишни амр айлади; уларда сарой аҳлининг мажлислари, ўзининг гоҳо кулиб, гоҳо қаҳрли турган ҳолатлари, қилган муҳораба ва қамаллари, ҳузурига қабулга келган подшоҳлар, амирлар, сайидлар, вламою фозиллар ҳамда улуғлар тасвирланган эди... Салтанат тахтига ўтирган кунидан бошлаб ҳаётида рўй берган қатор воқеа-ҳодисалар, ҳатто, энг сўнггилари ҳам, шу давомли суратларда ўз аксини топган эди. Уларда ҳеч нарса унутилмаган ва ҳеч нарса қўшилмаган эди. Унинг бундай қилишдан мақсади қўлга киритган зафарларидан беҳабарлар уларни кўриш ва ҳатто, шу муҳорабаларда бевосита қатнашгандек тасаввурга эга бўлиш имкониятини яратиш эди»¹. Бебаҳо ҳужжат бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган ўша деворий суратлардан ҳеч нарса сақланиб қолмаган, зеро биз сўз юритаётган саройлар вайрон бўлиб кетганига кўп замонлар бўлди.

Улуғ амир ҳузурда тасвирий санъатдан кейин энг кўп қўлланиладиган санъат тури мусиқа эди. Унинг

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур. 82-бет (тарж.).

амрига биноан барча тантаналарда энг таниқли со-
занда ва хонандалар иштирок этардилар. У мусиқанинг
барча услубларини бирдек ёқтирган кўрниди. Ҳофиз
Абрунинг китобида Чин юриши бошланишига бағиш-
ланган тантаналар қуйидагича тасвирланади: «Хушна-
ма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқаси-
да, аҷам тартибида, араб қондасида, турк йусунида,
мўғул аёлгусида, хитой русумида, алтой услубида соз
чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машғул
эдилар»¹.

Ибн Арабшоҳнинг асари орқали биз Амир Темур
саторни кўп ёқтирганини билиб оламиз.

У шоҳмат санъатида ҳам ниҳоятда кучли бўлиб, бу
соҳанинг усталари билан бемалол куч синашарди.

Амир Темурнинг мағрурлиги ва улугворлиги ҳақида
Ибн Арабшоҳ унинг табиаи қоплонникидан, кайфия-
ти шерникидан қолишмасди; у бошқалар бошини ўзи-
дан баландроқ кўтаришига, ўздан устун келишига чи-
дай олмасди: бундайларни бир зумда эзиб, янчиб таш-
ларди, деб ёзади. Унинг бу хислатидан атрофдагилар
кўп азият чекишарди, зеро у лаганбардорлик ва тил-
ёғламачиликни ёмон кўрар, аччиқ бўлса-да, донмо ҳа-
қиқатни айтишларини талаб қилар эди.

У ўз тақдирига беҳад ишонарди. Ўзининг ҳар бир
қўйган қадами ва қабул қилган қарорини Худо билан
боғларди, кетма-кет қучаётган зафарларини эса илоҳий
кучларнинг ўзига кўрсатаётган марҳамати, деб ҳисоб-
ларди.

Ҳофиз Абру келтирган Амир Темурнинг қуйидаги
шонрона нутқида унинг маънавий дунёси ўз аксини
топган:

*«Тенги йўқ Тангри ва ранг-баранг оламнинг эгаси
рубъи масқундаги мамлакатларнинг ихтиёр жиловини
бизнинг қудрат чангалимизга тутқазган ҳамда жаҳон-
нинг қуруқлиги-ю сувларидаги барча махлуқотни биз-
нинг амримизга бўйсундирган...»*².

Шубҳасиз, Амир Темурнинг айрим башорат қила
билиш хислатлари ҳам бўлиб, бу унга мана шу муҳит-
да буюк мунажжимларга хос сирли куч-қудрат бахш
этарди. Ҳар бир йирик воқеа-ҳодиса ёхуд муҳораба ол-

¹ Ҳофиз Абру. Низомиддин Шомийнинг «Зафарномаи шодий»
асарига илова. Низомиддин Шомий, Зафарнома. Т., 1996, 393-бет
(тарж.).

² Ҳофиз Абру. Уша асар. 394-бет (тарж.).

дидан Темурга илоҳий хабар келар, бўлажак ишларнинг нима билан тугашини олдиндан айта олар, ганимларининг макрларини сезар ва ўз амиру акобирлари орасидан хиёнат фикрида юрганларни топа биларди.

Ундаги бу хислат муқим эмасди. Аммо Амир Темур ундан унумли фойдаланар ҳамда бошқаларнинг тасаввурини лол қолдирадиган тафсилотлар билан ўраб, уни янада бойитар, таъсир кучини усталик билан кучайтирар эди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, масалан, Амир Темур ўзи билмаган бирор шаҳарга ташриф буюришидан олдин шу шаҳарнинг майдон-кўчалари ва кўзга кўринган аёнларининг ҳаёти, юриш-туришлари тўғрисида ипидан-игнасиғача хуфёна билиб оларди.

Шаҳарга киргач эса, у кўчаларда бемалол сайр қилар ва маҳаллий аёнлардан бирини чақириб, барчанинг кўз ўнгиди ундан фақат шу кимсагагина маълум бўлган воқеа ва муносабатлар тўғрисида худди эски танишлардек суриштира бошларди. «Ана шунда суҳбатдоши ҳайратдан ёқа ушлар, Амир Темур рўй берган воқеаларнинг шохиди бўлган экан-да, деган хаёлга борарди»¹.

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темурнинг хотираси ниҳоятда ўткир эди, энг кичик тафсилотларни ҳам ёдда сақлаб қоларди. Унинг айгоқчилари ҳар бир ўлка ҳақида, унинг бойликлари, харитаси, табийи ва сунъий истеҳкомлари, иқлими ва аҳолиси тўғрисида мукамал ҳисоботлар тайёрлаб келтиришарди. У бу маълумотларнинг барчасини эслаб қолар ва улардан ўрни келганда салтанатининг манфаатлари ёхуд стратегиясини ўзгартириш учун фойдаланарди.

У салтанат юмушларига ва савдо-сотиқни ривожлантиришга катта эътибор берарди. Салтанат хизматига олинадиган амалдорларга қаттиққўл эди. У барча ўлкаларда, айниқса, ўзи йўқлигида тартиб-интизом сақланишини талаб қиларди. Узоқ сафарлардан қайтгач, амалдорларнинг ҳисоботларини тинглар, йўл қўйилган камчиликларни тузатарди: бирор нарса унинг эътиборидан четда қолмасди. У айнан шундай қилибгина, ўзи сафарга кетганида аҳоли орасида норозиликлар туғилишининг олдини олиш мумкинлигини жуда яхши биларди.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у сафарлардан қайтгач,

¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таимур, (2-китоб.) 72-бет (тарж.).

салтанат пойтахтида қуйидаги юмушлар билан фаол шуғулланарди:

«Темур ўз ғойиблигида мамлакати ва раияси ишларида келар юз берганини суриштириб, еру мулклари масалаларини диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларга йўл-йўриқлар кўрсатди; атроф ва чегаралар, тева-рак-четлар фойдаси тадбирини кўриб, каттаю кичикнинг ғамини еб, бою фақирнинг манфаати билан машғул бўлди. Ўз мулоҳазаси тақозосига кўра барча ашъоларни ўз ўрнига қўйиб, жами мансабу мартабалар жинсовини ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқазиб бошлади. У сайидларни эъзозлаб, кароматлар соҳиблари бўлган авлиёларни иззату икромли қилди, илму фанни ва унинг аҳллари ҳурматини ошириб, уларга мурувватини сочиб, мартабаларини улуғлади; у муфсидларни бартараф қилиб, муртадларнинг илдизини қурибди, зиногирларни бўғдириб, ўғриларни салб эттирдик, ниҳоят унинг шундай саъй-ҳаракатлари туфайли салтанат юмушлари тартиб-интизомли бўлиб, ҳукумат ри-соладагидек фаолият кўрсатарди»¹.

Барча буюк саркардалар каби Амир Темур мағлубият алами ва зафар нашидасини ўз аскарлари билан баҳам кўрарди. У улардан метиндек тартиб-интизом талаб қилса-да, мажруҳлигига қарамай уларга бош бўлиб жангга кирарди. У аскарларини ҳеч қачон жанг майдонида ёлғиз ташлаб кетган эмас.

Унинг шиори «Рости — русти», яъни «Куч — адолат» деган ҳикмат бўлиб, одамларнинг мансаби, бойлиги, ирқи ва эътиқодидан қатъи назар ҳаммага бирдек адолатда бўлган.

У ўз қўшинида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатган эди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, у ҳеч қачон бировнинг ғорати ва ўлжасига кўз олайтирмаган; бирор нарсага биринчи бўлиб қўл теккизган одам унинг эгаси ҳисобланарди. Ҳамманинг ҳуқуқи тенг эди, энг оброўли ақобир энг оддий аскар билан баробар эди. Аммо, у ғорат қилишга расмий рухсат беришидан олдин кимдаким бировни бесабаб хафа қилса, заррача ҳақорат ёхуд арзимас зўравонлик қилса жонини ва мол-мулки билан жавоб берарди. Гуноҳидан ўтмиш, бир қошиқ қондан кечмиш туғрилида гап бўлиши мумкин эмасди, айбдорнинг

¹ Ўша асар, 1-жилд, 304-бет (тарж.).

на дўсту ёри ва на хизматкори унинг ёнига тушишга журъат қилолмасди. Бу қонда ҳеч қачон бузилмас, унинг олдида ҳамма баробар эди.

Унинг мана шу эгилмас адолатпешалиги, мардлиги ва ўз замонасининг энг моҳир саркардаси бўлишдек хислатлари билан бир қаторда аскарлари олдидаги юксак обрўси ҳамда қудратининг асосини ташкил этарди.

Бироқ ёзганларимизни ҳаммаси Улуғ амир ўз фуқароларига кўрсатган ақл бовар қилмайдиган таъсирни изохлаш учун камлик қилади; содда қилиб айтганда, у ўз фуқароларининг хўжаси эди, зеро у раҳбар бўлишдек тугма, аммо ақлга сиғмайдиган табиий ва саноатли хислат соҳиб эди.

САЛТАНАТНИНГ ИНҚИРОЗГА ЮЗ ТУТИШИ

Амир Темур барпо этган турли-туман ўлкалар, миллатлар ва турфа одамлардан ташкил топган улкан салтанат ўз асосчиси оламдан ўтганидан сўнг узоққа бормади. Соҳибқирон салтанат келажагини таъминлаш борасида қатор режалар тузган бўлишига қарамай, унга Тангри томонидан тақдим этилган барча юмушларда зафар қучиш каби нодир хислат ўзи билан нариги дунёга кетганидек, унинг бу режалари ҳам рўёбга чиқмади.

Улуғ амирнинг никоҳли тўрт хотини ва кўп сонли канизаклари мавжуд эди. Унинг қонуний никоҳлардан туғилган фарзандлари шахзодалар ва тахт ворислари бўлиб етишдилар.

Тўрт ўғилдан иккитаси — Жаҳонгир ва Умар Шайх оталаридан олдин дунёдан кўз юмди. Тўнгич фарзанддан икки ўғил қолди: бевақт оламдан ўтган Муҳаммад Султон ва Шарқий Афғонистон ноиб Пирмуҳаммад. Умар Шайхнинг ўғиллари Пирмуҳаммад ибн Умар Шайх, Рустам, Искандар ва Бойқаро Форс вилояти ва Ироқи Ажамга ҳукмдорлик қилишган. Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ ўша пайтда ўттиз саккизга кирган бўлиб, Озарбойжон ва Ироқи араб вилоятларининг ноиб ҳисобланарди, бироқ отдан йиқилиб, миёси лат еганлиги учун унинг ўрнига ўғли Умар Мирзо укалари Абубакр ва Халил Султон билан биргаликда ҳокимиятни бошқарарди. Тўртинчи ўғил, йигирма саккиз ёшли Шохрух Хуросоннинг ноиб бўлиб, унинг Улуғбек ва Иброҳим Султон исмли ўғиллари бор эди.

Амир Темур ислом ақидаларига риоя қилиб, тахтни тўнгич фарзандига қолдириш тарафдор эди. Бироқ Турон замини одатига кўра ҳар бир шахзодага салтанатнинг бир бўлагини топширишни истар, фақат шахзодалар Самарқанд тахтида ўтирган қонуний тахт

ворисига сўзсиз итоат этишлари лозим эди. У тузган бу сиёсий тизим қарама-қаршиликлардан халос бўла олмади. Аммо шунга қарамай ўз вориси бўлмиш тўнғич фарзанди Жаҳонгирнинг ўғли, набираси Муҳаммад Султон кўрсатган хизматлари ва заковати туфайли тахтга энг муносиб ҳамда пароканда теурийлар хонадони аъзоларини бирлаштира олади, дея умид қиларди. Афсуски, севиқли набира бобосидан икки йил олдин оламдан ўтди.

Соҳибқирон Муҳаммад Султоннинг ўрнига унинг укаси, Афғонистон ноиб, кўпчилик теурийлар қўлтириш мард жангчи, аммо ҳақиқий давлат раҳбарига лозим бўлган хислатлардан йироқ Пирмуҳаммадни танлаб Ичкиликка ружу қўйган ўртамеъна қобилиятли бу йўл гит ҳали ўттизга ҳам тўлмаган эди.

Ёдингизда бўлса, Самарқанддаги Кастилия элчиси иштирок этган дабдабали қурултойда Амир Темур унинг шу ерда ҳозир бўлган барча ақобирлару амирзодаларга ўз вориси сифатида таништирган эди. Унинг тушагида ётганида ҳам у ўз васиятномасида Пирмуҳаммадин тахт вориси этиб тайинлаб ва Ўтрорда ҳозир бўлган амирларнинг ўзининг сўнги иродасининг бажо келтиришга қасамёд қилдириб, қўлидан келган охириги чорани қўлаган эди: «Эмди Пирмуҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумга қойиммақом этибменким, Самарқанд вилояти аники бўлғай. Ва истиқлол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тadbиридин ва черик ва раъийат ҳолидин хабардор бўлғай. Сизлар, керакким, анга мутӣ бўлуб, иттифоқ била анинг ишига машғул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвиш ва заҳмат бўлмағай. Ва неча йиллиқ саъий қилғоним зоеъ бўлмағай»¹ Сўнги нафасидан олдин у шу васиятноманинг кўпайтириб, унинг нусхаларининг салтанатнинг барча шахзодалари, амир ва ноибларига жўнатишларининг талаб қилди.

Кетма-кет рўй берган кўнгилисиз воқеалар Улуғ амир режаларининг бузиб юборишига оз қолди. У оламдан кўз юмган пайтда тахт вориси Пирмуҳаммад Ўтрордан бир неча ҳафталик манзил — Қандаҳорда эди. Аҳволнинг қутқариб қолиши мумкин бўлган ягона ин-

¹ Шарафуддин Али Ядий. Зафарнома. Т., 1997. 296-бет (тарж.).

сон, унинг туртинчи ўғли Шохрух ўзи ноиб бўлган Хиротга қайтиб кетган эди. Энг туполончи ва мансабпараст шаҳзодалар, аксинча, қушиннинг шундоқ яқинида — Утрор ва Самарқанд атрофларида қушим топган эдилар.

Салтанатнинг барча вилоятларида қуролли кучларга бошчилик қилувчи амирлар ва ноиблар эса, бузгунчилар фуқаро онгини заҳарлашга улгурмай, сиёятнома уларга етиб келса, унинг қатъий бажарили тарафдорлари бўлишарди, албатта. Бироқ қатсовуқ ва қор бўронлари васиятнома нусхаларини йларга етказиши лозим бўлган чопарлар йўлини тиниб қўйд. Ва ниҳоят, Утрорда ҳозир бўлган бирча амирнинг қабул қилган қарорлари ва қўллаган ишлари ҳеч нарсага арзимади.

Атрофида кучли шамоллар увиллаб турган Бердибек қасри деворлари ичида дунёдан ажралиб қолган маликалар ва амирлар майитни ювиб-тарадилар, Қуръон сураларидан ўқидилар ва бундан кейин қилиниши лозим бўлган ишлар борасида кенгашдилар.

Амир Темурнинг ўлими ҳақида сукут сақлаш ҳамда бу ҳақда хабардор қилиниши лозим бўлган ягона шахс Пирмуҳаммад етиб келгунинча ҳар қандай ҳарбий ҳаракатдан воз кечиш ўринга, амирлар катта қушинини бир манзилга йигиб, анъанавий жанговар ҳолатда Чин устига юриш бошланса, Улуғ амир вафотидан беҳабар ғаним осонгина таслим бўлади-қолади деган хулосага келдилар. Бироқ, тажрибали бу амирлар бир замонлар ниҳоятда қудратли бўлган бу қушин энди иппи узилиб кетган маржон шодасидан ўзга нарса эмаслигини хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Улар туғри иш тутаётганларига ишонган ҳолда ўз ҳукмдорларининг сўнгги хоҳишига хиёнат қилдилар. Чунки қонуний ворис келишини кутмай қушинини жойидан қўзғатдилар ва бу ишларини фатҳ этиш учун қўлай мавсум яқинлашиб келаётганлиги сабабли ортиқ кутиб бўлмаслиги билан изоҳладилар.

Бу ишни амалга ошириш учун улар маликалар ёнида бўлган ўн бир ёшли шаҳзода Иброҳимга бобосининг жанговар дўмбираси ва кумуш аждарҳо тасвири туширилган қора туғни тутқаздилар ҳамда бутун қушин билан биргаликда унга тожу тахт эгасига кўрсатиладиган иззат-ҳурматни кўрсатдилар. Улар-

нинг фикрича, Иброҳим гуё Улуғ амир тирикдек қўшинини Тошкент томон бошлаш ҳамда ҳукмдорлик анжомлари ва олий бош қўмондонлик юкини у ердан қўшинининг ўнг қанотига раҳбарлик қилиб турган ўзидан каттароқ амакиваччаси Халил Султонга топшириши керак эди. Чин устидан зафар қозонилгач (бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ эди), Халил ўз вазифасининг Илмұхаммадга топширар, унинг Самарқанд тахтига ўтиришига эса барча бирдек ёрдам берарди.

Ўтрор амирлари бу содда режани амалга ошириш йўлида мудҳиш оқибатларга олиб келган яна икки хатога йўл қўйдилар. Улар барча шаҳзодаларга бир пайтнинг ўзида Амир Темурнинг ўлими ва унинг вассияномаси бажарилишини тўхтатиб туриш борасида ўзлари бир тўхтамга келган қарор ҳақида хабар бердилар. Шу атрофда турганлар бундан биринчи бўлиб хабар топдилар; улар узоқ вилоятларни бошқараётган садоқатли шаҳзодаларга хабар етиб боришидан олдин ҳаракат қилиб қолиш имкониятига эга бўлдилар.

Ва ниҳоят, улар Амир Темурнинг жасадини махсус тобутга солиб, маликалар ва кичик бир қуроли гуруҳ ҳамкорлигида Самарқандга жўнатдилар. Уларнинг бирортасининг ҳаёлига сафар чоғида ёхуд Самарқандда бирор-бир шаддод ва диёнатсиз даъвогар бутун гуруҳни осонгина қўлга тушириб, марҳумни тахт вориси этиб танланган кимса дафн этиши кўзда тутилган шарқона удумдан ўз манфаати йўлида фойдаланиб қолиши мумкин-ку, деган фикр келмади.

Бир пайтлар Дамашқ қаршисида жанг майдонини ташлаб кетган Амир Темурнинг жияни Султон Ҳусайн Ўтрор яқинида, қўшинининг чап қанотига раҳбарлик қилиб турарди. Рўй бераётган воқеалардан у биринчилар қатори хабар топди. Солномаларда «иштаҳаси баланд ва тасаввури эгри шаҳзода» деб таърифланган Султон Ҳусайн бир зумда фитна уюштириб, Самарқанд ва тожу тахтни қўлга киритиш умидида ўзига тарафдорлар йиғи бошлади.

Бир хабаргир ёрдамида бундан воқиф бўлган Ўтрор амирлари ғазабга келдилар ҳамда икки мактуб битдилар. Номаларнинг бири Самарқанд ҳокими Аргуншоҳга йўлланган бўлиб, унга Султон Ҳусайнга қаршилик кўрсатиш ва ўрни келса, қўлга олиш буюрилган эди. Тошкентда жойлашган қўшин ўнг қанотининг саркардаси шаҳзода Халил Султонга йўлланган

иккинчи мактубда Султон Ҳусайннинг шум ниятлари етказилиб, зарур бўлиб қолганда амирлардан ўз ёрдамини дариг тутмаслик сўралган эди.

Халил Султон омади келганини англади: Амир Темурнинг ўлиминдан, тайинланган вориснинг йўқлигидан, амирлар томонидан васиятнома амалга киришининг тўхтатиб қўйилганидан, Султон Ҳусайн тайёрлаётган фитнадан ҳамда қўшин орасида бошланаётган тушқунликдан биринчилардан бўлиб хабар топган Халил Султон васиятга қарши бориб, Самарқанд тахтига ўз номзодини кўрсатди. Модомики тақдир Пирмуҳаммадни ўзи зарур бўлган жойдан узоққа йўллаб, тахтга ўтиришига тўсқинлик қилаётган экан, у ҳам Улуғ амир учинчи фарзандининг ўгли сифатида қонуний ворислик ҳуқуқига эгаллигини ҳамда бу ишнинг пайсалга солмай тезроқ ҳал қилиш лозимлигини ҳаммага маълум қилди. Зеро пойтахтни Ҳусайн муттаҳамнинг ҳамласидан ҳимоя қилмоқ лозим, йўқса, салтанат парокандаликка юз тутиши мумкин.

Халқ суймаган ва журъатсиз инсон Султон Ҳусайн катта хавф туғдирмаса-да, ўз лашкарлари олдида Амир Темурнинг вориси дея қўтланган ва пойтахтга юриш қилиш учун қудратли қўшин йиғишга тушган Халил учун туртки бўлди. Қўплаб амирлар ва ҳатто Умар Шайхнинг ўғилларидан бири Халилнинг вазирларига унчалар ишонимсизмаса ҳамки, у агар муваффақиятга эришса Самарқанд хазинасидаги бойликларни баҳам кўриш ҳақидаги ваъдаларига учиб, унга қўшилдилар. Пирмуҳаммад ҳам, васиятномадаги унга тегишли кўрсатмалар ҳам унутилди.

Ушбу шоҳмат ўйинининг ҳал қилувчи донаси Самарқанд ҳокими эди: Халил уни ҳам ўз тарафига олдиришга ҳаракат қилди ва шу мақсадда ўз вакилларини яширинча унинг ҳузурига юборди; вакиллар унга ўз хўжалари номидан агар у Халилнинг кўрсатмаларини бажарса, Улуғ амир хазинасининг бир қисmini ва юксак мартабали мансаб ваъда қилдилар. Халил Арғуншоҳдан шаҳар дарвозаларини ундан бўлак ҳеч бир кишига очмаслигини сўраган эди. У Амир Темурнинг тобутини шаҳарга киргазиши, уни кузатиб келаётганларга эса рад жавобини бериши лозим эди. Улуғ амирнинг рафиқалари ҳам шаҳарга киритилишларни мумкин эди, фақат улар ўз қўриқчилари ва хизматкорларини шаҳар деворлари ташқарисида қол-

диришлари даркор. Шундан сўнг шаҳардан пашша ҳам чиқмаслиги керак.

Бу режа ҳар томонлама тула амалга оширилди. Султон Ҳусайн шаҳарнинг дарвозалари ёпиқ ва тир-қишларидан камончилар куришиб турган деворларига яқинлашишга журъат этолмади. Шохруҳнинг ўғиллари Улуғбек ва Иброҳим Султонга ҳам шаҳарга кириш ман этилди, маккор ҳоким буни Пирмуҳаммад етиб келмагунича шаҳар дарвозаларини очишга ҳақи йўқлиги билан изоҳлади. Унинг гапига қараганда фақат Пирмуҳаммадгагина васиятномада шундай катта иззат кўрсатилган эди. Бу ерда фитна яширинганлигини ҳис қилган икки шаҳзода ўз лашкарлари билан Бухорога йўл олдилар.

Бу орада Амир Темурнинг жасади шаҳарга кири-тилиб, келажакда хилхона қилишга мулжалланаётган Муҳаммад Султон масжидига қўйилди. Бир оздан сўнг сочлари ёйилган, кўзлари тула ёш, мотам кийимидаги маликалар келиб, Улуғ амир тобути ёнида ўз қайғуларини намойиш эта бошладилар. Шаҳар меҳнаткашларининг катта қисми дуқонларини ёпиб, бозорларини тарк этиб бирданига маликаларнинг дардларига шерик бўлиб, тоат-ибодат қилиб кўз ёшларини тўқидилар. Шу йўл билан Самарқанд аҳли Улуғ амир хотирасига ундан совға-салом ва бойликлар олиб турган амиру акобирларга қараганда содиқроқ эканлигини исбот этди.

1405 йил 18 мартда Халил кам сонли қўшини билан шаҳар дарвозалари қаршисида пайдо бўлди: бир қатор амирлар унинг сафини тарк этган эди; уларнинг айримлари соҳибқироннинг сўнгги иродасига хиёнат қилганликлари учун афсусланган бўлсалар, айримларининг (улар кўпчиликни ташкил этишарди) бу йигитнинг салтанат шохсупалари томон шиддат билан одимлаши узоққа бормаслигига ишончлари комил эди.

Қонуний тахт ворисига хиёнат қилиб, Самарқанд ҳокими дарвозаларини очди ва Халилга шаҳар ҳамда ҳукмдор қалъаси дарвозалари калитларини топширди. Бир неча кундан сўнг Халил тахтга ўтирди, уни ўз тарафдорлари ва Самарқанд бузуқилари қизғин олқишладилар. У тахтда ўтириб амирлар, юқори мартабали амалдорлар ва темурийлар онласи айрим аъзоларининг ўзига содиқлиги ҳақида қасамёдларини

қабул қилди ва шундан сунг солномаларда ёзилишича «бутун Осиёнинг хазиналари жамланган» қалъанинг чуқур ертўлаларини айланиб чиқди. У олтин ва кумуш ёмбиларини куздан кечириб, барча мамлакатларнинг тангаларни тўла қопларга қоқилди, хитой шохиси ва қимматбаҳо эрони гиламларни топтаб, ёқут, олмос, зумрад, феруза ва жавоҳирлар тўла омборлар олдига етганида бойликлардан боши осмонга етди ва у қаршисида барча хоҳишларини амалга ошириш манбалари ва куч-қудратининг гаровларини кўрган-дек бўлди.

Уз зафарини муносиб якунлаш учун у бобосининг дафн маросимини тантанали равишда ташкил этиши даркор эди, бу эса уни туркий ва мўғул фуқаролари назарида самолар қўллаган тахт вориси сифатида кўрсатишга хизмат қиларди.

Қимматбаҳо қора ёғочдан ясалган тобут олдидан кетаётган Халилнинг ёнидан шаҳзодалар, амирлар, уруғбошилар жой олган бўлиб, муллалар Қуръон тиловат қилишар, бева-бечораларга садақа улашдилар эди. Халил Султон хилхонанинг ҳали оҳори кетмаган катта хонасида ташкил қилинган маъракаи бошқарди, соҳибқироннинг буюк хизматларини таъкидлаб, динга эътиқоди баланд бўлганлигини эслатди. Шаҳзоданинг амрига биноан зоти шариф Сайид Барақанинг хокм солинган тобутни келтирдилар ва Улуғ амирнинг иродасига биноан унинг бош тарафига дафн этдилар. Муҳаммад Султоннинг жасади бобосининг ёнига қўйилди. Шундан сунг у хилхона деворларини қимматбаҳо қуроллар ва тилла суви юритилган қогозлар билан безашни, оёқ остидаги мармар саҳнга ажойиб гиламлар тўшашни буюрди.

Оқшом чўккач, Халил мўғул анъаналарига мувофиқ Амир Темурнинг катта жаиговар дўмбирасини келтиришларини амр қилди; кекса бир жангчи уни узоқ муддат гамгни гумбурлатиб турди, кейин дўмбиранининг бўлақларга бўлиб, шамолга учирдилар.

Самарқанд ва унинг бойликларининг ягона эгаси бўлиб олган Халил чиндан ҳам галабага эришдим, деб ўйлаш мумкин эди. У салтанатнинг вилоятлари, уларнинг шаҳзодалари, амирлари ва лашкарларни кўп ўтмай ўзини Амир Темурнинг вориси деб тан олишларини ўйлаб, сармаст эди.

Бироқ, уч йилдан сунг у тахтдан ажралиб, салтанатнинг инқирозига сабаб бўлди. Бутун инсоният

тарихида руй берган буюк давлатлар таназзулида у каби дилбар шахзодаларнинг салбий роль ўйнагани камдан-кам кузатилган. Замондоши Ибн Арабшоҳнинг таърифлашича, у хушхулқли, хушбиним ва чиройли, либослари ва қуро-яроглари ҳавас қилгудек озода, мажлисларда хушсухан ва мулойим, сахий ва айни гуллаган ёшдаги олижаноб шахзода бўлган. У сахийлиги ва олижаноблиги туфайли одамларнинг кўнглини тез тонар, бироқ енгилтабнатлиги сабабли жиддий одамлар ундан юз ўгиришарди.

Ниҳоят, шарманда бўлган акобирлар янги ҳукмдорнинг фикри ёдини Амир Темур барпо этган салтанатни сақлаб қолиш эмас, балки Шодмулкка бўлган кучли эътирос банд этганини англаб етдилар. Шодмулк амир Ҳожин Сайфиддиннинг хотини бўлиб, Халил уни олиб қочиб кетган ва бобосининг розилигисиз никоҳлатиб олган эди. Бундан хабар топган Амир Темур аёлни зиндонбанд қилган ҳамда Чин юришидан қайтиб келгач, унинг танасини бошидан жудо қилишга сўз берган эди.

Тахтга ўтиргач, Халил ўзининг бу аёлга бўлган муносабатини ҳаммага ошкор қилди ва уни малика этиб тайинлади. Ибн Арабшоҳ бу жуфт ҳақида қуйидагича ёзади: «Икковлари гуё бир жисмни ташкил этардилар. Унинг ишқи Халилни бутунлай қамраб олиб, ақлдан оздирди»¹. «Зафарнома» муаллифлари ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар: «Подшоҳ бўлгонда фарогат била анинг (*Шодмулк — тарж.*) била айшу ишрат қилур эди. Ва анинг сеҳридин асло чиқмас эрди. Ва, ҳар неким, ул маслаҳат кўрса эрди, ўшандоқ қилур эрди ва ўз ихтиёрини анга берди. Ва инсоф эликини очиб, андоқ хазинани оз фурсатда талаф қилди. Бу ҳаракатидин барча черик ва раъийат андин кўнгул узиб, анинг била йамон бўлдилар»².

Улуғ ампрининг жазосидан тасодифан омон қолган Шодмулк телба аёл бўлиб, ўзининг Халил билан бўлган муносабатини Амир Темурга мулозимлари етказган, деб ҳисоблар ва улардан қулидан келганича ўч оларди. Бунинг оқибати нималарга олиб боришини эса уни асло қизиқтирмасди.

Шодмулк эрига ўта салбий таъсир кўрсатди. У эс-

¹ Ибн Арабшоҳ. *Уша асар*. 2-жилд, 52 бет (*тарж.*).

² Шарафуддин Али Ядид. *Зафарнома*. Т., 1997, 308-бет (*тарж.*).

ки хизматкорлари бўлмиш тарбиясиз ва шубҳалии шахсларни саройга олиб кирди. Уларга бойлик ва юқори мансабларни улашиб берди. Бу эса амирларни қаттиқ ранжитди. Халил туфайли у ишёқмас ва тасқара бир хизматкорини вазир лавозимига қўйдирди; бу киши ноибларини ишга тайинлаб, ишдан оларди, салтанат маблағларини ўз хоҳишига кўра ишлатарди, машваратларда узундан-узоқ ва қийналиб нутқ сўзларди. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, «бу ҳолат амирларнинг ғазабини қўзғар, шаллақига эса олам-олам қувонч келтирарди».

Хотинининг беадабликларига қарамай, Халил Султон яна бирмунча муддат ажойиб зафарлар қучди. Бунда унга телба омад қўл келди.

Шу тариқа у сиёсат саҳнасидан амакиваччаси Султон Ҳусайинни йўқотгач, Самарқанддан жамланган қудратли қўшин билан орани очиқ қилишга бел боғлаб Қандаҳордан йўлга чиққан Пирмуҳаммадга қарши жангга кирди. Ўта шафқатсиз муҳорабада унинг қўшини амакиваччасининг лашкарларини ер тишлатди; Пирмуҳаммад эса Афғонистонга қочиб кетди.

Халил ўз пойтахтига музаффарона кириб келди, бироқ қувончи узоққа бормади: унинг йўқлигида қатор амирлар Шоҳрух тарафига ўтиб кетган эди. Бу қулай фурсатдан фойдаланиб, Халил ва Шодмулк лашкарларни ўзларига янада қаттиқроқ боғлаб олишга қарор қилишди ва шу мақсадда Амир Темур хазиналарининг эшикларини зобит ва аскарларга ланг очиб қўйишди. Бу ўйламай қилинган нодон ҳаракат парокандаликни бошлаб берди. Гуё Пандора¹ қутисидан чиққандек бутун Самарқанд олтинга кўмилди, натижада шаҳарга очлик, хиёнат, жинойтчилик ва қаҳр-ғазаб ёйилди. Дастлабки кунлар шоҳ ва малика катта қоплардаги қимматбаҳо тошлар, тилла ва кумуш таиғаларни аскарлар устидан сочиб кўнгилхушлик қилдилар: қоплар бўшаб қолса хизматкорлар уларни хазиналар сақланадиган ертўладан яна қайтадан тўлдириб чиқардилар; кўп ўтмай бу ўйин эр-хотинни зериктирди ва уларнинг ўрнини сарой аъёнлари эгал-

¹ Пандора — қадимги юнон мифологиясида Ер юзидagi биринчи аёл. Инжилдаги Ева каби у Ер юзига ёмонлик уруғлари тарқалтиришнинг сабабчиси, зеро у Зевс инсоният кулфатларини яшириб қўйган идишни очиб юборган Пандоранинг қутисида фалат Умидгина сақланиб қолган (тарж.).

ладилар. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган исрофгарчилик бир неча ҳафта давом этди: хазинанинг кети кўринмасди.

Бу афсонавий исрофгарчилик солномаларда афсус-надомат билан тилга олинади: «Бу қимматбаҳо тошлар, тангалар, нодир матолар, камарлар, бебаҳо идишлар, тақинчоқлар... қурул-аслаҳалар, зирак-узуклар, чодирлар, саропардалар, тахтлардан иборат чексиз-ҳисобсиз бойлик эди... бир неча асрлардан бери Осиё ҳукмдорлари йиққан хазиналар, Эрон ва Турон мамлакатлари шоҳ ва шаҳзодаларидан тортиб олинган пул ва мол-мулклар эди... Бу бутун Осиё мамлакатлари Амир Темурга тўлаб турган ўттиз олти йиллик хирож ва ўлпон эди. Тилла тангаларни шошма-шошарлик билан улкан тарозиларда тортиб улаша бошладилар, бундан ҳам қонқмай уларни худди бугдой улашгандек қоплаб тарқатишга тушдилар: тилла тангалар тўла қопларни орқалаб кетаётганларни хирмондан бугдой олиб кетаётган деҳқонларга қиёс қилиш мумкин эди. Бундан оддий халқ ҳайратга тушди: «Эй Худо! Бу бойликларни йиққан қайдаю, ким уларни исроф қилмоқда!» Лашкарлар бу бойликлардан тўйгач, хазинанинг қолгани оддий оломон устига сочилди, бунга жавобан «Яшасин шоҳимиз Халил Султон!» деган олқишлар янгради.

Халил Султон яна бир муддат шон-шуҳратга кўмилиб яшади, зеро нитиқом умидида ёниб юрган Пирмуҳаммад янги бир қўшин тўплаб, Самарқанд устига юриш қилди ва бу сафар ҳам мағлубиятга учради. Қандаҳорга қайтган омадсиз Пирмуҳаммад ўз вазири томонидан хиёнаткорона ўлдирилди. Салтанатнинг, унинг барча хазиналари ва лашкарларининг эгаси бўлиш насиб этмаган қонуний тахт ворисининг қисмати ана шундай аянчли тугади.

Музаффар Халил Самарқандга қайтиб келганида аҳвол ниҳоятда огир эди. У ўта сахийлик билан улашган олтин ўз қилмишини қилиб, жамиятни бузиб бўлган эди. Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишича, аҳолининг катта қисми шаҳарин ташлаб кета бошлади, хусусан бойиб қолган ажнабийлар ўз она ватанлари томон йўлландилар. «Ҳамма турли томонларга, Мағриб-бу Машриққа тарқалиб кета бошлади, зеро озик-овқатларнинг тақчиллиги ва қимматлиги шаҳарда яшашни қийинлаштириб қўйди, пуlining қадри тушиб кетди»,

дея қўшимча қилади Ибн Арабшоҳ. Пулнинг қадрсиз-ланиши шу даражага бориб етдики, бир қоп бугдой-нинг нархи бир неча қоп тилла танга ёки қимматбаҳо тошга тенг бўлди. Кўп ўтмай фақат озик-овқат мол-ларини айирбошлашга ўтилди, бу эса шаҳарда кўплаб касбларнинг ёпилишга ва ҳаётнинг бутунлай тўхта-шига олиб келди.

Бир-бирларининг ишқидан маст Халил Султон ва Шодмулк бу орада аччиқ ҳақиқатдан қочиб, кайфу сафо суришар, бири иккинчисидан дабдабали зиёфат-лар уюштириб, уларга Самарқанднинг бойвачча ёш-ларини таклиф қилишарди. Ошиқ-маъшук ўз бош-ларига хавф солиб турган тўфонни кўришни ҳам ис-ташмасди. Бу воқеаларнинг барчасига шу аёл сабаб бўлди ва у Халил Султоннинг ҳукмдорлик даври вай-роналарини ўзи билан олиб келди. Тахт жиловини қўлга олган Шодмулк бир пайтлар ўзини хўрлаган маликалар ва Амир Темурнинг канизаклари унга ху-шомад қилишларини ва оёғига йиқилишини истаган эди. Аммо, сарой дабдабалари ва қондаларига ўр-ганиб қолган бу аёллар Шодмулк хоҳишини бажарма-дилар ва ҳатто у билан учрашиб қолганларида унинг бор-йўқлигига аҳамият ҳам бермадилар.

Янги малика макр-ҳийла қўллаб эрини ишга сол-ди. Натижада у маликаларни қатор номдор амирлар-га турмушга чиқаришга муваффақ бўлди. Шодмулк амирлар ўзларига кўрсатилган илтифот учун муносиб жавоб қайтаришар, деган умидда эди. Амир Темур юришларининг оқсоқоллари ва Шохрухнинг янги та-рафдорлари соҳибқироннинг қонуний хотинлари ва беваларни ўзларига таклиф қилинганида, Халилдан юз ўгирдилар. Солномада у жиддий айбланади: «Халил ўз оналаридек ҳурмат қилиши лозим бўлган шу бечо-ра маликаларга қилган муносабатини ҳамма қорала-ди; у маликаларни уларнинг эшикларида хизматкор-ликка ҳам ярамайдиган кимсаларга зўрлаб турмушга берди».

Халил Султон ва Шодмулкнинг ўзбошимчалик-ларига айган мана шу таҳқирланган маликалар чек қўйдилар. Амир Темурнинг бевалари, шубҳасиз, мар-ҳум эрларн томонидан қўлланилган фатҳ этиш ва дав-латни бошқариш усулларини унутмаган эдилар. Шу сабабли ҳам улар ўзларининг янги хўжаларини Ха-лилга қарши фитна уюштиришга ундадилар. Хотин-

ларидан яхшигина кўрсатма олган амирлар Халилнинг макри билан Самарқанддан ташқарига олиб чиқдилар ва занжирбанд қилдилар. Ҳукмдорсиз қолган Самарқандда талончилик ва парокандалик бошланди. Иштаҳаси баланд амирлардан бири тахтни эгаллаб олишга ҳам ҳаракат қилди, бироқ у ўз ниятига ета олмади, зеро солномада ёзилишича: «Ўз падарининг хонадонидан руҳ бераётган диёнатсизликларга чек қўйишга аҳд қилган» Шохрух қудратли қўшин тўплаб, шаҳар томон йўлга тушган эди.

САЛТАНАТНИНГ ТИКЛАНИШИ ВА ТАНАЗЗУЛГА УЧРАШИ: ШОҲРУХ ВА УЛУҒБЕК

Рўй берган воқеалар шу пайтгача салтанат тожу тахти учун темурийлар оиласида бўлаётган курашдан ўзини четга олиб турган Шоҳрухни ҳам ўз қўргонидан — Хуросондан, қўшни вилоятлар ҳурматиини ва ўз фуқароларининг меҳрини қозонган ўлкасидан чиқишга мажбур қилди.

Шоҳрух ўттиз ёшлардаги саҳий ва олижаноб инсон бўлиб, илм аҳли ва ҳунармандларни ўз паноҳига олган, бироқ кези келганда жасур жангчи ва моҳир саркарда эди.

Салтанат ҳудудида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар уни сулоланинг ҳақиқий сардори сифатида иштирак этишини тобора талаб қиларди. Ўзининг диний қарашлари туфайли зўравонлик ва куч ишлатишни инкор этувчи суфийлар тариқатига аъзо бўлса ҳам, у Пирмуҳаммаднинг қотилини қидириб қўлга олган, амакиваччаси Пир Умарни азоблаб ўлдирган темурий шаҳзода Искандарни қатл эттирган эди.

Шундай қилиб, Шоҳрух адолатни қарор топтириш учун Самарқандга келди. Мулкдорлар ва ҳунармандлар унга шаҳар дарвозаларини кенг очиб, «айбдорлар билан ҳамкорлик қилганлар»ни унинг қўлига топширдилар ва қилган жиноятлари ва йўл қўйган хатолари учун жазолашни сўрадилар. Дастлабки кунлар шаҳар бозорларида жиддий орани очиқ қилишлар бўлиб ўтди. Ҳаммоллар бахтиқаро Шодмулк яширинган ҳужрани топиб, унинг бўйнига арқон солиб кўчага олиб чиқдилар ва сазойи қилдилар: уни ғазабнок оломон қўлидан Шоҳрух томонидан юборилган аскарлар анча кечикиб қутқардилар. Халил Султоннинг маслаҳатчилари қатл этилдилар, Самарқандда қолган амирларнинг кўнчилиги Халилнинг тахтни эгаллаб олишига раҳнамолик қилганлари учун зиндонбанд этилдилар.

Шаҳарда тартиб-интизом тиклангач, Шоҳрух тантанили равишда отасининг қабрини зиёрат қилди ва

қайтадан дафн маросимини уюштирди. Мусулмон суфий сифатида мазкур даргоҳни зиёратчилар ва тоат-ибодат учун қулай қилиш мақсадида у Халил хилхонани тулдириб ташлаган ортиқча ялтироқ нарсалардан ҳалқни килди.

Шоҳрух ўз аскарларига Халил томонидан талон-торож қилиниб, амирларнинг уйларида омборхона ва сомонхоналарда, дуконлар ва ҳатто жарларнинг тубларига яширилган ўша машҳур хазинанинг қолган-қутганларини йиғдирди. Жамланган бойликларни саройнинг қулфлари мустаҳкам хоналарига жойлаштирди: афсуски, хазинанинг асосий қисми йўқолиб бўлган, йироққа — қўл етмас ўлкаларга кетиб қолган эди.

Орадан кўп ўтмай Халилдан ҳам хабар келди: бир мўғул ўрдасининг Амир Темур авлодларига садоқатли бўлган бошлиғи уни қутурган ғанимлари қўлидан қутқариб қолган экан. Солномада айтилишича, у ўзи турган қароргоҳида ҳам «фироқда азоб чекаётгани, айрилиқнинг изтироблари ва висол ишқида ёнаётгани ҳақида ишқий шеърлар битарди».

У ёлғизликка бардош бера олмади ва тавба-тазарру қилиш учун Самарқандга, амакисининг ҳузурига келди.

Амакиси унга мурувват кўрсатди ва ҳатто, уни Самарқанднинг ноибни этиб тайинлашига бир баҳя қолди — бундан ортиқ бўлиши мумкин эмасди — бироқ у бу фикридан қайтди ва унинг ўрнига ўн туққиз баҳорни кўрган ўғли Улуғбекка тахтни ишониб топширди. Шодмулк Халилга қайтарилди ва унга Ироқ ноиблиги топширилди. Бахтиёр эр-хотин бу вилоятда тўрт йил бирга яшади, сўнг огир касалликка учраган Халил оламдан ўтди. Солномада таъкидланишича, Шодмулк ҳам кўп ўтмай дунёдан кўз юмди: «Дунёда энг азиз одамни йўқотганидан чуқур қайғуга ботган аёл ханжар билан ўз томоғини кесди; эр-хотинни Райда, бир қабрга дафн этдилар». Ушбу ғайриоддий ва таъсирли сўнгги тадбир қайси шоиртабиат шаҳзода ёки ҳокимнинг иродаси билан амалга оширилганлиги бизга номаълум.

1409 йил Шоҳрух Самарқанддан ўз пойтахти Ҳиротга қайтар экан, Улуғбекка тинч, бироқ Улуғ амирнинг шон-шавкатли замонасида салтанатнинг боши ва қалби бўлган Мовароуннаҳрни эмас, балки бефайз

ва кучсиз бир ўлкани қолдирган эди. Солномада бобосига нақадар қадрли бўлган пойтахтнинг таназзули ва харобага айланишида шахсан Халил айбдор топилади: «Халил Султон тахтга ўтирганида Самарқанд дунёдаги маданият-маърифат ривожланган энг машҳур шаҳар эди; бу ерда шаҳзодалар ва улуғ одамлар, илм аҳли ва дунёдаги энг қўли гул инсонлар истиқомат қилишарди, зеро Амир Темур қўлга киритган шаҳарлар моҳир ҳунармандларининг кўпчилиги ўз ўлкаларини ташлаб, шу ерга келиб қолишган... Кўн яхши нарсаларга тўла ва ҳарб санъатининг қатор усталари маскан топган бу ниҳоятда бой шаҳар ҳеч бир қаршиликсиз Халил Султоннинг қўлига ўтди; шаҳзода тўрт йил ўтар-ўтмас унинг барча бойликларини шамолга совурди, хазиналарини шипшийдам қилди, шу беқиёс буюкликни яксон қилди ва шу салтанат қудратини бутунлай харобага айлантирди. Тақдир бу шаҳзоданинг Шодмулк исмли аёлга бўлган оташнафас ишқидан унумли фойдаланди».

Улуғбек туфайли Самарқанд яна қирқ йил тинч умр кечирди, бироқ бу давр санъат ва илмлар раванқига шу қадар катта улуш қўшдики, бу даврни «Самарқанднинг олтин асри» деб атай бошлашди.

Бу оққуш рақси эди.

Ҳукмронлигининг дастлабки йиллари Улуғбекка ўз атрофидаги ҳарбийлар катта таъсир ўтказганга ўхшайди; уларнинг маслаҳати билан ва болалигидан хотирасида ажойиб из қолдирган жаҳонгир бобосидан ўрнак олиб, шахсан ўзи бош бўлган ҳолда кучманчи элатларга қарши бир қатор ҳарбий юришлар уюштирди.

Бироқ Улуғбек қанчалар мард ва куч-қувватга тўла бўлса-да, Улуғ фотиҳ бобосининг жанговар хислатларидан бирортаси ҳам унга мерос бўлиб қолмаган эди. Тошкентдан Самарқандга олиб борувчи йўл устида, Жиззах яқинида жойлашган тор дарага («Темур дарвозаси» деб ҳам аталади) кираверишдаги қояга ўйиб битилган қуйидаги ёзув яхши сақланиб қолган: «Аллоҳнинг кўмаги билан, шоҳлар ва халқларни фатҳ этгучи улуғ султон, Аллоҳнинг ер юзидаги сояси, Аллоҳ суйган шоҳларининг мададкори Улуғбек мўгул ўлкасига бир қатор ҳарб юришлари уюштирди ҳамла улардан соғ ва омон қайтди».

Сўнгги камтарона сўзлардан кўриниб турибдики,

Самарқанд ҳукмдори ўз юришидан музаффарона қайтиб келмаган. Унинг қатор юришлари нима билан тугаганилиги номаълум.

1427 йили Шоҳрухнинг фармони билан Улуғбек ўз лашкарларини саҳрога ҳўжайинлик қилувчи кўчманчи турк-мўғул халқларидан бўлмиш ўзбекларга қарши бошлади, бироқ бу тадбир самарқандликлар учун аяничли тугади. Шоҳрух ўғлининг мағлубиятларидан азият чекди. У, ҳатто, ўғлини Самарқанд тахтидан маҳрум этиш хаёлига ҳам борди, бироқ уни авф этди.

Улуғбекнинг ҳарбий санъат борасидаги қобилияти аста-секин сўниб борса-да, унинг олим сифатидаги ҳақиқий ва чуқур иқтидори аксинча, тобора ривожланиб бормоқда эди.

Улуғбекнинг шеърят, мусиқа, меъморчилик, математика ва айниқса, астрономияга иқтидори кучли эди. Бу улуғ аллома ва ўзига хос ижодкор ажойиб бир тўгаракка асос солади, атрофига иқтидорли олимларни йиғиб, тадқиқотчилар гуруҳларини бошқаради, билимдон ва изланувчан шогирдлар тайёрлайди.

У ўз атрофидаги фикр-зикри фақат жангу жадалдан иборат ҳарбийларга ҳамда Қуръони каримни муталаа қилишдан ўзга ҳар қандай ақлий фаолият гуноҳдан иборат, дегучи диний гуруҳ аъзоларига қарши унсиз ва шафқатсиз курашди.

Улуғбек усталик ва гайрат билан олиб борган бу тадбир ҳар икки гуруҳнинг ҳам норозиликларига сабаб бўлди. Уни йўқотиш мақсадида бир неча бор фитналар уюштирилди.

Урушқоқ ҳарбийлар йўқотилиб, мутаассиб уламоларининг овозлари ўчирилгач, султон ўз атрофига шоирлар, санъаткорлар ва олимларни жамлаб, режалаштирган ишларни амалга оширишга киришди. Машҳур бобоси каби буюк бунёдкор бўлган Улуғбек Самарқанд ва Бухорода ғаройиб боғлар ва саройлар барпо қилди. У дунёдаги энг катта гумбазли хонақоҳ бунёд эттирди, деворларига турфа ранглардаги тарошланган тошлар қопланган ажойиб ҳаммомлар қурдирди, бутунлай ялтироқ ёғочдан ясалган хитой расмлари билан безатилган масжид, аннқ фанлар ҳам ўргатиладиган мадрасалар барпо этилди; мадрасалар дарвозасининг пештоқига Ҳадиси шарифдан олинган қуйидаги шиорни илдириб қўйди: «Илм оломоқ ҳар бир муслим ва муслиманинг бурчидир».

Улуғбек Амир Темурнинг абадий оромгоҳи — Ғўри Амир мақбарасининг кам-кустини дид билан тўлдирди, кичик ўғлига Шоҳизинда қабристонига киравришга мустаҳкам дарвоза қурдиришни юкладди. Машҳур Самарқанд расадхонасини қуриб битказгач, расадхона жойлашган тепалик атрофида боғ барпо қилди, «Боғи Майдон» деб ном олган бу чаманда ажойиб «қирқ устунли сарой» ва минораси Чин чининисидан тикланган афсонавий айвон қурдирди. «Улуғбек замонасида олимлар энг юксак лавозимларга кўтарилдилар, муносиб одамлар муносиб мансабларга қўйилдилар», деб ёзади ўша замона муаррихи Давлатшоҳ.

Улуғбек бедор ўтказилган тунларда пишган олимга асло ўхшамасди, у нафосат шайдоси ва ҳаёт нафаси уфуриб турган санъат асарларининг ошиғи бўлмиш Оврупо Уйғониш даври шаҳзодаларига ўхшаб кетарди.

Бошқаларга ўхшамаган бу ҳукмдор мусиқа басталарди ва уни барбатда жуда нафис ижро этарди. Унинг хотираси ниҳоятда ўткир эди; бир гўвоҳининг қуйидаги латифаси бунга яққол тасдиқлайди. Улуғбек моҳир сайёд бўлиб, ўзи овлаган жониворлар, уларнинг турна хиллари, ов санаси ва тафсилотлари битиладиган бир дафтар тутган эди. Кунлардан бир кўни кимдир шу қалин дафтарни йўқотиб қўйибди. Улуғбек унга жазолаш ўрнига, мирзаларини чақириб, йўқотилган дафтар мазмунини ёддан айтиб туриб, қайта тиклабди. Бироқ, бир неча кундан кейин йўқотилган дафтарни топиб оладилар ва иккисини қиёслаб кўрадилар: уларнинг орасида атиги икки-учта арзимас фарқ чиқадди.

У, Қуръони каримни етти қироат тури бўйича ёддан ўқир, кўп йиллар олдин атиги бир қиё боққан кимсасини бир кўришдаёқ таниб оларди.

У, ажойиб қалам соҳиби ҳам эди. Айтишларича, у, Чингизхон фарзандларининг салтанатлари ҳақида каттагина тарихий асар ҳам битган экан¹; унинг форс тилида сўзлашиб туриб, осонгина турк ё араб тилига ўтиб кетганини кўриб одамларнинг ҳаваси келарди.

Бироқ султон риёзнётчилар, фалакиётшунос ва файласуфларга алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатарди. Улуғ-

¹ Бу ерда Улуғбек қаламига мансуб «Тўрт улус тарихи» назарда тутилмоқда (тарж.).

бек уларни тез-тез қабул қилар, уларга нафақалар белгилар, ҳарбий амалдорларнинг хуружларидан ва мутаассиб уламоларнинг тазйиқларидан донмо ҳин-моя қиларди.

Самарқанд олимларнинг само жисмлари ҳақидаги билимларини ривожлантириш учун Улуғбек шу жисмларни кузатиш асбоблари ва аниқ ўлчаш имкониятларига эга бўлган бутунлай янги қурилма ясаш лозимлигини англади. Султон ва унинг «техникавий маслаҳатчилари» кўп йиллар мобайнида унинг лойиҳасини тайёрладилар ва ниҳоят, 1428 йили бу қурилмани бунёд этиш тўғрисида ҳукмдорнинг фармони эълон қилинди.

1908 йили Вяткин деган камтаргина ўрис археолог Кўҳак тепалигининг устида улкан расадхонанинг қолдиқларини топди. Бу, шубҳасиз, XV асрда етти муъжизанинг бири деб ҳисобланган ва Самарқанд мунажжимлари ўз қимматли кашфиётларини яратган «Улуғбек астрономик расадхонаси»нинг вайроналари эди.

Археологик тадқиқотлар натижасида расадхонанинг сақланиб қолган ер ости қисмининг лойиҳаси қайта тикланди. Уч қаватдан иборат цилиндрик шаклдаги асосий бино эса боғ тепасидан қирқ беш метр баландликка кўтарилган эди.

Бино ташқарисига ғаройиб кошнлар билан ишлов берилган бўлиб, ичкарисида аниқ асбоблар лабораторияси, тадқиқотхоналар каби қатор катта-кичик хоналар жойлашган эди.

Бинони ўз кўзи билан кўрган Абдураззоқ Самарқандий уни қуйидагича таърифлайди: «Деворларда осмон сфералари даражаларда ва даража бўлинмаларида тасвирланган, аниқ юлдузлар кўрсатилган эди. Кўрраи заминнинг жуғрофий харитасида иқлим минтақалари, тоғлар, саҳролар ва уммонлар аниқ кўрсатилганди. Буларнинг барчаси нафис рангларда бўёқ берилган расмлар ва бағоят гўзал геометрик фигура-ларда акс эттирилган эди...»

Расадхонанинг биз бугун «таянч қурилмаси» деб атайдиган асосий қисми ёй шаклидаги улкан секстант бўлиб, унинг ботиқ маркази чуқурда жойлашган, узунлиги олтинчи метрдан ортиқ силлиқ мармар тошлардан ясалган пойдевори даражалар (градуслар)га бўлинган эди. Бу улкан секстантнинг маятниги кичик бир аравачадан иборат бўлиб, кузатувчилар унинг

мармар пойдевор устидаги эркин ҳаракатини белгилаб боришарди. Аравача махсус мулжаллагичлар мажмуаси ёрдамида танланган юлдузнинг ҳолатини аниқлар ва унинг уфққа нисбатан тутган бурчагини кўрсатарди.

Секстант жанубдан шимолга қараб, меридиан чизиги устида ута аниқ жойлаштирилганлигидан замонавий астрономлар ҳам ҳайратга тушадилар. Улуғбек ва унинг ҳамкасблари айнан мана шу мукаммал расадхонада кузатувлар олиб бориб, «Астрономик жадваллар»ни тузishга муваффақ бўлдилар.

Ҳозирги кунда бирмунча унутилган «Зижи жадиди кўрагоний» («кўрагон» — форс тилида «хоннинг кўёви» деган маънони англатади) деб ҳам аталувчи бу жадвал XVII асрда Оврупода жуда машҳур эди. Уша давр голландиялик усталар гравюраларида Улуғбек Ураний¹нинг ўнг томонида, Птоломейдан Тичо Брахсгача бўлган энг машҳур фалакиётчилар орасида тасвирланган. Уша пайтларда Самарқанд фалакиётчиларининг бу монументал асари дунёдаги само жисмларни каталогларининг энг мукаммали, деб ҳисобланган.

Бу жадваллар ута юқори малакали мутахассисларнинг узоқ ва машаққатли меҳнатлари натижасида яратилиши мумкин эди, зеро уларда само жисмлари тўлиқ цикллариининг кузатуви натижалари берилган; биргина Сатурннинг ўзи, масалан, Қуёш атрофини ўттиз йилда бир марта тўлиқ айланиб чиқади. Бундан ташқари, жадвалларда барча астрономик тақвимлар бўйича олиб борилган мукаммал тадқиқотлар, сайёралар ҳаракати тўғрисидаги янги маълумотлар ҳамда уларни аниқлаш усулларни ҳақида тушунтиришлар берилган, бу усуллардан айримлари кузатувлар жараёнида қўлланилган эди.

Улуғбек ўттиз йилдан ортиқ шу олимлар гуруҳига раҳбарлик қилди ва тадқиқотларда бевосита иштирок этди. Астрономик рақамлар ва шартли белгилар билан тўлдирилган саҳифаларнинг сони йилдан-йилга ортар, султоннинг дўстлари ва ҳамкасбларининг сафи тобора сийраклашиб борарди.

Биринчи бўлиб Улуғбек ўзининг устози деб ҳисоблаган Қозизода Румий оламдан ўтди. Унинг кетидан буюк риёзиётчи Ғиёсиддин Коший ва бошқа аллома-

¹ Ураний — астрономия маъбуди (тарж.).

ларнинг юлдузлари сунди. Улуғбек астрономик жадвалларни ўзининг энг ёш шогирди, машҳур фалакиётчи Али Қушчи билан ниҳоясига етказди.

Шоҳрух 1447 йил 2 март кунини қисқа муддатли касалликдан сўнг оламдан ўтди. Бу жудолик Улуғбекка жуда қаттиқ таъсир қилди ва у бир неча оғир салтанат юмушларига қўл урмади. Унинг бу тушқунлигидан бошқа темурий шаҳзодалар тахтни қўлга киритиш учун фойдаландилар.

Ўз онласи аъзоларининг илтимосларига қулоқ солган султон катта қўшинга бош бўлиб, исёнкорларга қарши курашиш учун Самарқанддан чиқиб кетди. Аммо, булар иш бўлган эди! Улуғбек муваффақиятсиз юришлар билан банд бир пайтда салтанат пойтахтида унга қарши фитна уюштирилди.

Бундан фойдаланган кучманчи ўзбеклар Самарқандга ҳужум қилдилар. Улар ёзги саройни талон-торож, қимматбаҳо миниатюралар мажмуасини вайрон қилдилар ва Чин чиннисидан безак берилган айвонни буздилар.

Улуғбекнинг ҳаёти ва ўлимини юлдузлар белгилаб берди. У дунёга келган кунини қурилган толеномادا унинг тахтга ўтириши ва илм соҳасида катта муваффақиятларга эришиши башорат қилинган эди; башоратлар амалга ошди.

Улуғбек илмни нужумга ҳам қизиқар эди; унинг жадвалларида бу фанга ҳам алоҳида боб ажратилган. Шу ўринда ғаройиб бир воқеани тилга олмай бўлмайди; Султон ўз шахсий толеномасини тузиб, ҳайратдан ёқа ушлайди: унда у ўз ўғли томонидан ўлдирилиши башорат қилинган эди. Шу мудҳиш башорат тинчлик бермаган Улуғбек тўнғич ўғли Абдулатифга ишончсизлик билан қараб, уни ўзидан узоқлаштиришга ҳаракат қилган, шу сабабли унга тегишли имтиёзлар ва мукофотларни кенжа ўғли Абдулазизга берган бўлса ажабмас. Ишонсиз даъвогарлар томонидан қўллаб-қувватлаган мутаассиб уламолар табиятан қизиққон ва бағри тош Абдулатифнинг алами ва ҳасадидан унумли фойдаландилар ва уни падаркушликка ундадилар.

Султоннинг тинчликсевар сиёсатидан норози турли урушқоқ унсурлар билан кучайтирилган қўшинга қўмондонлик қилган Абдулатиф отасининг лашкарларини Самарқанд қаршисида ер билан яксон қилди.

Мағлуб бўлган Улуғбек ўглининг қаршисида ҳозир бўлди. Фарзанд эса, отаси Исломининг муқаддас масканларини зиёрат этиб келиб, тавба-тазарру қилсагинна авф этишини маълум қилди. Бу бир ҳийла эди, холос, зеро Абдулатиф Улуғбекдан уч олишни дилига тугиб юрган Аббос исмли эроний зобитига падари бузрукворини ўлдиришга рухсат берган эди. Қотиллик бир неча кундан сўнг амалга оширилди.

Бахтиқаро султон ўзини Маккага кузатиб борадиган карвонни кутиб турган бир пайтда бир гуруҳ аскар унга ташланди. Судраб Аббоснинг олдига олиб келдилар, Аббос эса бир зарб билан унинг бошини танасидан жудо қилди. Бу воқеа 1449 йил 27 октябрда рўй берди.

Улуғбек ўз бобосининг ёнгинасига, Гўри Амирнинг мафтункор гумбази остига дафн этилди. Унинг қабртошига битилган қуйидаги ёзувни ҳозирги кунда ҳам ўқиш мумкин: «Падаркуш Абдулатифга лаънатлар бўлсин».

Улуғбек оламдан ўтгач, Абдулатиф тайинлаган ҳоким олимлар ва шоирларни қувғин остига олди, улар шошилиш равишда шаҳарни тарк этдилар.

Расадхона аста-секин харобага айланди, бироқ Самарқанд фалакиётчиларининг буюк асари «Зижи жадиди курагоний» Улуғбекнинг сўнги шоғирди ва дўсти Али Қушчи томонидан сақлаб қолинди: у ўз жонини хатарга қўйиб асарни Истанбулга олиб борди, Туркня султони Меҳмет II уни чоп эттирди.

Шоҳрух баъзан дипломатияни ишга солиб, баъзан куч ишлатиб, ўз отаси салтанатининг каттагина қисmini қайта тиклашга муваффақ бўлган эди.

У ўзи эллик йил ҳукмдорлик қилган Хуросонга Мозандаронни (Каспий денгизининг жануби), Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандни, Шерозу Исфаҳон билан бирга Форсни ва Кермон (Эроннинг жануби)ни қўшиб олган эди. Бироқ Табризни қўлга киритган Қорақўюнлу туркман хонлиги устига икки бор зафарли юриш қилганига қарамай, у Озарбойжон ва Ироқи арабни сақлаб қололмади.

У Мовароуннаҳрнинг шимолий шаҳарларига босқинчилик қила бошлаган Муғулистон кўчманчиларининг адабини бериш мақсадида ўғли Улуғбекни ҳам йўлга отлантирган эди.

Аслини олганда, Шоҳрух тинчликсевар инсон, ҳар-

лик қилдилар. Улар хавф-хатар қаршисида бир-бирлари билан жипслашиш ўрнига биродарқушлик билан машғул бўлдилар. Уларнинг узаро урушлари Сирдарёнинг унг қирғоқларида бирои бойроқ ўлкани забт этиш ниятида юрган шайбоннийлар эътиборини жалб қилди.

Марказий Осиёда Амир Темур авлодлари йўқолиб бораётган бир пайтда Тошкентнинг шарқида жойлашган кичик бир Андижон қасабасида келажакда соҳибқирон бобоси каби шон-шухратга эга бўлгучи янги бир шаҳзода дунёга келди; у кейинчалик шайбоннийлар томонидан Самарқанддан ҳайдалади ва Ҳиндистонда афсонавий Буюк Мўғул империясига асос солиб, тугаб бораётган сулоланинг халоскорига айланди.

ТЕМУРИЙ БОБУР САМАРҚАНДНИ ҚУЛДАН БОЙ БЕРИБ, ҲИНДИСТОННИ ЭГАЛЛАГАНИ ҲАҚИДА

Француз адабиётида «Бабер», аслида «Бобур» («Иулбарс») номи билан тарихга кирган Заҳириддин Муҳаммад отаси — Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг чевараси бўлмиш Андижон ҳукмдори Умар Шайхнинг ўрнига тахтга ўтирганида атиги ўн икки ёшга тулган эди. Орадан икки йил ўтиб, Самарқанднинг сўнгги темурий ҳокими бўлмиш амакисининг оламдан ўтиши оқибатида у ҳам тахт даъвогарлари мусобақасига қўшилди.

Бобур тожу тахт ворислиги унга тегишига чуқур ишонарди, зеро у отаси томонидан Амир Темур наслининг тўртинчи авлод вакили эди. Осиёда энг олий бўлган бу насаб, табиийки, ўсмирга ўз рақиблари қаршисида катта умид ва ишонч бағишларди.

Аммо бу мушкул юмушни Андижон музофотининг оз сонли лашкари билан амалга ошириб бўлмаслиги сабабли у марҳум амакисининг ўғли, каттагина қўшинга эга бўлган амакиваччаси Султонали Мирзо билан иттифоқ тузишга мажбур бўлди.

Бирлашган қўшинга қўмондонлик қилган Бобур Самарқандни қамал қилди ва қўлга киритди.

Афсус, энди Самарқанд «Шарқ дурдонаси» ҳам, «фаровон» ва «осуда маскан» ҳам эмас, аксинча, қисман вайронага айланган, очарчилик ҳукм сурган ва бору йўғидан айрилган шаҳар эди, холос. Аммо Бобур темурийларнинг муқаддас маскани, бобоси Амир Темурни қанчалар қадрласа, у шунчалар ардоқлайдиган бу шаҳарни қўлга киритганидан бағоят шод эди.

У ғайрат билан салтанат маҳкамалари хизматини тиклашга ва уруғлик дон тўплашга киришди.

Бобур илк бора Самарқандни айнан мана шу тинчлик ва ободончилик ишлари билан машғул бўлиб турган пайтида қўлдан бой берди.

Қароқчилар ўраб олган бир қалъада қолган онаи-зорига ёрдамга отланган Бобур, шаҳар ҳимоясини амакиваччаси Султонали Мирзога топшириб кетди.

Сафардан қайтган Бобурга шаҳар дарвозаларини бч. мадилар, бунинг урнига амакиваччасининг «бу ерлардан тезроқ қорангини учир», деган талаби эшитилди.

Аскарларидан кўпчилиги хоин хизматига ўтиб кетганлиги сабабли, ёнида энг вафодор кишиларигина қолган Бобур дала-даштда саргардон кезиб, бирор муъжиза рўй беришини ва узини бу огир аҳволдан қутқаришини кута бошлади.

Айнан мана шу даврда у узини Марказий Осиёдаги энг буюк туркий тилли адиб ва ўз замонасининг энг билимдон ва энг ростгўй муаррихи сифатида оламга танитган асари «Бобурнома»га қўл урди.

Кунлардан бир кун тонгда муъжиза ҳам рўй берди, бироқ у маъшум хабар олиб келди: Самарқанд Шайбонийхоннинг қўлига утган, Султонали Мирзо қатл этилган эди. Мовароуннаҳрда яна кўчманчи уруғлар жунбушга келмоқда эдилар.

Шайбонийхон Самарқандда кичик бир бўлинма қолдириб, ўзи мамлакат ҳудудидида тинчлик ўрнатиш учун шаҳардан чиқиб кетганидан хабар топган Бобур қалтис бир режа ишлаб чиқди ва уни муваффақиятли амалга оширди. У атиги бир неча сафдош билан зулмат пардаси остида шаҳар марказига кириб олди ва тонг отганда ҳайратда қолган шайбонийларга орқадан зарба берди. Ардоқли шахзодани таниган шаҳар аҳли қўлга тушган қурол билан келгинди аскарларга қарши отилди. Шайбонийхон сафардан қайтганида Самарқанд Бобур қўлига утган эди. Хон қалъа деворлари устидан отилган тошлар ва аҳолининг шодон қийқириқлари остида ортга қайтишга мажбур бўлди.

Қиш бўйи Бобур ўз ихтиёридаги оз сонли лашкарларини машқ қилдириш билан банд бўлди. Баҳор келиши билан уларга бош бўлиб, Бухоро яқинида турган ўзбек қўшини устига юриш қилди. Яхши қуролланган ва сон жиҳатидан устун Шайбонийхон қўшини жангда зафар қучди. Бобур ўн чоғлик фидойилар билан уларнинг сафини ёриб ўтишга муваффақ бўлди ва Самарқандга қайтди. Эртасига душман шаҳарни қуршаб олди. Шаҳарда озиқ-овқат тақчиллиги сезилгач, аҳолини қамал мушкулотларидан халос қилишни истаган Бобур Шайбонийхонга таслим бўлажагини билдирди. Шайбонийхон шаҳар дарвозаларидан тан-

танавор кириб келаётган бир пайтда, аҳоли Бобурни бошқа дарвозадан чиқариб юборди.

Бу билан Бобур Самарқандни иккинчи марта қўлдан бой берган эди.

Бобур ўзининг бошини келтирган одамга катта пул ваъда қилган Шайбонийхон таъқибидан қочиб, бир йил тоғлик қирғизлар ҳузурида бошпана топди. Мовароуннаҳрда унинг учун бирорта ҳам хатарсиз маскан қолмаганлиги сабабли, Бобур Ҳирот султони, Ҳусайн Бойқародан бошпана сўрашга қарор қилди. 1504 йил июнида бир неча содиқ сафдошлари ҳамроҳлигида жанубга йўл солди ва Амударёнинг нариги бетиغا ўтиб, Хуросонга киришни режа қилди.

Унга ҳамроҳлик қилган кичик карвон «Бобурнома» да шундай тасвирланган: «Улуғ-кичик мени умидворлик билан ирашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак; уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чорук ва эғниларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди».¹

Бу сафар Бобур Ҳиротга етиб боролмади — йўлда унга Шайбонийхон томонидан қувилган ўн беш мингдан зиёд киши келиб қўшилди; улар Бобурдан ўзларига бош бўлишини сўрадилар.

Бундан ташқари, унга бир хабар етказдиларким, бу унинг тақдирини бутунлай ўзгартириб юборди: узоқ амакиваччаларидан бири маҳаллий бир аён томонидан ўзи ҳукмдорлик қилиб турган Кобулдан қувиб чиқарилган эди.

Бобур шу заҳотиёқ янги сафдошлари билан биргаликда Кобулни халос этиш режасини тузди. У йўлини ўзгартирди ва кичик қўшни билан қалин қорга, очликка, бош айлантирадиган баландликка қарамай, қор босган сўқмоқлар бўйлаб Ҳиндикушдан ошиб ўтди. Шу алфозда у кутилмаганда Кобул қаршисида пайдо бўлди: золим қочиб қутулди; бутун вилоят ҳеч бир қаршиликсиз қўлга киритилди.

Шу тариқа у Ҳиндистонга олиб борувчи, Искандар, Антиокус, Менандр, хунлар, Маҳмуд Ғазнавий, Муҳаммад Ғурий ва Амир Темур каби фотиҳлар ўтган, гоят катта стратегик аҳамиятга эга ҳудудни қўлга киритди.

¹ Заҳирриддин Муҳаммад Бобур, «Бобурнома», Тошкент, «Юлдузча», 1989, 109-бет (тарж.).

Бироқ шунга қарамай Бобурнинг фикри-ёди ши-
молга қаратилган эди. Чунки ўз музаффарона юриш-
ларини давом эттираётган Шайбонийхон Хивани қўл-
га киритган, Балхни қамалга олиб, Ҳиротга хавф
солмоқда эди.

Бобур Хуросондаги амакиваччаларига ёрдам бе-
риш ниятида сараланган суворийлардан иборат бир
қўшни тузди ва Ҳирот томон йўл солди. Бироқ у ярим
йўлдан Кобулга қайтишга мажбур бўлди: шаҳарда
исён кўтарилган эди.

Яна қайтиб йўлга чиқишга ҳожат қолмаганди;
унга машъум хабар келтирдилар: Шайбонийхон Ҳи-
ротни қўлга киритиб, ҳукмдор темурийлар оиласининг
барча аъзоларини қатл эттирган эди.

Шу алфозда Бобур якка меросхўр ва ягона тему-
рий ҳукмдор бўлиб қолди. У Кобулда ўзини подшоҳ
деб эълон қилди ва Амир Темурнинг вориси эканли-
гини, шу олий лавозимда унга тегишли бўлган бурч-
ни ўташини ва ҳуқуқлардан фойдаланишини маълум
қилди.

Орадан бир неча йил ўтиб, 1510 йилда, Мова-
роуннаҳрдаги вазият бутунлай ўзгарди. Сафавийлар
сулоласининг бошлиғи, яқинда Эрон тахтига ўтирган
Шоҳ Исмоил шайбонийларни тор-мор этиб, Шайбоний-
хонни қатл эттирди.

Сафавийлар шиа мазҳаби ақидаларининг оташин
тарғиботчилари эдилар. Улар Мовароуннаҳр аҳолиси-
нинг аксарияти риюя киладиган суннийлик ақидалари-
ни инкор этардилар. Шоҳ Исмоил қўлга киритган за-
фарлардан сўнг шиаликни қабул қилмаганлар шаф-
қатсиз жазоланарди. Бироқ Шоҳ Исмоилнинг усмон-
ли туркларга қарши жангга ҳозирланаётганидан ха-
бар топган Бобур унга лашкарларини яна қайта бир-
лаштиришга эришган Шайбонийхоннинг ўғли ва
жиянига қарши курашда ўзи билан иттифоқ тузишни
таклиф қилди; таклифга биноан Шоҳ Исмоил Бобур-
га Самарқандни қўлга киритиш учун лозим бўлган
қурол-аслаҳа ва аскар бериши лозим эди.

Ўзи усмонли туркларга қарши жанг бошласа
шайбонийларни тўхтатиб туриш имконияти туғил-
ганига қизиққан Шоҳ Исмоил Бобурнинг таклифини
қабул қилди. Бироқ Бобур ўзини унинг вассали деб
тан олишини ва биргаликда забт этилажак ўлкаларда
шиаликни тарқатишга кўмаклашишини талаб қилди.
Бобур, сунний мусулмон бўлишига қарамай, бу шарт-

ни қабул қилишга мажбур бўлди. Ўзи кўп ўтмай амин бўлганидек, Самарқандга яна бир бор қайтиш Бобурга қимматга тушадиган бўлди.

Шоҳ Исмоил кечиктирмай Бобурга яхши қуролланган тезкор қўшин юборди. Бобур бу қўшинга бош бўлиб, шайбонийларга қарши жангга кирди: ганим қирғиндан қочиб, шимол даштларига кириб беркинди. Мўзаффар қўшин Зарафшон воҳаси билан юриб, 1511 йил октябрида Самарқандга кириб келди.

Шаҳар аҳли Бобурни тантанали кутиб олди; бу билан у теуурийлар пойтахтини учинчи бор қўлга киритди.

Бироқ, кўп ўтмай Самарқанд аҳолисининг шодлиги ўзини таассуф эгаллади, чунки Бобур қўшини таркибидаги сафавий бўлинмаларни аҳолига нисбатан ўзларини бешафқат ҳўжайинлар сифатида тутдилар ва омма ҳўзурида сунний халифаларни лаънатларга кўмдилар.

Бу ҳам етмагандек, улар Шоҳ Исмоил кўрсатмаларига амал қилиб, Бобурдан Шоҳ Исмоилни хутбага қўшиб ўқитишни ва унинг номи билан танга зарб этишни талаб қила бошладилар.

Шаҳарда Бобурнинг обрўсига нутур етди. Вазият шу даражага бориб етдики, Шоҳ Исмоил йўллаган аскарлар қишни ўтказиш учун Эронга қайтганларидан фойдаланган шайбонийлар шаҳарга тўсатдан ҳўжум қилганида, сунний эътиқодидаги аксарият аҳоли уларга қарши курашда ўз ҳўкумдорига ёрдам беришдан бош тортди.

Бобур ёнида қолган оз сонли садоқатли лашкари билан шайбонийларга қарши жанг қилиб Самарқандни тарк этди.

Бу билан у Самарқандни учинчи ва сўнгги бор қўлдан бой берди ва бу шаҳарга қайтиб келмади.

Шафқатсиз тўқнашув Бухоро шаҳри яқинида бўлиб ўтди. Чоғроқ қўшинга эга бўлган Бобур мағлуб бўлди. У Ҳисор шаҳри қалъасига кириб беркинди ва қамалга тайёргарлик кўра бошлади. Шоҳ Исмоил юборган янги мадад кучлари ҳўжумга ўтиш имконини берди, бироқ янги келганлар мамлакат аҳолисига нисбатан ваҳшийлик бобида илгаригилардан ҳам ўтиб тушдилар.

Эркаклар, аёллар ва ҳатто ёш болаларнинг беайб қирғин қилинаётганидан ёқа ушлаган Бобур Шоҳ

Исмоил билан иттифоқидан воз кечишини маълум қилди. Бироқ у бунин амалга оширишга улгурмади, зеро рўй берган воқеалар бунга йўл қўймади.

Бухородан қувилган шайбонийлар жарлик, дарахтлар ва буталар билан ўралган кичик бир Тож Довон номли қишлоққа беркиниб, пистирма қўйдилар. Уларнинг камонларидан отилган ўқлар биринчи бўлиб ўзжум бошлаган эронийлар сафларини тўзитиб юборди. Бобур ва унинг суворийлари яна Ҳисордан бошпана топдилар. Лашкарлари таркибида хизмат қилаётган мўғул ёллайма аскарлари вазиятдан фойдаланиб, унинг шахсий буюмларини ўғирладилар ва уйқуга кетганида ўлдиришга ҳам ҳаракат қилдилар.

Уларнинг қўлидан қочиб улгурган Бобур ёлғиз ўзтўнги кийимида Қундузга, ўз тарафдорлари ҳузурига йўл олди. Мўғул қароқчилари бутун ўлкани талон-торож қилдилар, бироқ қиш келганида на ўзларига ва на отларига смак тополмай қолдилар ҳамда янги куч йиғиб қайтиб келган шайбонийлар томонидан қиргин қилиндилар. Шу дамдан бошлаб шайбонийлар бутун Мовароуннаҳр ҳокимига айландилар.

Ҳокими қариндоши ва вассали бўлган Қундузда янги бирор мўъжизани кутиб Бобур икки йил қолиб кетди.

Афсуски, на бирор мўъжиза рўй берди ва на Шоҳ Исмоилдан мадад келди. 1514 йил Шоҳ Исмоил усмонлилардан қаттиқ маглубиятга учраганини эшитгач, барча умидлари пучга чиқди. Тушқуиликка тушган Бобур ўзига содиқ бир неча киши билан тўрт йиллик айрилиқдан сўнг Қобулга қайтиб келди.

У кичик ўлка юмушлари билан жиддий шуғуллана бошлади, вилоятда тинчлик ва тартиб-интизом ўрнатди, санъаткор ва шоирларни ўз ҳимоясига олди, деҳқонларга далда бериб, ҳунармандларни қўллаб-қувватлади.

Бобур ҳудожўй нисон, очиқкўнги, ширинсухан ва мард улфат сифатида ўз мулозимлари ва аскарлари орасида катта обрў-эътибор орттирди. Ўз хотираларини давом эттириш билан бирга у «хатти Бобурий» деб номланган янги алифбо кашф этди ҳамда румликлар — онадўлиликлардан ўрнатқилиб, ўз лашкарларини янги замонвий аслаҳа билан қуроллантирди.

Бобур узоқ йиллар давомида Мовароуннаҳрда янги ўзгаришлар бўлишини кутиб яшади. Бу яхши ният

уни яна Самарқанд тахтига ўтқизишига ишонарди. Умидлари пучга чиқди: шайбонийлар хони бу ўлкада мустаҳкам ўрнашиб олган, унинг кўплаб уруғлари эса Амударё соҳилларини кўз қорачигидек қўриқлашар эди.

Шу боис Бобур Самарқандни бир лаҳза унутишга қарор қилди ва буюк бобоси Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб афсонавий Ҳинд салтанатини забт этиш ниятида йўлга чиқди.

Қирқ икки ёшга тўлган Бобур 1525 йил 17 ноябрда қўшинларини Хайбар довоиндан олиб ўтди. Ҳинд дарёсини кечиб ўтиш пайтида Бобурнинг миясига лашкарининг аниқ сонини аниқлаш фикри келди ва бу ишни мирзаларига топширди: ҳаммаси бўлиб ўн икки минг кишини рўйхатга олдилар. Шу тариқа биз ҳам тарихда ном таратган салтанатлардан бирини тезда афдариб ташлаган қўшиннинг аниқ сонини билишдек ноёб имкониятга эга бўлдик; табиики, бу соннинг бир неча марта камлигидан биз ҳам хайратга тушдик, зеро Бобурдан илгари ўтган шоҳлар ўз лашкарлари сонини бир мунча кўпайтириб кўрсатишни одат қилишган. Бирок, Бобур айнан мана шу ўн икки минг аскар билан Ҳиндистонни забт этади ва у ерда ўз сулоласига асос солади.

Қўшиннинг олға юриши осон кечмади: иссиқ ва нам ҳаво аскарларни қийнаб, қуро-аслаҳаларини синовдан ўтказарди. «Ул вилоятларнинг ёйларига пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, на ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъга — бориға таъсир қиладур», — деб ёзади бу ҳақда Бобур ўз хотираларида¹.

Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори, Деҳли султони Бобурнинг яқинлашиб келаётганидан ташвишга тушди. У, юз минг киши ва юз филдан иборат қўшинга бош бўлиб, босқинчиларга қарши чиқди. Жанг 1526 йил 21 апрель тоғида Деҳли қаршисидagi Панипат текислигида рўй берди.

Марказий Осиё суворийлари ҳиндлар ва уларнинг артиллериясидан устун келдилар. Бобурнинг замонавий аслаҳалари филларни тумтарақай қилди. Кечга бориб Бобур муҳорабада сўзсиз зафар қучини аён бўлиб қолди. Орадан уч кун ўтиб эса, у, шаҳарга му-

¹ Захириддин Муҳаммад Бобур, «Бобурнома», Т., «Юлдузча», 1989, 267-бет (тарж.).

заффарона кириб борди ва жоме масжидида ўз шаънига хутба ўқиттирди. Шундан сўнг у Аграни қўлга киритди, мана шу муносабат билан ўгли Ҳумоюн унга машҳур Кўҳи нур олмосини совға қилди. «Бир ашҳар олмос эдиким, — деб ёзади Бобур ўз хотираларида, — бир муқаййим мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлуқ харжи дебтур»¹. Бироқ шунга қарамай у олмосни ўглига қайтариб берди. У катта хазинага тенг ўлжани ўзининг барча сафдошларига бўлиб берди; Кобулга бир неча карвонда жўнатилган олтин, қимматбаҳо тошлар ва матолар лолу ҳайрон аҳолига улашилди. Бобур эса ўзига игна ҳам олмади, чунки у ҳукмдор фақат куч ишлатиб зафар қозонмай, ўз саховати билан фуқаролари ҳурматини ҳам қозониши керак, деб ҳисобларди.

Бобур Шимолий Ҳиндистон тахтига ўтиргач, ватанини соғиниб зерика бошлаган аскарларини чағитиш учун ишга киришди. Уларнинг ёрдамида ҳукмдор улкан бунёдкорлик ишларини амалга оширди: чуқур қудуқлар қазилди, суғориш иншоотлари қуриб битказилди, ариқларга чархпалаклар ўрнатилди ва натижада Агранинг бефайз манзараси бутунлай ўзгариб, бир неча йил ичида кўм-кўк ўлкага айлантирилди. Бобурнинг барча одамлари — оддий аскардан тортиб зобитгача — меъморларга, тоштарош ва бог-бонларга айландилар. Ўзларининг шимолдаги даштларини унута олмаганларга Мовароуннаҳрга қайтиб кетишларига ижозат берилди.

Бобур ўз салтанати ҳудудларини тобора олис вилоятлар томон кенгайтириб борар экан, тартиб-интизом сақланишига катта эътибор берар, барчага, аиниқса, мусулмон бўлмаганларга одилона муносабатда бўлишга ҳаракат қилар эди. У ўз сеvimли қурол турн бўлмиш артиллерияни такомиллаштиришга ҳам алоҳида аҳамият берди; айнан мана шу артиллерия туфайли у ўзига қарши чиққан режалар иттифоқи кучларини ер билан яксон қилди.

Бироқ Бобур мағлубият аламинини тортаётганларга доимо олижаноблик кўрсатди. Шу туфайли унинг обрў-эътибори тобора орта борди.

Ҳиндлар назарида Бобур «Буюк мўғул» эди. Бу «шимолдан, мўғуллар юртидан келган буюк ҳукмдор».

¹ З. М. Бобур, Ўша асар, 246-бет (тарж.).

деганлари эди. У энди улкан — Париж билан Москва оралигидаги ҳудудга тенг салтанатга, беҳисоб бойликларга, турли-туман қарам улкаларга, эътиборли иттифоқдошлар ва кўплаб дўстларга эга эди; бироқ касаллик ва айниқса, Самарқандни шайбонийлардан тортиб ололмагани ва Амир Темур қолдирган меросини қайта тиклаш учун қилган қайта-қайта ҳаракати зос кетгани туфайли соғлиғига путур етганди.

Бобур Аграда 1530 йил 26 декабрда оламдан ўтди. Ўз ўрнига тўнғич ўғли Ҳумоюнни қолдириб кетди. У энди қирқ саккизга кирган бўлиб, атиги беш йил Ҳиндистонда ҳукмдорлик қилган эди. Бироқ, тарихда ҳеч ким у каби шу қадар оз куч билан ва шунчалик қисқа муддат ичида бу қадар улкан ишларни бажарган эмас. Бундан ташқари, у ўзидан ўлмас хотира қилиб «Бобурнома»дек бебаҳо адабий ёдгорлик қолдирди.

Унинг ота-боболари юрти Мовароуннаҳрга муҳаббати шу қадар кучли эдики, у ўзини Ҳиндистоннинг мутлақ ҳокими сифатида Деҳлида эмас, балки оддий бир темурий шаҳзода сифатида Марказий Осиё тупроғида дафн этишларини васият қилди. Иродасига биноан, у ўзи Самарқанддан кейин яхши кўрган иккинчи шаҳри Кобулдаги бир богда дафн этилди; унинг қабри яқинидаги мармар ҳовуз чеккасида ўрнатилган тошга ўзи ёшлигида битган ғазалдан бир байт ўйиб ёзиб қўйилди.

Бобоси Амир Темур каби Бобур ҳам буюк салтанат бунёд этди. Бундан ташқари, Бобур туфайли Ҳиндистонда уч юз йил ҳукмронлик қилган сулола томирларида Улуғ амир қони гупуриб турди. Буюк бобурийлардан кўпчилиги ажойиб ҳукмдорлар бўлиб тарихга кирдилар.

Бобурнинг набираси Буюк Акбар салтанат сарҳадларини анча кенгайтиришга муваффақ бўлди ва ҳатто, ҳиндлар, мусулмонлар ва насронийларни бир эътиқодга бирлаштиришга ҳам урнини кўрди. Бобурнинг эвараси бўлмиш Шоҳ Жаҳон ер юзидаги барча мамлакатлар ва замонлар одамларига энг ажойиб туҳфа — севикли рафиқаси хотирасига оппоқ мармардан бунёд этилган ҳашаматли мақбара — Тож Маҳални ҳадя этди.

Буюк бобурийлар, яъни темурийлар, санъат ва адабиётни севар, ўзлари ҳам яхшигина ижод қили-

шар эди. Миниятурачилар, шоирлар, файласуфлар, ҳунармандлар ва меъморлар учун уларнинг саройларининг эшиклари доимо очиқ эди; ёрқин услубда бўлган этилган кўллаб ҳашаматли саройлар ва масжидлар Мовароуннаҳр санъатининг Ҳиндистондаги ёдгорликларига айланди.

1707 йилда оламдан ўтган Аврангзебдан бошлаб салтанат инқирозга юз тутди. Франция Бобур сулоласини қутқариб қолиши мумкин эди, зеро Дюплекс¹ унинг Буюк бобурийлар билан иттифоқ тузиш сиёсатини қўллаб-қувватлаган эди, бироқ инглизлар зафар қучиб, французларни Ҳиндистондан қувиб чиқариш сулола таназзулини тезлаштирди. Аврангзебдан кейинги подшоҳлар машҳур «Ҳиндистон компанияси»дан нафақа олиб турган қўғирчоқ ҳукмдорларга айланиб қолди, ҳолос.

1858 йилги Сипоҳилар исёни ва унинг инглизлар томонидан шафқатсиз бостирилиши сулоланинг тахтдан кетишига олиб келди. Буюк бобурийларнинг сўнгги вакили, иқтидорли шоир ва оғир-вазмин табиатли кексайиб қолган подшоҳ — Баҳодиршоҳ Зафар Бирмага сургун қилинди ва 1862 йил ноябрда дунёдан кўз юмди.

Қиролича Виктория Буюк бобурийларни тахтга бўлган ҳуқуқдан маҳрум қилди ва 1877 йил ўзи ҳамда ворислари учун Ҳиндистон Маликаси деган янги унвон олди.

Бу билан Англия нафақат бобурийлар салтанатига, балки беш аср олдин енгилган мўғуллар нақиллари қаршисида Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинган беқийс фотиҳ Амир Темур асос солган теурийлар сулоласига чек қўйди.

Зеро шоир шундай деб ёзган эди:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд

¹ Жозеф Франсуа Дюплекс (1696—1763) — француз давлат арбоби, «Ҳиндистон компанияси»нинг бош директори (1741), Франция билан Ҳиндистон ўртасидаги савдо-сотиқ ишларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. Ҳиндистонда Франция манфаатларини ҳимоя қилиб, Англия таъсирининг кучайиб боришига қаршилик кўрсатган (тарж.).

² Уи дарвеш бир гиламда ётади. Икки подшоҳ бир иқлимга сиймайди. («Бобурнома», 110-бет).

И Л О В А

АМИР ТЕМУР ВА ОВРУПОЛИКЛАР УРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Амир Темур ва Оврүпо қироллари уртасидаги муносабатлар кўп жиҳатлари билан кишини ҳайратга солади. Аслини олганда уларни кўп нарса ажратиб турарди: эътиқодлари, тиллари, бир-бирига душман халқлари, ораларидаги масофа ва айниқса, манфаатларининг турли-туманлиги.

Бироқ ўз салтанатини кунботар томон кенгайтирган Улуғ амир аста-секин овруполикларнинг ғанимлари ўлкаларига кириб борган эди. Оврүпога Амир Темур ҳақидаги илк маълумотлари ваҳимага тушган санъатлар олиб келишди: овруполикларнинг ҳам душманлари бўлиш ўз ғанимларини майдалаб-янчиб, енгилмас қўшини бошида Ғарб томон тобора яқинлашиб келаётган олис самарқандлик қаттиққўл ва довжурок фотиҳ — у ҳақидаги илк маълумотлар мана шулардан иборат эди, холос.

Шу афсонавий шахс усмонли туркларнинг ҳамда Сурия ва Миср мамлукларининг эшикларига етиб келганидагина оврупо қироллари унинг ҳақиқатдан ҳам мавжудлигига ишонч ҳосил қилишди. Жаҳонгирнинг турklar ва мамлуклар сингари мусулмонлигини ҳисобга олмаганда, овруполиklar ўзларининг азалий ғанимлари билан Осиё марказидан чиққан шу баҳодир уртасида муҳораба чиқишини бестоқат кута бошладилар.

Оврүполиklar учун энг асосий хавф — бу Никопол яқинида насронийларнинг ўзларига қарши қаратилган Салиб юришини тор-мор этган, Константинополни қамал қилган ва Мажористон, Булғория ҳамда Юнонистонни вайрон қилган усмонли турклари эди.

Оврүполиklar Амир Темур ва Йилдирим Боязид уртасида — икковлари ҳам бир нарқа ва бир эътиқод вакиллари бўлса-да, чуқур ғанимлик борлигидан ҳам хабар топдилар. Ҳеч шубҳа йўқ эдики, бўлғуси жангда улардан бири қоларди, холос.

Мамлукларни маҳв этган Улуғ амир Туркия томон юриш бошлаганида, Оврүпо қироллари бутун умидларини Амир Темурнинг Боязид устидан қозонадиган

ғалабасига тикдилар. Улар Амир Темурга чопарлар йўлладилар, Византия туркларга тўлайдиган ўлпонларини унга таклиф қилдилар ва агар у туркларга қарши жанг очадиган бўлса, насронийларнинг кемалари унга кўмакка келишини маълум қилдилар.

Амир Темур овруполнк ва византиялик элчиларни иззат-ҳурмат кўрсатиб қабул қилди, уларнинг қиролларни ва императорига бўлган ўзининг самимий муносабатини билдириб, мактубларига жавоб битди. Бу билан у насронийларни мусулмонлардан афзал кўрмади, аксинча, барча буюк саркардалар каби зукко инсон сифатида ҳал қилувчи жанг тараддуди пайтида барча омилларни ҳисобга олди.

Туркларни вайрон қилган кунининг эртасига ҳам у ўз фикридан қайтмади. Самарқанднинг Улуғ амири ва унинг овруполнк ёлғон иттифоқдошлари (аслида, улар Амир Темурга берган ваъдаларининг устидан чиқишмади) ўртасида ҳайратланарлик дипломатик алоқалар бошланиб кетди.

Томонлар мактублар ва илтифотлар билан алмашдилар, Амир Темур Испанияга элчи йўллаб, Боязид ҳарамидан озод қилннган уч насроний гўзални унга қўшиб юборди (бу Улуғ амирнинг Кастилия қиролига туҳфаси эди).

Франция қироли Карл VI Амир Темур тавсия қилган машриқлик епископни қабул қилди ва ниҳоят, Ҳенри III Самарқандга элчи қилиб, бахтимизга, ёзувчилик иқтидорига эга бўлган Клавихони жўнатди.

Бу фавқулодда дипломатик муносабатнинг давоми бўлмади, зеро орадан кўп ўтмай Амир Темур Чин йўлида оламдан ўтди. Бироқ бу муносабатларнинг ишончли далиллари ва ўша замоннинг улар туртки берган қатор афсоналари бизгача етиб келган.

Амир Темур ва Кастилия қироли ўртасидаги муносабатлар

Мажруҳлиги туфайли «Хаста» деб лақаб олган ва бевақт оламдан ўтган Кастилиянинг тиришқоқ ва хаёлпараст қироли Ҳенри III (1390—1406) ташаббусига кўра насроний Испания Амир Темур билан бошқа Оврупо давлатларига қараганда анча муҳим дипломатик муносабатлар ўрнатди.

Қадимий испан солномаларида ёзилишинча Ҳенри III

руҳоний Жан (Йоан, Осиёнинг қайсидир бир улка-сида қўним топган афсонавий ҳукмдор)га, Бобил (Қоҳира) султонига, Улуғ турк султони Боязидга, ҳукмдор Амир Темурга ҳамда Фес ва Тунис подшоҳларига элчилар жўнатиб, уларга шу мамлакатлар, уларнинг аҳолиси, урф-одатларни ҳақида маълумотлар тўплаш ва бу ҳукмдорлар билан уларнинг ирқлари ва эътиқодларидан қатъи назар Кастилия қироли номидан дўстона муносабатлар ўрнатишни топширади.

Барча насроний ҳукмдорлар каби Ҳенри III Никополнинг мағлубиятини алам билан қаршилади ва туркларнинг Оврупо томон зафарона юришини тўхтатиш лозимлигини англаб етди; бунинг фақат икки усули бор эди: биринчиси дипломатик йўл бўлиб, иккинчиси бевосита тўқнашув эди; Боязид қўшинлари сон жиҳатидан кўп бўлганлиги учун насронийлар Амир Темур билан иттифоқ тузибгина унга қарши чиқишлари мумкин эди.

У илк маротаба Кичик Осиёга ўз пажларидан бири галициялик қудратли сеньорлардан бирининг ўғли Гомес де Сотомайор ва аревало (Сеговия вилояти) лик йигит Ҳернан Санчес де Паласуэлослардан иборат элчилар йўллади.

Боязид ва Амир Темур билан алоҳида-алоҳида учрашиб, уларнинг насроний мамлакатларга бўлган муносабатларини билиш вазифаси топширилган бу икки элчи 1402 йилнинг баҳорида Туркияга етиб келишди. Жугрофий жиҳатдан Оврупога яқин турган Боязид уларни биринчи бўлиб қабул қилди. Элчилар Амир Темур Кичик Осиёга қадам қўйганлиги туғрисида хабар олган Боязид ўз лашкарларини Ансир (Анқара) қаршисига жамлаётган пайтда унга учрашдилар.

Тарихдан яхши маълумки, Боязид рақибини доғда қолдириш ниятида ўз лашкарларини Анқара дарвозалари олдида эгаллаб турган қулай илк манзилларидан қўзғатиб мудҳиш хатога йўл қўйди. Аксинча, рақибни уни доғда қолдирди ва айланма йўллар билан ҳамда суворийларининг гайритабний ҳаракатчанлиги туфайли турклар ташлаб кетган маррани эгаллаб олди. Боязид жангга кетишдан олдин ўз юкларининг бир қисmini, ҳарамини ва кастилиялик икки элчини Анқара қалъасининг уч қават деворлари ортида қолдирди ва улар билан зафар қучганидан сўнг учрашишни ният қилди.

Бир ҳафта давомида Гомес ва Ҳернан Анқара де-

ворлари устида туриб, усмонлиларнинг шошилиш ра-
вишда шаҳардан чиқиб кетишларини, Улуғ амирнинг
ажойиб суворийлари бу ерларга етиб келишларини,
сўнг икки буюк саркарданинг жанггоҳда бир-бирларига
қарши чиқишларини, бу муҳорабада турк лашкарла-
рининг ер билан яксон этилиши, шаҳарнинг таслим
булишини ва ниҳоят, Амир Темурнинг саралаган бу-
линмаларга шахсан ўзи бошчилик қилиб, қалъага
кириб келишини кузатдилар.

Қўлга киритилган зафардан боши осмонга етган
соҳибқирон бу сафар шаҳар аҳолисини одатдагидек
қиличдан ўтказиш ёхуд банди қилиш ниятидан қайт-
ди ва фақатгина ўлпон билан кифояланди. Тўс-тўпо-
лондан омон қолган қирол Ҳенрининг элчилари қувлиқ
қилишди ва музаффарга пешвоз чиқишиб, уларни қирол
Амир Темурнинг Боязид устидан қозонажак муқаррар
ғалабасига иштирок этишлари ҳамда унга насроний
қиролларнинг қутловларини етказишлари учун атайлаб
юборилганликларини маълум қилишди.

Амир Темур уларни илтифот билан тинглади ва
шундан кейинги кунлар давомида уларни бир неча
маротаба қабул қилди. Қадимий испан солномаларида
элчиларнинг соҳибқирон ҳузурида бўлган даври ҳақида
афсонасифат ҳикоялар битилган. Бу ёзувларда Амир
Темур Кастилия элчиларига бағоят катта илтифот кўр-
сатган, уларнинг ҳар бир истагини рўёбга чиқаришга
ҳаракат қилган мард ҳукмдор сифатида тасвирланади.

Фурсатдан фойдаланиб Гомес ва Ҳернан шахсан
Амир Темур уларга шамшир совға қилишини илтимос
қилишади. Уларнинг бу нияти бажо келтирилади. Гомес
туркларнинг бирортаси билан яккама-якка жанг қи-
лишга рухсат сўрайди ва бунга ижозат олади: жанг-
да у ғолиб чиқади ва Амир Темурнинг таҳсинига са-
зovor бўлади. Амир Темур «ўғли» Ҳернан ушбу учра-
шувдан хотира сифатида ўз исми-шарифига унинг ҳам
исмини қўшиб олишини таклиф қилади; шундай ҳам
бўлади, зеро юқорида тилга олинган солномада таъ-
кидланишча, кейинчалик Ҳернаннинг Аревало яқини-
даги Рапариегос черкови ҳовлисига қўйилган қабр
тошига қуйидаги сўзлар битилади: «Бу ерда қирол
Ҳенри III саройининг аъёни ва унинг Амир Темур
ҳузуридаги элчиси марҳаматли рицар Ҳернан Санчес
до Паласуэлос *Тамерлан дафн этилган*». Ҳикоя қилиш-
ларича, Улуғ амир Ҳернанга турклардан олинган авлиё

Миконлнинг ажойиб бир ҳайкалчасини ҳам тортиқ қилган; турклар уни византияликлардан тортиб олишган эди. Ҳернан ватанига қайтгач, уни Аревало яқинидаги Паласуэлос де ла Вега черковига ҳадя қилган; узоқ даврлар давомида маҳаллий деҳқонлар ўз қишлоқларига келган ажнабийларга бу ҳайкалчани «Тамерлан денгиз ортидаги ўлкалардан» олиб келган дейишган.

Солномада таъкидланишича, Гомес Боязиднинг Амир Темур қўлига тушган ҳарамдаги канизаклар орасида уч ҳурилиқо насроний қизни кўриб қолади ва Амир Темурдан уларни озод қилиб, Кастилия қиролига туҳфа сифатида жўнатишини сўрайди. Бир қарашда афсонавий туюлган бу воқеа тарихий далиллар билан тасдиқланиши ҳайратлидир.

Ҳенри III нинг дипломатик ташаббусидан илҳомланган Улуғ амир ҳам унга ўз элчисини йўллашга қарор қилади. У бу иш учун ўз акобирларидан бири бўлмиш Муҳаммад Алкажини (Муҳаммад ал-Кеший: кешлик Муҳаммад — тарж.) танлайди; бу вазифага у шубҳасиз ўша пайтларда испанлар ҳам сўзлашадиган араб тилини яхши билганлиги учун танланган бўлса керак. Элчи ўзи билан ҳукмдорнинг мактуби, бир неча қутнларда зебу зийнат ва Кастилия қиролига аталган уч насроний асирани олиб йўлга тушди. Ватанларига қайтаётган Гомес ва Ҳернан элчи ва унинг шерикларига ҳамроҳлик қилиш ҳамда ўз ватандошларини «Амир Темур элчилари» билан таништиришни зиммаларига олдилар.

Мазкур гуруҳ Пера шаҳрида генуяликларнинг кемасига чиқиб олди ва 1403 йил январ ойида Кадикс шаҳрига етиб келди. Константинополда қўшилиб олган бир неча турклар ҳисобига кенгайган бу шарқона дабдабали кортежнинг пайдо бўлиши Испаниянинг у ўтган шаҳар ва қишлоқларида шунчалар катта ҳаяжон ва қизиқиш уйғотдики, ўша даврда ёзилган солномалар ва қўшиқларда унинг ёрқин изи сақланиб қолган. Уч қаҳрамон қиз ҳамманинг диққат марказида бўлган, улар ўз бошларидан кечирган азоб-уқубатлар туфайли йигитларнинг қалбларида ҳамдардлик, ҳуснилатофатлари туфайли эса ишқ алангасини уйғотдилар.

Севилья шаҳрининг қадимий архивларида ҳам Амир Темур элчилиги хусусида ёзувлар сақланиб қолган, зеро қирол шаҳар ҳокимиятига сафар иштирокчиларининг ётиб-туриши ва озик-овқатидаги хабар олиб туришини топширган бўлиб, ҳокимият мирзаси меҳмонларнинг

исми-шарифлари ва улар учун таом тайёрлашга кетган маҳсулотлар номи ҳамда миқдорини алоҳида дафтарга қайд этиб борган. Рўйхат бошида гуруҳ раҳбари Пайо Гомес туради, ундан кейин «татарлар қиролининг» элчиси — «турклар қироли»дан тортиб олинган ва қирол Ҳенрига туҳфа қилинган Анжелина де Гресга ҳамроҳлик қилиш топширилган Муҳаммад. Улардан кейин яна уч аёл, беш татар ва турк ҳамда уч шарқ насронийлари қайд этилган. Рўйхатда Ҳернан Санчес номининг йўқлигини унинг элчилар яқинлашиб келадиганлиги ҳақида қиролни хабардор қилиш учун ошиққанлиги билан изоҳлаш мумкин. Уч аёлга келсак, улардан иккитаси: Мария ва Каталина Анжелина билан бирга тутқунликда юрган аёллар бўлиши мумкин.

Айнан мана шу Севильяда Анжелина кастелиан тилида битилган ўрта асрлар рицарлик севгиси мадҳ этиладиган қўшиқларнинг энг гўзал қаҳрамонига айланди (Хуан Алфонсо де Баянанинг шеър ва қўшиқлар тўплами). Кастилия адмирали Мисер Франсиско Импернал исми асли генуялик шоиртабиат бир киши Куадалкуивир қирғоқларида сайр қилиб юрган Амир Темур озод қилган аёлни қуриб қолади ва унинг ҳусни-латофатини мадҳ этиб икки шеър битади, уларга шу жанр ишқибозлари юқори баҳо беришади.

.....
 Гўзал, нозик, лобар,
 сарвиқомат дилбар,
 олижаноб ва камтар,
 ўзгаларга меҳрибон,
 Қиролга ҳадя бўлиб,
 латофатга тўлиб,
 бу оқсуяк аёл
 олис Шарқдан келарди.

Бироқ шу сатрлардан сўнг адмирал-шоир берган саволларга ҳеч қачон қониқарли жавоб топилмайди:

Сеньора, айтинг менга, қай тилда сўзлашасиз?
 Миллатингиз нима,
 сиз кимсиз?

Ўн кунлик меҳмондорчиликдан сўнг шаҳар муниципалитети томонидан озиқ-овқат ва от-улов (ўн бир от ва тўрт хачир) билан таъминланган элчилик Севильяни

тарк этди ва салтанатини кезиб юрган қирол Ҳенри III ни қидириб йўлга тушди. Йул устида гуруҳ Линарес шаҳрининг ҳокими Пайо Гомеснинг амакиваччаси Луис Мендес де Сотомайорнинг таклифига биноан шу шаҳар яқинида жойлашган Йодар деган кичик бир шаҳарчада тўхтади.

Қадимий ҳикоялардан бирида айтилишича, Пайо Гомес шу ажойиб шаҳарчанинг фаввораси яқинига чодир тикибди, Анжелинанинг дугонаси Мария эсанинг ёнига келибди. Андалузияда айни баҳор пайти экан... Ёшлар бир-бирларини жуда қаттиқ севиб қолпти. Кўҳна севги қўшиқларидан бирида мана шу воқеага ишора қилинади:

Йодар фаввораси олдида
Шаҳло кўзли бир қизни кўрдим.
Ихтиёрим қўлимдан бердим,
Энди шу кўзларсиз ўламан, ўлдим...

Йодардан сўнг карвон шимолга қараб йўл солди ва қиролга ўзининг Сеговиядаги мулки — ажойиб Алкасарда ҳордиқ чиқараётган пайтида етиб олди. Қирол Амир Темурнинг элчиси ва унинг ҳамроҳларини расмий қабул қилди. Муҳаммад ал-Кеший унга Улуғ амирнинг мактубини топширди; мактубда соҳибқирон Кастилия қиролига ҳурмати баландлигини билдириб, ўзининг Боязид устидан тўла ғалаба қозонганини маълум қилганди; у ўз мактубини қуйидаги умидбахш еўзлар билан тугаллаган эди: «Биз насроний қироллар ўз шаҳарлари ва амлокларида ўзлари ҳукмронлик қилсинлар, деган қарорга келдик, элчиларингиз ҳам буни тасдиқлашлари мумкин». Шундан сўнг «татар подшоҳи»нинг элчиси ўз хўжаси номидан унга қутилардаги бебаҳо совғаларни топширди.

Совғаларни катта қизиқиш билан қабул қилдилар, аммо Ҳенри III га, айниқса тутқунликда яшаган аёлларнинг бошларидан кечирган саргузаштлари қаттиқ таъсир қилди. Кейинчалик у бу аёлларга муносиб куёвлар ахтарди ҳамда уларга яхшигина сеп берди.

Солномачилар «ўз замонасининг дунёдаги энг гўзал аёлларидан бири» деб ҳисоблаган Дона Анжелина биринчи бўлиб ўзига куёв топди: бу киши қиролнинг Бош сакбони ва Сеговиянинг бўлажак ҳокими Диего де Контрерац эди. У эридан икки ўғил кўрди, уларнинг авлодлари эса бизнинг кунгача етиб келганлар.

Шулардан бири испан санъати тарихининг ўтқир билимдони, Лоцоя маркизи жаноб Хуан Диего де Контрерадир. Дона Анжелина Сеговнядаги Сан Хуан де Кабальерос черковига дафн этилган бўлиб, черков аёл умрининг сўнгги кунларини иззат-ҳурматда ўтказган амлокнинг шундоқ ёнгинасида жойлашган. Унинг қабртошига қуйидаги сўзлар битилган:

Бу ерга граф Хуаннинг қизи, Мажористон қиролининг набираси, Диего де Контрераднинг рафиқаси таниқли зодагон хоним Анжелина де Грес дафн этилган.

Амир Темурнинг Муҳаммад ал-Кешийсига келсак, унинг Кастилияда қандай ҳаёт кечиргани ва мезбонлар билан қайси тилда муомала қилганлиги хусусида (бироз юқорида биз тахмин қилганимиздек, араб тилида сузлашишган бўлса ажаб эмас) маълумотлар йўқ; аммо қирол Амир Темурга янги элчилар юборишга қарор қилган пайтда яна Муҳаммад ал-Кеший пайдо бўлади.

Бу иккинчи сафар учун Ҳенри III ўз мулозимларидан бири бўлмиш Руи Гонсалес де Клавихони, доминикан мазҳабилик руҳоний Алонсо Паесни ҳамда қуриқчи зобит Гомес де Саласарни танлади. Қирол Амир Темурнинг элчиси ҳам улар билан йўлга чиқишини буюрди, зеро бу сафар элчилар Жаҳонгир билан учрашиш учун Самарқандга боришлари лозим эди. Элчилар ўзлари билан қиролнинг мактубини ва совға-саломларини олиб йўлга тушишди.

Бу элчиларнинг бошқа элчилардан фарқи шунда эдики, сафар натижасида Клавихонинг қўли билан ёзилган ажойиб бир сафар кундалиги дунёга келди. Мазкур кундаликда улар кезиб ўтган ўлкалар, у ерларда яшовчи аҳолининг урф-одатлари ва турмуш тарзлари, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Самарқанддаги ҳаёт ҳамда бу ерда элчилар иштирок этган турли маросим ва зиёфатлар чоғида Амир Темур ва унинг қариндош-уруғлари билан бўлиб ўтган суҳбатларнинг тафсилотлари аниқ ва мукаммал тасвирланган.

Тўртовлон 1403 йил 21 майда Қадикс шаҳрида генуялик савдогарлар кемасига чиқишди. Шу йилнинг октябрь ойида Константинополнинг Пера бандаргоҳига етиб келдилар. Ноқулай об-ҳаво туфайли улар қишни ўша ерда ўтказишга мажбур бўлдилар; ва ниҳоят, 1404 йил баҳорида Трабзон бандаргоҳига келиб тушдилар, ундан

куруқлик бўйлаб Самарқандга қараб йўл олдилар. Мана шу ердан бошлаб улар соҳибқирон ўрнатган қатъий тартиб-интизом ҳукмрон бўлган улкан салтанат ҳудудига қадам қўйдилар. Таркибида Муҳаммад ал-Кеший борлиги туфайли расмий делегация сифатида қабул қилинган бу гуруҳга барча манзилларда иззат-икром кўрсатилди: уларга бошпана бердилар, янги чопқир отлар билан, қуриқчилар ва ҳатто, анча миқдордаги пул билан таъминладилар, бироқ барча сарф-харажатлари давлат зиммасига олинган чопарлар Самарқандга элтувчи асосий йўлларда риоя қиладиган тартиб-қондаларга улар ҳам бўйсунушга мажбур эдилар. Улар юрадиган йўллар ва буннинг учун кетадиган муддат олдиндан белгиланган эди. Оврўполиклар учун бу муддат жуда қисқа эди. Улар Табриздан Султонияга, Теҳрондан мовий гумбазлари кўп ва машҳур шоир Умар Ҳайём тугилган шаҳар Нишопургача елдек учиб, заррача тин олмай ва қолдан тойиб етиб келдилар. Нишопурда йўловчилардан бири — Гомес де Саласарнинг жони узилди. Шу ерда тупроққа қўйилган бечоранинг тани совуб улгурмасидан чопарлар яна машаққатли йўлга тушдилар. Машҳад ҳам ортда қолди, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий ҳудудлари кесиб ўтилди, кўҳна Балх шаҳрига стилди ва каттакон дарё қирғоғига чиқилди: «жанинатдан оқиб чиқувчи тўрт йирик дарёнинг бири» деб таърифлайди уни Клавихо (аслида у Самарқанд подшоҳлигининг ва замонавий Ўзбекистоннинг табиий сарҳади бўлмиш Амударё эди). Дарёнинг нариги қирғоғига ўтилгач, сафар ништирокчиларига тезликни камайтиришга ижозат берилди. Қирол Ҳеири икки элчисининг соғлиги ва ҳатто, ҳаётлари хавф остида қолган эди, зеро уч ойлик сафар давомида улар Марказий Осиёда айни ёз ҳукм сурган шаронтда отда икки минг километр, яъни ҳар кун и ўртача қирқ километрдан ортиқроқ йўл босардилар. Пул-йўлакай улар Амир Темурнинг ватани бўлмиш Кеш шаҳрини зиёрат қилдилар, унинг дарвозаси пештоқига «Қудратимизга шубҳа қиладиган бўлсанг, биз қурдирган биноларни кўр» деган мағрур шior битилган «Оқсарой»ни томоша қилдилар.

Ва нихоят, Улуг амир уларни 1404 йил 8 сентябрда Самарқанд шаҳри деворларидан ташқарида жойлашган дабдабали бир саройда расмий қабул қилди.

Клавихо бу саҳнани ўз кундалигида қуйидагича тасвирлайди:

Хукмдор (Амир Темур) ҳашаматли уй олдидаги шоҳсуна устида ўтирарди. Унинг ёнидаги фаввора сувлари анча баландга отилиб, ҳовузга қайтиб тушар, ҳовузда эса қизил олмалар сузиб юрарди. У гулсиз шоҳи либос кийган бўлиб, оппоқ телпагининг атрофини жавоҳирлар қоплаган катта қизил ёқут безаб турарди.

Расмий қутловлардан сўнг Амир Темур яхшироқ кўриб олиш учун овруполикларни яқинроқ келишларини сўради. У элчиларга одат бўйича мурожаат қилиб, Кастилия қиролининг саломатлигини суриштирди, сафар тафсилотлари билан қизиқди ва уларга: «Салтанатимизга хуш келибсиз!»—деди. Сўнг у элчиларни ўз атрофидагиларга таништириб, шундай деди:

— Мана бу элчиларни менга дунёнинг нариги бурчагидан фарангларнинг энг қудратли қироли — менинг ўғлим Кастилия қироли йўллабди...

Суҳбат охирида у Клавихо ва биродар Алонсоин зум ўтмай бошланиб кетган знёфатга таклиф қилди. Таомлар тортилишидан олдин кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир воқеа содир бўлдиким, у Улуг амир томонидан олдиндан тайёрланганлигига асло шубҳа йўқ эди.

Икки овруполикни гуё тасодифан Чин элчиси ўтирган супа томон бошладилар, элчи эса уларга супанинг бир четидан кўрпача-ёстиксиз жойни бўшатиб берди. Буни кўрган Амир Темурнинг қаттиқ аччиғи чиқди:

— Менинг ўғлим ва дўстим қиролининг элчилари Чин ҳукмдори элчисидан юқорда ўтиришлари лозим! Биз ганимимиз бўлмиш Чин ҳукмдорини — ул муттаҳам ўғрини бир куни дорга осадурмиз!

Бир зумда супада ўтирганларнинг ўринлари алмаштирилди: Кастилия қиролининг вакиллари эътиборли жойга ўтирдилар, Чин элчисига эса пастроқдан жой берилди. Амир Темурнинг бу хатти-ҳаракатида наслоний мамлакатлардан бирининг элчилари тимсолида уларга алоҳида иззат-ҳурмат кўрсатиш ёхуд бундан бўён улар билан ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш истагини эмас, балки знёфатда овруполикларнинг ҳозирлигидан фойдаланиб, ўзининг бундан кейин Чин империясига нисбатан олиб боражак янги сиёсатига хизмат қилувчи дипломатик кўнгилсизлик келтириб чиқариш ниятини кўриш лозим.

У оврўполик меҳмонларга иззат-икром кўрсатар экан, улар ўз қиролида яхши тасаввур туғдирадиган «ишобий таассурот» олиб қайтишларини истарди. Барча кўюк фотиҳлар каби ҳар бир ишининг оқибатини ўйлаб иш қиладиган Амир Темур ҳеч қачон бекордан бекорга ўзига ганим орттирмас, унинг хатти-ҳаракати эса ўзининг ошкора ёхуд махфий сиёсати манфаатларига бўйсундирилган эди. Кучли насроний давлатлар билан «иттифоқ» масаласига келсак, у туркларнинг Оврўпога таҳдиди тугатилганидан сўнг қандай иш тутишни биларди, зеро у Анқара жангидан кейин Генуя ва Венеция кемалари тутган сиёсатни — мағлубиятга учраб қочаётган усмонли туркларнинг бир қисмини нариги қирғоққа ўтказиб қўйганларини жуда яхши биларди.

Ҳасри III нинг элчилари Самарқандда икки ярим ой туришди. Улар тантана ва зиёфатларга таклиф қилиндилар, ҳукмдор уюштираган қабул маросимларига қатнашдилар, бемалол кўнгилхушлик қилдилар, кўрган нарсаларини ёзиб олдилар. Биз ҳам уларнинг хикоясидан мазкур китобнинг тегишли бобида кенг фойдаландик.

Улар Самарқандни ҳукмдор билан хайр-хўш қилмай ва ўз қиролларига жавоб мактуби олмай тарк этдилар. Бу пайтда Амир Темур ўзининг Чин устига қиладиган юриши тайёргарликлари билан қаттиқ банд эди. Ҳукмдор энди Шарқ томон ошиқарди; зеро оврўполиклар билан муносабатлар энди тарихга айланган, Клавихо билан биродар Алонсонинг уни кўришга интилишлари ишни фақат бузиши мумкин эди, холос.

Элчилар Самарқанддан 1404 йил 21 ноябрда йўлга чиқдилар ҳамда Эронга йўл олган узун карвонга қўшилиб олдилар. Улар меҳмонда бўлган пайтларида олган совға-саломларини — кумуш тангалару қимматбаҳо тошлар тўла хуржунларни, соф кумушдан ясалган хонтахталару кимхоб тўнларни ўзлари билан олиб кетдилар.

Бу сафар карвон Бухородан ўтди ва Ашхабод яқинида элчилар Самарқандга келишларида фойдаланган йўлга тушиб олди. Эроннинг шимолини қалин қор остида босиб ўтдилар: бу январь ойида содир бўлди. Йўл устида ёлланиб, ҳар бир қишлоқда янгиланиб борладиган ўттиз кишилик гуруҳ карвон олдида кетар ва қўлларидаги узун белкураклар билан қалин қорни кураб йўл очишарди.

Элчилар Султонияга етиб келишгач, Амир Темурнинг набираси ва шу вилоятнинг ноиб Умар Мирзодан унинг Каспий денгизи бўйидаги қароргоҳига ташриф буюришлари сўралган таклифнома олдилар. Улар меҳмондорчиликка отландилар, бироқ йўл устида ваҳима солиб қочиб келаётган одамларга дуч келдилар, улар Амир Темур оламдан ўтганлиги-ю, ўрдада биродаркушлик ва хунрезлик бошлангани ҳақида айюҳаннос солардилар. Чиндан ҳам кекса соҳибқирон 19 январда Чин юриши чоғида оламдан ўтган эди. Салтанат парокандаликка учраганди. Элчилар бирор бошпана топиш ниятида Табризга йўл олдилар. Бу шаҳарга етиб келгач, аксинча, уларнинг юклари титкиланди ҳамда ўзлари карвонсаройлардан бирида миршаблар назорати остида сақлаб турилди. Орадан тўрт ой ўтгач, Умар Мирзонинг ақобирларидан бири келиб, уларни халос этди ва мол-мулкларини қайтариб бериб, ноибнинг олдига олиб кетди. Умар Мирзо уларни илтифот ила қабул қилди ҳамда уларга эркин ҳаракат қилиш ҳақидаги ўзи имзо чеккан рухсатномани тутқазди. Бироқ, Табриз орқали қайта ўтиб, элчилар яна ўша миршабларнинг қўлига тушдилар, совға-саломларининг энг нафисларидан ажралдилар ва мазах қилиндилар.

Шундан сўнг улар Трабзонга катта қийинчиликлар билан етиб келдилар, зеро Амир Темурнинг вафоти ҳақидаги хабардан сўнг йўлларда яна қайта пайдо бўлган туркман суворийларининг таъқибидан қочиб, бир неча маротаба машаққатли тоғ сўқмоқларидан юришларига тўғри келди. Шунга қарамай улар 1405 йилнинг кеч кузида Трабзон — Пера йўналишида денгизга чиққан сўнгги кемага чиқиб олишга муваффақ бўлдилар. Уларнинг она ватан томон қайтишлари ноқулай обҳаво шароити ва одатда Ўрта денгизда қиш фаслида эсадиган қарши шамоллар туфайли кечкиб кетди. Ўзлари узоқ вақт қолиб кетган Италия қирғоқларидан кетишдан олдин биродар Алонсо Рим папаси билан учрашди ва ўзларининг Амир Темур ҳузурига қилган сафарлари ҳақида унга махфий ҳисобот топширди.

Фақат 1406 йилнинг март ойидагина элчилар Кадикс яқинидаги Сан Лукар де Баррамедага етиб келдилар ва у ердан қуруқлик орқали Алкала де Хенаресга йўл олдилар: маълумотларга қараганда қирол шу ерда бўлиши лозим эди. Ҳенри III ва унинг сарой

аъёнлари уларни илиқ кутиб олди ва солномада айтилишича, «уларга шу юртларда қўрган нарсалари, йўлларда тортган азоблари ва уларни мардонавор енггандари учун чуқур ҳурмат» билдирдилар.

Амир Темур билан юзма-юз учрашган Клавихонинг «Энрике III нинг топширигига биноан Буюк Амир Темур саройига қилган элчилигим маршрути» номли бу ғаройиб саргузашт қиссаси мана шундай тугади. Мазкур асар ўзининг классик испан тили ва адабиётининг шаклланишига қўшган ҳиссаси учун бутун дунёга танилади.

Асар муаллифи унинг кириш қисмида қуйидагича ёзган эди: «Бу элчилик ниҳоятда дадил ва узоқ ўлкаларда рўй берганлиги учун биз ўзимиз бўлган барча шаҳар ва давлатларни ҳамда биз қўрган барча нарсалар ва кишиларни ёзма равишда тасвирлаб бериш зарур ва лозимдир, зотан уларнинг ҳаммаси унут бўлиб кетмасин...»

Клавихо орзу қилганидек, бу китоби туфайли у инсоният хотирасидан абадий жой олди, бироқ ватанига қайтгач унинг қисмати нима бўлди?

Шон-шухратига кўмилган адиб отаси Ҳенри III нинг ўрнига тахтга ўтирган қирол Жуанга садоқат билан хизмат қилди ва элчиликдан қайтиб келганидан олти йил кейин 1412 йил 2 апрелда Мадридда оламдан ўтди. У ўз она шаҳрининг Сан Франсиско монастиридаги катта черковга дафн этилди. Унинг мармар билан қопланган хилхонаси тепасига тошдан ясалган бюсти ўрнатилиб, унинг этагига эса Клавихолар хонадонинг туртбурчак ичидаги ярим ой тасвирланган оилавий рамзи туширилган эди. Қабртошидаги ёзув унинг Ҳенри III томонидан Амир Темур ҳузурига элчиликка юборганини эслатиб турарди.

Орадан бир неча йил ўтиб, унинг қабрини бир оз нарига суриб, очилган жойга қиролича Дона Жуанани дафн этдилар. 1580 йили унинг қолдиқларини черков минбарига туташ девор ичига жойладилар; 1760 йили черковни бўзиб, қайта қуриш чоғида Клавихонинг излари абадий йўқолди.

Амир Темур ва Франция қироли ўртасидаги муносабатлар

Икки бағоят муҳим сабаб Франция қироли Карл VI ни туркларга қарши курашда Амир Темур билан иттифоқ тузишга ундарди: француз зодагонларидан тузилган қўшиннинг 1396 йили Боязид томонидан Никополда маҳв этилиши алами ҳамда худди шу йили ўз шарқий ҳудудлари тақдирини француз ҳукмдори қўлига топширган Генуя вассаллигини қайта тиклаш умиди.

Қатор иқтидорсиз ёхуд омадсиз ҳокимлардан наф чиқмагач, Карл VI 1401 йили Генуяга обрў-эътиборли зодагонлардан бири, қаттиққўл ва садоқатли ижрочи маршал Бусикони ҳоким этиб тайинлади. Бусико Никопол муҳорабасидан омон қолган саноқли французлардан бўлиб, туркларнинг ашаддий душмани ҳисобланарди. У исёнкор генуяликларни тезда тиз чўқтирди.

Маршал яқинда усмонлиларга қарши яна бир жанговар юришдан қайтиб келганди. 1399 йил у атиги минг кишилик лашкарга бош бўлиб Эг-Мортдан олти кемада йўлга чиққан ва Константинопол қамалини ёриб ўтишга муваффақ бўлган эди. У Венеция ва Родосдан ёрдамга келган бир неча кема билан ўз қўшинини мустаҳкамлаб, турк қирғоқларига қатор шиддатли ҳужумлар уюштирган, кўп ерларни вайрон қилган, аҳоли орасида ваҳима уруғини сеппиб, истехкомларни забт этган ёхуд кулини кўкка совурган ва бу билан Боязидни Базелиус салтанати пойтахтини қамал қилиб турган қўшинларидан бир қисминини ўзига қарши ташлашга мажбур қилган эди.

Бусико Генуянинг ҳокими бўлгач, шаҳарнинг Шарқдаги амлоклари тақдирин билан шуғулланди; у амалга оширган биринчи тadbир Генуянинг Азов денгизи бўйидаги, Қримдаги, Шио, Фамагуст ва Перадаги савдо марказларига тафтишчилар юбориш бўлди. У ўз хабаргўйлари орқали Осиёда бўлаётган воқеа-ҳодисалардан огоҳ бўлиб турди ва ўз навбатида Карл VI га мунтазам ахборот бериб турди.

Айнан мана шу сабабдан Франция қироли Амир Темурнинг ўз салтанатининг гарбий ҳудудларида жойлашган давлатлар устига зафарона юришидан ва у билан Боязид ўртасида тўқнашув содир бўлишидан хабардор эди. Шу тўқнашув арафасида у Византия

элчиси, доминикан мазҳабилек руҳоний Франсуа орқали Улуғ амирга мактуб йўллади ва агар у туркларга хужум қиладиган бўлса, генуяликлар ва уларнинг ҳарбий денгиз қўшинларининг ёрдамини ваъда қилди. Чиндан ҳам кўп ўтмай Амир Темур Туркия ҳудудларига кирганида Бусиконинг амри билан Пера қалъаси деворларида Мовароуннаҳр ҳукмдорининг туғи ҳилпиради; бу билан Франция қироли ва Генуя шаҳри протектори Боязидга қарши курашда Улуғ амир билан иттифоқ тузганлигини қатъий маълум қилди.

1403 йил июнь ойининг бошида Парижда рўй берган қизиқарли бир воқеани ҳам Франция қироли ва Амир Темур ўртасидаги яқинлашув снѐсати билан боғлаш мумкин.

Гўё Амир Темур томонидан йўлланган доминикан ордени (мазҳаби) руҳонийси Султониянинг Жан исмли епископи Карл VI га ишонч ёрлиқларини топширди, зарҳал ҳарфлар билан битилган ёрлиқнинг бирида Улуғ амирнинг «Рости—русти» шиори битилган кичик шахсий муҳри босилган эди.

Одатда бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорларига битилган мактубларда қўлланиладиган мактов-олқишлардан холи ва ўта расмий оҳангдаги бу мактубда Амир Темур икки мамлакат ўртасида савдо-сотиқни ривожлантириш нияти борлигини, Францияга борган ўз тижоратчиларига қирол раҳнамолик қилса, унинг салтанатига келадиган насроний савдогарларга шахсан ўзи паноҳ бўлишини маълум қилган эди. У ўз ҳузурига қиролнинг мактубини олиб келган руҳоний Франсуадан Франция қиролининг қудрати хусусида эшитганини, руҳоний ўз қироли қудратли қўшинга бош бўлиб йўлга тушганини ва Амир Темурнинг ҳам ғанимлари бўлмиш душманларини ер билан яксон қилганини ҳам сўзлаб берган экан. Бу, албатта, руҳоний ҳаёлотининг маҳсули бўлиб, у Бусико амалга оширган хужумларни кўпиртириб, бўрттириб, бундан ўз элчилиги обрусини кўтарини учун фойдаланганди. Амир Темур мактубини тугаллар экан, қиролни қизиқтирган бошқа саволларга ўз элчиси жавоб беражagini маълум қилганди.

Қироллик солномачиларнинг таъкидлашича, Карл VI олис Шарқдан келган бу сирли руҳонийнинг ҳикоясидан шу қадар таъсирланганки, ундан шу гапларни сарой аҳлига ҳам айтиб беришини илтимос қилган.

Ошпоқ соқолли, сўзамол руҳоний ўзининг ҳаяжани

ҳикоясини Амир Темурнинг турклар устидан ғалаба қозонганини маълум қилиш билан бошлади, сўнг у Боязидни банди қилиб, барча насроний асир ва асирларни озод этганини сўзлаб берди. Шундан кейин руҳоний Амир Темурнинг савдо-сотиқни йўлга қўйиш ҳақидаги таклифи насроний қироллар учун ҳам манфаатли бўлишини исботлаб берди, зеро бу қудратли соҳиби тахт билан имзоланажак дўстлик шартномаси унинг салтанатидаги ҳозирча мушкул аҳволда кун кўраётган насронийларнинг ҳам ҳаётини яхшилашга ёрдам беради.

Орадан бир неча кун ўтгач, Карл VI Султония епископининг қўлига Амир Темур учун мўлжалланган жавоб мактубини топширди. Ушбу номада қирол ирқий ва диний фарқлар мамлакатлари ўртасида савдо-сотиқни йўлга қўйишга тўсиқ бўлолмаслигини билдириб, унинг ўзи Францияга келадиган тижоратчиларни ўз паноҳига олишини ҳамда Амир Темурдан Шарққа тижорат ишлари билан борадиган ўз фуқароларига нисбатан худди шундай йўл тутишни илтимос қилган эди.

Кўп тилларни пухта билувчи, тахминларга қараганда италян миллатига мансуб руҳоний Венеция ва Генуя томон қайтиб кетишидан олдин «Амир Темур ҳақида хотира» номли кичик бир рисола ёзишга ҳам улгурди ва уни кўп нусхада атрофидаги одамларга тарқатиб чиқди. Бизгача француз тилидаги асл нусхаси ва лотинча таржимаси сақланиб қолган бу бебаҳо ҳужжатнинг мақсади барча қизиқувчиларни Осийнинг янги ҳукмдорининг қисқача тарихи билан ҳамда у Овруподан олишни натижага етган «махсулотлар» рўйхати билан таништиришдан иборат эди. Амир Темур билан яқиндан мулоқотда бўлган унинг замондоши томонидан битилган ушбу матнда соҳибқирон ҳақидаги қимматбаҳо маълумотлар ўрин олган. Бундан ташқари, Султониянинг епископи ҳам соҳибқироннинг фуқароларидан бири бўлган, зеро Эроннинг шимолида жойлашган ушбу шаҳар Амир Темур салтанатига қарарди.

Ушбу «Хотира»да оташин ҳикоячи Улуғ амир шахсининг айрим ажралиб турувчи хусусиятларини тилга олади. У дастлаб соҳибқирон исмининг аниқ этимологиясини келтиради: Темурбек исми «темир» ва «бек» сўзларидан олинган бўлиб, «темир ҳукмдор» деган маънони англатади: «Тамерлан» сўзи эса форсча салбий бўёққа эга бўлиб, «Темур оқсоқ» деган маънони бил-

диради. Унинг ёзишича, Амир Темур «ўрта буйли, мардона юз тузилишига эга, қадди-қомати чиройли, бироқ асаб томирлари кесилган, ўнг қўли ва оёғи хаста» кишидир.

Хотирада таъкидланишича, «у ўзини на подшоҳ ва на қирол деб атайди... ва барча қилган ишларини, амру фармонларини саройда иззат-хурмати жойинга қўйилган хон номидан амалга оширади». Чиндан ҳам, Амир Темур тахтга Чингизхон авлодидан бўлмиш қўғирчоқ хонни ўтқазиб қўйган бўлиб, ўзи бу унвондан воз кечган эди.

Епископ Жан Амир Темурнинг насроний ва мусулмонларга бўлган муносабатидаги қарама-қаршиликларини ҳам келтиради. «У мусулмон бўлиб, мусулмон бўлмаганларга қарши жанг қилади... у насронийлар ва айниқса, фарангларга яхши муомалада бўлиб, уларни ўз салтанатига киришлари ва черковларда ибодат қилишларига қаршилик қилмайди». Муаллиф Амир Темур ўзининг иродасига қарши чиққанларни, уларнинг мусулмон ёки насронийлигидан қатъи назар, шафқатсиз ер билан яксон этади, деб қўшимча қилади. Биз ушбу таърифни Клавихода ҳам учратамиз.

«Хотира»нинг бир боби «худо ёрлақан» Амир Темурга бағишланган. «Хотира»да Амир Темур шахси ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилади.

«У Худо танлаган инсон... у ўзига ваҳий келишини ва Худо нимани буюрса, шуни қилишини айтади... у бундан ташқари одамларнинг ҳаёлидан кечаётган фикрлар ва режаларни билишини таъкидлайди, зеро бу хислатни унга фаришталар беришган... у ўзига қарши тайёрланган фитналарни бир зумда билиб олади». Амир Темурнинг мана шундай башорат қила билиш хислатини Ибн Арабшоҳ ҳам тасдиқлайди, «Зафарнома»да эса бунга бир неча мисоллар келтирилади.

Султониянинг епископи Жаннинг шахсига келсак, унинг ҳақиқатдан ҳам тарихда яшаб ўтганилигини купчилик муаррихлар тасдиқлайдилар, бироқ Амир Темурнинг мусулмон салтанатида насроний епископликнинг мавжудлиги шубҳадан холи эмас.

Бироқ, қиролликнинг эски архивларидан олинган ушбу ҳужжатлар (жумладан, Мироншоҳнинг Амир Темур қўллаган сўз ва ибораларни ишлатиб, насроний қиролларга йўллаган мактубининг таржимаси)ни диққат билан ўқир эканмиз, тиниб-тинчимас епископ форс

тилида битилиб, ўзи томонидан лотин тилига таржима қилинган мактубларнинг асл матнларини усталик билан бузиб кўрсатганининг шоҳиди бўламиз. Ҳеч шубҳа йўқки, у бу ишни ўз элчилигининг ҳақиқий моҳиятини «ошириб», Франция қиролига ижобий таъсир кўрсатиш ниятида қилган. Кўриниб турибдики, истаган чора қи-диради...

МУНДАРИЖА

Сўз боши	4
Кириш	6
Етлик йиллари	14
Самарқанд тарихи	28
Дастлабки зафар: Хоразм	38
Гарбий ва Шарқий Эроннинг забот этилиши	44
Олтин Урда билан биринчи туқнашув	61
Эронда исён ва Бағдоднинг олинishi	69
Урда устидан қозонилган ғалаба ва Урусиянинг Фатҳ этилиши	75
Ҳиндистоннинг забот этилиши	82
Мамлукларнинг мағлубияти ва Суриянинг эгалланиши	96
Туркиянинг мағд этилиши ва янничарлар ҳалокати	119
Самарқандга қайтиш ва таятаналар	140
Амир Темурнинг ўлими. Унинг шахси ҳақида айрим мулоҳазалар	158
Салтанатнинг инқирозга юз тутиши	171
Салтанатнинг тикланиши ва тавазаулга учраши: Шохрух ва Улугбек	183
Темурий Бобур Самарқандни қўлдан бой бериб, Ҳиндистонни эгаллагани ҳақида	195
Илоҳа:	205
Амир Темур ва овруполиклар ўртасидаги муносабатлар	205

ЛЮСЬЕН КЭРЭН
АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир **М. Исоқова**
Рассом **А. Вобров**
Техн. муҳаррир **Т. Золотилова**
Мусахҳиҳ **С. Абдусаматова**

Теризга берилди 05.12.98. Восизга рухсат этилди 11.02.99. Ёичими 84×108/16.
Литературная гарнитураси. Юнори босма усулда босилди. Шартли 68.
11,76. Шартли кр-отт. 12,18. Нашр т. 12,06. 5000 нуска. Вуюртма 24 171.
Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 26—84.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал
Фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси,
1-уй, 1999.